М. КОСТОМАРІВ

ЧЕРНИГІВКА

БУВАЛЬЩИНА

з другої половини XVII віку.

Переклад.

З передмовою Б. Грінченка.

Can. Ukrainian, Winnipeg

М. КОСТОМАРІВ

ЧЕРНИГІВКА

БУВАЛЬЩИНА
з другої половини сїмнайцятого віку

З передмовою Б. Грінченка

ВІННІПЕГ, 1918.
Накладом і Друком Канадійського Русина
590 Прічард Евню

ПЕРЕДМОВА.

Українському народови поганий був і нестерпучий той польсько-панський лад, що завели на вкраїнській землї поляки тодї, як Україна була частиною польської держави. Через те весь український народ став під гетьманську булаву Богдана Хмельницького і мало не шість років боров ся з польським панством, що хотїло вдержати на нашій землї свій лад, аж поки року 1654-го Україна відрізнилась від Польщі, і Богдан Хмельницький, разом з козацькою радою, пристав під високу руку московського царя, піддаючи під його зверхність увесь край з його народом.

На Вкраїнї тодї панів вже не було зовсїм, увесь народ став вільний. Вибраний гетьман, укупі з радою старшин і козацькою військовою радою, порядкував усїм краєм, нїкого иншого не питаючи. Такий порядок склав ся за ті шість років, що Вкраїна борола ся з Польщею Пристаючи до Москви, Українцї хотїли, щоби сей лад задержав ся й дальше: щоб Україна була під рукою в московського царя, але сама собою порядкувала як знала. Московський цар пристав на "всї права й вольности" укра-

їнського народу, але разом з тим до Київа при слано московського воїводу з добрим війском Прислано його наче-б то на те, щоб обороняти Україну і збудовано задля його окрему кріпость у Київі. Справді-ж то сидів той воєвода там на те, щоб пильнувати гетьмана та й усього краю. Гетьманови він не корив ся. Як умер Богдан Хмельницький, настали инші гетьмани, — почали з Москви присилати воївод і в инші городи.

У Московщині був тоді зовсім инший лад, ніж на Вкраїні: там народ був під панським правом, у кріпацтві, ніяких вільних порядків не було. Московські бояре хотіли, щоб і на Вкраїні скасувати вільні порядки і помалу завести такий лад, як і в Московщині. На те посилано й воївод, щоб помалу опанувати військом край і перевертати лад його по своєму.

Треба ще сказати, що воїводи ті були здебільшого народ грубий, задерикуватий, робили вони Українцям всякі кривди та здирства. Звісно, у себе дома вони часом ще й гірші бували, та там народ московський уже так ізвик до своєї долі, що корив ся мовчки воїводському порядкуваню; а на Україні народ, недавно добувши собі волю тяжкою боротьбою, не хотів тому корити ся. Та ще-ж воїводи й воїводські люди згорда позирали на "хохлов", глузували, а часом і знущали ся з мови й звичаїв наших, а се ще більше дратувало народ.

Уже Богдан Хмельницький сперечав ся за се з московськими боярами. Та він скоро (1657) вмер і після його смерти все не було ладу між Україною та Москвою. Гетьмани Іван Виговський та Юрко Хмельницький пробували навіть поладнати знову з Польщею, сподіваючи ся, що тепер вже навчила її біда, схаменеть ся вона й не ламати ме прав українського народу. Та з того нїякого добра не було. Повстала тільки нова колотнеча: Україна поділила-ся: правобічна (по правім боцї Днїпра) зостала ся з Польщею, а лївобічна — з Москвою. Лївобічна Україна вибирала сама собі гетьмана, а правобічна — сама собі. Польща все хотїла вернути собі всю Україну, як було до Богдана Хмельницького. Польське військо раз-у раз ходило по Вкраїнї, щоб підбити її під Польщу. Так саме й Москва хотїла привернути назад правобічну Україну та й собі посилала туди своє військо. Була безперестанна війна: раз-у-ураз то польське, то московське військо ходило по країнї, люде гинули або розбігали ся, добро їх пропадало, руйнувало ся, край пустошив ся і занепадав через те лихо.

Року 1665-го на правобічній Українї став гетьманом Петро Дорошенко, давний козак родом з Чигирина, добрий воїн, чоловік освічений та розумний. Бив ся він у війнах з поляками ще за Богдана Хмельницького, прислужив ся не раз Українї, їздивши вибраним депу

татом то до Варшави, то до Москви, бував у козацькому війскови на всяких урядах і вже богато років поковникував. Знав він добре козацьку справу, дуже любив рідний край і хотів йому добра. Від Польщі він не сподівав ся того добра і хотів, щоб уся Україна була вкупі. Через те, ставши гетьманом, намагав ся знов відірвати правобічну Україну від поляків та й зєдинити увесь край до купи під протекцією московського царя, але так, щоби Україні забезпечено було всі її вольности і щоби ніхто не міг їх ламати.

На лівобічній Україні був тоді гетьманом нікчемний і поганий Бруховецький. Він сперш у, поки не був гетьманом, підлизував ся до простого народу, а як уже взяв булаву в руки, то став инший. Народ його ненавидів. Дорошенко став закликати лівобічних українців пристати до него й сам перейшов Дніпро й уступив в лівобічну Україну. Може-б і поща-стило йому обєднати під своєю булавою обидві половини нашої землі, та тут трапила ся річ, що перешкодила йому в тому.

Дві держави, що змагали ся за Україну, Москва й Польща, побачили вже, що кожда з них по одинці нічого не вдіє з Україною; все буде колотнеча. Через те кожда держава прислала своїх послів, ті зїхали ся в селї Андрусові та й склали там 30. січня 1667-го року підписали умову між двома державами, а в умові

тій було написано, що держави ділять ся Україною: увесь край по лівім боці Днїпра та ще Київ — буде Москві, а вся правобічна країна без Київа — Польщі. Так поділено Україну на дві частки, і Дорошенко таким робом знов опинив ся під поляками, а народ по правім боці Днїпра знов повинен був піти в роботу під польське панство. Ще попереду Дорошенко пробував був умовляти ся з польським королем про більші права українському народови, та ні до чого не договорив ся. Польська держава не хотїла давати Українцям прав, а вони не хотїли їй корити ся. На при кінці 1666-го року польський реґіментар Маховський прийшов з польським війском на Вкраїну. Він усе руйнував і пустошив, а людий, що не хотїли корити ся Польщі, вибивав до ноги. Дорошенко зібрав козацьке війско, наняв частину кримської татарської орди, побив і прогнав Маховського і з початком 1667-го року сам з війском увійшов в Польщу. Поляки зляклись і на якийсь час помирили ся з Дорошенком. Та видко було, що мир сей не надовго, що вони ось-ось кинуть ся знов на Вкраїну. Дорошенко післав до Москви післанця, просячи помочи. Цар Олексій Михайлович, додержуючи андрусівської умови, відказав йому, щоб він "остав ся вірним підданим польському королеви".

Було дуже скрутно правобічній Україні. По

льща хотїла завести там давний, нашим людям немилий лад. Відбивати ся від Поляків знеможеному народови було дуже тяжко, і мабуть поляки таки подужали-б наших. Помочи від Москви не можна було сподївати ся. Нї до кого було подати ся Дорошенкови і зостало ся тільки одно: пошукати допомоги й охорони в третього нашого сусїда — в турків.

З турками та з турецькими підданцями татарами була в українцїв давня справа. Татари раз-у-раз набігали на Вкраїну, палили, руйнували, грабували її, убивали людий, або забирали їх у неволю та й продавали в рабство в Туреччину. Мстючи ся за те, козаки нападали на татар в Криму, а то їздили чайками Чорним морем аж в Туреччину; вони так саме били, руйнували й грабували турків та татар та визволяли з неволї українських та инших невольників.

А часом наставав мир, злагода у нас із татарами й турками. Тодї татари допомагали нам воювати: нпр., вони допомагали Богданови Хмельницькому в боях з поляками, подавали поміч гетьманови Виговському, Юр. Хмельницькому та й самому Дорошенкови. Сї сусїди татари були такі, що і на лихе й на добре: свари ся з ними, — поруйнують, ладнай з ними— часом і допоможуть. Дорошенко так собі міркував, що коли поладнати з Туреччиною та піти під її захист, то тодї Туреччина не дозво-

лить уже татарам нападати на Україну, і наш народ збудеть ся сього лиха — татарських нападів. Воно правда: турки й татари були не християнської віри, але-ж Українці вже зазнали від християн такого, що не страшні їм були й турки. Та й під Турками жило дві несамостійні християнські державки: Молдавія та Волощина; кожда мала собі свій лад і свого князя і якось вони жили, і віри їхньої турки не займали. Та й не новина була спілка з Туреччиною: ще Богдан Хмельницький хотів піти під турецьку зверхність і давав Туреччині данину до смерти. Погодившись з Туреччиною, поставивши правобічну Україну під зверхність турецького султана, Дорошенко таким способом дуже добре захищав ся від Польщі: Туреччина була сильнійша від Польщі, не змогла-б Польща відняти в неї України і скінчилось би на віки польське пановане на нашій землї. Але й думка про те, щоби таки злучити до купи обидві частки України, не покидала Дорошенка. Він міркував так: від Польщі московський цар не може приняти правобічної України, бо пристав на андрусівську умову, але коли-б правобічна Україна пристала попереду до Турка, та вже від нього відкинулась до Москви, то приняти її се не було-б проти андрусівської умови. Дорошенко сягав оком далеко і міркував так, що може й се трапить ся.

Дорошенко почав умовляти ся з Туреччиною. Поки се діялось, на лївобічній Україні стала ся така подія.

Лївобічний гетьман Бруховецький спершу сам дуже підлизував ся до московських бояр, сам просив присилати воївод на Україну, а по тім, не поладнавши з ними, став року 1668-го вигонити їх з України та воювати з московським війском. Народ ненавидів Бруховецького, заворушив ся і покликав Дорошенка. Дорошенко рушив на лївобічну Україну. Бруховецький стояв табором на Сербинському полї. Як Дорошенко приїхав туди, народ кинув ся на Бруховецького і вбив його, а Дорошенка оповістив гетьманом і на се пристали й деякі лївобічні полковники, що в той час позїздили ся туди. Таким робом Дорошенко досягав своєї мети: він єднав під своєю булавою обидві половини України.

Та щоб вибір на гетьманство був законний, треба було зібрати повну раду, а як тая рада вибере, треба було, щоб на той вибір згодив ся цар. Коли се прийшла до Дорошенка вістка, що в него дома лучило ся нещастя. Дорошенко поїхав на час до дому, а замісць себе зоставив наказним гетьманом чернигівського полковника Демка Многогрішного. А цьому самому хотїло ся гетьманувати хоч над половиною України, — він і зрадив Дорошенка. Тим часом князь Ромодановський увійшов з

московським війском на Україну і став під Черниговом. Многогрішний погодив ся з ним та з своєю козацькою старшиною, і його вибрано лївобічним гетьманом року 1669.

Так знову розбила ся Україна на дві половини. Дорошенкови тепер неминуче було кінчати умову з Туреччиною. Того-ж року 1669 ту умову складено і на неї пристала козацька рада під Корсунем. Туреччина приймала козаків під свою протекцію.

Тим часом поляки, ненавидячи Дорошенка, стали підбурювати проти нього людий і таки зробили те, що західні полки: уманський, кальницький та брацлавський відкинулись від Дорошенка та й вибрали гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка, польського попихача. Але Дорошенко прогнав його, а року 1672-го, за Дорошенковою намовою, султан турецький прийшов з війском на Україну, взяв Коменець та й примусив польського короля Михайла зречи ся України і давати данину Туреччинї.

Зоставши ся Дорошенко єдиним гетьманом на правобічній Українї, знов запитав Москву, чи не згодилась би вона, щоб злучили ся докупи обидві половини краю. Тепер уже андрусівської умови не було, то московський уряд прихильно озвав ся до Дорошенка та й згоджував ся прилучити правобічну Україну до лївобічної. Але йому не подобав ся сам До-

рошенко, бо він вимагав таких прав і вольностей для України, яких московський уряд не хотїв їй дати. Ото-ж, щоби забрати правобічну Україну, Москва взяла ся иншого способу. З року 1672-го замісто Многогрішного лївобічним гетьманом був уже Іван Самойлович на прізвище — попович. Самойлович оповістив себе гетьманом обох сторін Днїпра, і його військо разом з московським, починає ходити на правобічну Україну, підгортаючи її під московську зверхність. Тим часом і поляки таки не хотїли випускати з рук правобічної України. От і завела ся між трома державами колотнеча за Вкраїну. Турки, татари, полки, москалї раз-у-раз ходять по краю, руйнують міста й села, хто боронить ся, — того вбивають, зганяють людий і женуть до себе в полон та й сами люди тїкають від такого лиха на лївий бік Днїпра. За три-чотири роки богаті й людні колись міста Ладижин, Умань, Брацлав, Черкаси, Паволоч, Корсунь, Канів, та инші опустїли, лягли руїною. Та й уся правобічна Україна стала великою руїною, ввесь край зробив ся пустинею.

Се лихо зламало нарештї й Дорошенка. Десять лїт він боров ся, не дбаючи за своє добро а всю свою силу повернувши на те тільки, щоби визволити рідний край з лиха, удержати й забезпечити його цїлість, його права й вольности. Та не пощастило. Міцна й загартова-

на була душа в сього могучого чоловіка, та проти него стала непереможна сила. Один за одним відступали від нього помічники і прихильники та й переходили до Самойловича, ласі на краще житя в него. У знеможеного, опустілого краю не було вже сили бороти ся.

Дорошенко зачинив ся серед пустині в Чигирині, в единому городї, що зоставав ся йому вірний. Там він сидїв з горсткою війска і бачив, як зруйнували ся і розвіяли ся всї його надїї...

Він нарештї зважив ся зречи ся гетьманства. Він оповістив про се московський уряд і скликав при кінци 1675-го року в Чигиринї раду, запросивши на ню запорожцїв з кошовим запорозьким Іваном Сїрком. На тій радї він положив булаву перед запорозьким товариством, — здав її тому народови, що від нього приняв її.

Але московський уряд не задоволив ся з сього: він вимагав, щоби Дорошенко здав гетьманство московському начальникови і гетьманови Самойловичеви. З початку 1676 року Самойловичові козаки та московське війско приступили до Чигирина, вимагаючи, щоби Дорошенко скорив ся.

Саме в сей час і починаєть ся та справа, що про неї оповідає Костомарів у своїй "Чернигівцї".

Б. Г.

ЧЕРНИГІВКА

I.

Року 1676-го в місяці червнї повернув ся з Батурина до Чернигова полковник чернигівський Василь Кашперович Борковський; а в Батурин його викликав гетьман за військовими справами. Полковникову колясу везло четверо коний, а по обидва боки коляси їхало верхи два козаки з його полку. Коляса переїхала міст через річку Стрижень і вїхала в деревяну браму з баштою зверху; браму було пущено в шанцях, насипаних круг усього замку. Поверх шанців був сторчовий паркан з палїв; відразу видко було, що паркан той збудовано не дуже давно. Ударено в дзвона на баштї і тим оповіщено, що пан полковник повернув ся. Коляса вїхала в один двір поблизу церкви св. Параскеви і стала перед ґанком деревяного будинку, обсаженого кругом молодим деревом; кожду деревину обгорожено було круглим тинком, щоби не пошкодила скотина. Тим часом полкова старшина — обозний, судія й писар — почувши, що вдаре-

но в дзвін на башті, вже поспішались у полковницький двір. Полковник вийшов з коляси, зійшов на ґанок та й стояв з-пишна, дожидаючи старшину, що швидко вже йшла двором до ґанку, заздалегідь скидаючи шапки. Полковник на їх здоровканя тільки трохи під няв шапку, нічого не сказав, тільки позирнув на них та й пішов до себе в будинок. Старшина пішла за ним слідом, несучи в руках шапки. З будинку повибігали слуги та й метушились коло коляси, виймаючи звідтіля подорожні клунки. В сінях зустріла полковника його сімя: жінка, син і дві дочки. Нічого й їм не промовивши, полковник озвав ся до писаря:

— Пане писарю! швидче біжи і пиши універсальні листи до всіх сотників: нехай незабаром зїздять до Чернигова з виборними козаками зі своїх сотень. Похід буде. Припиши ще: котрий забарить ся і не прибуде на час, той не втече від тяжкої військової кари. А вас, панове судія і обозний, я покличу. Розмова з вами буде. Пан гетьман ординує наш полк у Задніпря на Дорошенка.

Старшина пішла. Полковник із сіний увійшов у простору світлицю, обставлену попід стінами лавами, критими чорною шкурою, кількома кріслами, понакриваними квітчастими килимами. Слуга зняв з нього кунтуш. Тоді полковник поцілував ся з жінкою, потому

з дітьми, а ті, підходячи до батька, спершу кланялись йому в землю, а тоді цілували його в руку. Полковник звелів слузі подати собі люльку і сів на крісло біля столу.

Полковниця, огрядна жінка літ більше як сорок, в парчевому кораблику на голові та в зеленій сукні, сріблом гаптованій, спитала чоловіка: чи не звелить подати чого попоїсти або випити. Полковник трохи зморщивсь, сказав, що в дорозі вже попоїв, а вечеря ще не скоро; а потім, подумавши, попрохав тернівки. Служебка внесла йому на таці. Полковник випив, поставив срібну чарку на тацу та й спитав жінку:

— Був хто у нас без мене?

— Новий воєвода приїздив, — сказала полковниця.

— Який же він з виду? — спитав полковник.

— Та собі чоловічок, — відказала полковниця, — не дуже старий, не дуже молодий, лице в него червоне, трохи дзюбате. А хто його зна, що воно таке єсть. Я спитала його, чи гаразд йому домівка здала ся; він відповів, що добра, і зараз почав сам себе вихваляти. Зо мною, каже, уживетесь, бо я чоловік простий і правдивий і з душі, каже, полюбив народ ваш малороссійський. Дай Бог, щоб ви мене так полюбили, як я вас. Потім почав говорити по божественному, про церкви роспи

тував, хвалив тебе, що усердствуєш божій цер кві і храми будуєш.

— Вони, — сказав полковник, — усї такі ла скаві, як до нас приїдуть, а обживуть ся, так і не такими стануть.

— А я вже, — сказала муляючись полковни ця, — і про сього чула не дуже то добру річ.

— Що-ж таке прочула? — спитав пильно полковник.

— Кажуть: через день після того, як сюди приїхав, став допитувати ся, які у нас у Чернигові єсть чарівницї, і вже одну, кажуть, при водили до його стрілцї москалї з тих, що тут зоставались після прежнього воєводи.

Полковник не сказав на те нїчого, мов би й не чув, що жінка казала, і заговорив про инше, росказав, що їх полк посилають у купі з иншими на Дорошенка змушувати його, щоби їхав, як попереду обіцяв ся, на лївий бік Днїпра класти гетьманську булаву перед князем Ромодановським та перед гетьманом Іваном Самойловичем. Полковник жалів ся, що йому не дають доробляти початі будівлї в Чернигові та раз-по-раз беруть його до иншо го дїла. Борковський дуже кохав ся в будівлях. Богато церков в Чернигові він полагодив подобудовував до них нове, а деякі то й цїлком побудував. І тепер він був заклопотаний будуючи чернечу трапезну в Єлецькому мона стирі і припоручав жінцї, якби довело ся йому

відїздити, доглядати початого дїла, умовляти ся з мулярами й малярами і велїв їй у всьому слухати ся поради отця архимандрита Йоаникія Галятовського. Підчас сеї розмови з жінкою були тут і дїти, які стояли з пошаною по біч стїни; хоч синови був вже двайцятий рік, а старшій дочцї сїмнайцятий, але вони без батькового дозволу не сміли перед ним сїсти і говорити могли тільки тодї, коли він сам до них озветь ся. Та й з жінкою Борковський хоч був і ввічливий, та раз-у-раз поважний, і жінка, до нього приспособляючись говорила з ним так, що тільки слухала того, що він говорить і звелить їй.

Як розмовляв полковник з жінкою, увійшов слуга і сказав, що йде новий чернигівський воєвода. Полковник зараз устав і пішов до дверий, що в них уходив гість. Се був чернощокий, з невеличкою круглою русявою борідкою, невисокий чоловік, убраний у оксамитовий каптан, блакитний з великим ковнїром сторчовим, золотом гаптованим. Каптан застебнуто на всї ґузики срібні, мов грушки покарбовані. В руцї в воєводи була островерха шапка. Звали його Тимофій Васильович Чоглоков. Вишкіряючись, поклонив ся він полковникови, доторкаючись пальцями до землї, і сказав:

— Земно і низько кланяюсь високочтимому господину полковнику! Я новий чернигівсь-

кий воєвода, недавно прибил в ваш город по указу царскому на уряд. Челом бєм і усердно просим любіть нас і жаловать і бить к нам во всєх дєлах милостивцем!

І воєвода ще раз уклонив ся, торкнувшись одною рукою пальцями до підлоги.

— І нам, недостойним царським слугам і підніжкам царського престолу, просимо бути ласкавим і щирим оборонцем перед царським пресвітлим величеством, — сказав полковник і собі кланяючись. — Се моя господиня, — додав Борковський, підводячи до воєводи жінку, — а се мої діти, їх же мі даде Бог.

— З панею твоєю бачили ся ми, — сказав вишкіряючись воєвода, — як приїхав я в Чернигів — перша справа була піти тобі поклонити ся, а твоєї вельможности тут не було, то я господиню твою ласкаву бачив і привитав єї.

Кланяючи ся воєвода в пояс полковниці й дітям, так позирнув на старшу дочку Борковського, що досвідчений чоловік зараз би вгадав, що пан воєвода тяжко охочий до гарненьких жіночих обличів.

Жінка й діти вийшли. Полковник посадовив воєводу в крісло та й почав з ним розмовляти. Трохи згодом пані Борковська вернула ся знов зі служницею, котра на срібній таці несла фляшку з горівкою та повидло. Полковниця просила воєводу контентувати ся, бо

вона сама наливала горілку на ягоди, сама й повидло варила.

Воєвода, випивши, поцілував ся, як звичай велів, з господинею а тоді промовив до хазяїна:

— Воістину видно благословення боже на господі твоєї вельможности! Жона твоя яко лоза плодовита і діти твої яко гроздіє круг трапези твоєя.

— А в твоєї милости, пане воєводо, з тобою тут твоя господиня? — спитав ся полковник.

— Нема, — сказав воєвода — молодим оженили були мене, та жінка, проживши зо мною три роки, вмерла.

— То що? пан воєвода ще не старий. Може Бог пошле йому другу дружину, — сказав полковник.

— Я тобі скажу, пане вельможний полковнику, от що, — казав воєвода з поважним та пісним обличем, — я справді ще не старий, та дознав марність житя земного. Про спасення душі хочу думати, а не про тілесні ласощі.

Полковник позирнув на жінку недовірчиво і спитав ся воєводи:

— Твоя милость у нашому краю вперше на воєводстві, чи й попереду був в якому нашому городі?

— У малоросійських городах довелось вперше бути у вас в Чернигові воєводою, а в Слобідських полках був воєводою в харківсько-

му полку в городї Чугуєві; там трохи зазнайомив ся з вашими людьми. І скажу твоїй вельможности по щирости: так улюбив ваш народ що жалкую — чому не народив ся вашим чоловіком. Такі у вас добрі, боговгодні люди, з них же перший і найлучший пан полковник чернигівський; про нього слава далеко гуляє. І в Москві всї говорять про його щирість до краси церков божих і про те, який він до всього сьвященного дїла тямущий і охочий.

— Я послїдний і найхудїщий від богато других, — відповів Борковський. — Робимо в поті чола свого, як Бог дає, та в день судний заступленіє імами од пресвятия Богородицї.

— Був я, — казав воєвода, — у преосвященного Лазаря і в отця архимандрита Йоанникія і в отця ігумена Зосими. Які то шановні особи! які розумні вчені фільософи! Істино у нас в Московській земли таких не знайдеш, хоч усю землю виходи. І вони в єдин глас про вельможність твою добре слово кажуть та хвалють чесність твою.

— Держимось на світї молитвами оних боговгодних мужів, — сказав Борковський.

Увійшов полковий писар з паперами.

— Уже написано? — спитав полковник. — То добре, бо пильно треба. Усїм сотникам?

— Усїм, — відмовив писар.

Полковник гукнув, щоб йому подано каламаря, і підписав один за одним усї шіснай-

цять наказів сотникам Чернигівського полку. Писар, забравши папери, пішов. Зараз по том у слуга доповів, що коло ґанку дожидає сотник чернигівської сотні. Борковський звелів покликати його.

Увійшов молодий, літ трийцяти чоловік ставний, білолиций, чорновусий, з високим гарним лобом, з великими очима. То був тодішний сотник чернигівської полкової сотні, Булавка. Уклонивши ся полковникови, озирнув своїми великими очима світлицю і на мить спинив ся поглядом на гостю, мов би хотів спитати полковника; чи мож при йому говорити про те, чого прийшов; потім, поміркувавши, почав до полковника казати:

— Вашої вельможности прийшов спитати: буде поход, як отсе прийшов лист від твоєї вельможности, — то чи можна мені оставити дома і не брати в похід шваґра мого, козака Молявку-Многопіняжного, бо він заручив ся і йому треба весіля справляти.

— Того ніяк не можна! — сказав остро полковник. — Коли твого шваґра зоставити за-для весіля, то й инші козаки почнуть собі просити, щоби їх зоставити. Дехто за-для весіля, дехто за-для похорону, а дехто вигадає собі щонебудь иншого... Не позволю: не проси! нехай твій шваґер підожде; вернеть ся з походу, тоді й весіля справить. Де твій шваґер заручив ся?

— У козака Пилипа Куса, — сказав сотник, — одиначка дочка в батька. Коли-ж ніяким чином не можна зоставити мого шваґра, так чи не можна тепер, у Петрівку, повінчати його, а весіля справляти тоді, як Бог дасть, з походу вернуть ся?

— То вже не наше козацьке діло, а церковне, — сказав полковник. Нехай просить владичого розрішеня у преосьвященного Лазаря, а я, полковник, зовсім сьому не противлю ся. Нехай собі вінчають ся, коли владика дозволить. Тільки ми в поход виступаємо в неділю, а після завтра вже субота. Шваґер твій мусить бути в поході.

— Як то? хиба се у вас можна? — запитав ся воєвода. — Ви-ж, здаєть ся, православної віри! Як же то? в Петрівку весіля справляти?

Полковник відказав:

— Власне забороняєть ся в пісні дні весільна гулянка, а щоби повінчати їх, на те треба тільки розрішеня від архиерея; коли архіерей знає, що празника весільного і гулянки в піст не буде, то й розрішить. У нас, пане воєводо, такий є звичай з дідів і прадідів, що муж з женою живуть і уважають ся перед усім світом у брачному союзї, або як у нас говорить ся в супружестві, тільки від того часу, як справить ся весіля в молодої і в молодого, по нашому звичаю, як воно ведеть ся в народї на-

шім, а до тої пори молода ходить як дівиця і головою світить, і нїхто її не уважає за замужну невісту, аж доки на весїлю не покриють. Тим то у нас архиєрей може розрішити вінчаня в піст, аби тільки знав, що до кінця посту не будуть справляти весїля.

Підчас того, як полковник се все росказував, сотник Булавка стояв похнюпившись, але зрідка цїкаво позирав на воєводу, а той жадібно слухав полковника.

— Дивні для нас, русских московських людий, речі росказуєш ти, пане полковнику, — сказав воєвода. — Нїчого такого не робить ся у нас в московській землї. Одначе й те правду кажуть добрі люди: кождий край має свій звичай. На мою думку, тут нема гріха. У вас так здавна повелось, а в нас не так, а віра в нас таки одна, хоч бач, у вас архиєреї таке дозволяють, а в нас про се нїхто й просити не посміє архиєрея. У вас, — додав він вже до сотника, а не до хазяїна, — може й на вінчаню таке дїєть ся, чого в нас нема?

— Не знаю, — сказав Булавка, — я в Московщинї не бував і не знаю, як у вас там дїєть ся.

— Конче піду до церкви подивити ся, як вінчати меть ся козак, шваґер сього сотника, — казав воєвода до Борковського. — Звели, пане полковнику, сповістити мене, я піду.

— Сам з твоєю милостю піду — сказав Борковський.

Сотник хотЇв іти, але полковник звелЇв йому зостати ся. Воєвода зрозумів, що полковник хоче сказати щось сотникови на самотЇ, попращав ся з хазяїном, господар випровадив його в сЇни і він пішов у свій двір, що був віддалений від полковницького на яких сто сяжнів.

Вернувши ся в світлицю, Борковський сказав:

— Пане сотнику, узнай ти менЇ, яку се чарівницю кликав до себе сей воєвода, як кажуть.

— МенЇ сього узнавати не треба, вельможний пане, — сказав Булавка, — бо я вже знаю Приходила до нього Хвеська Білобочиха, а приводив ЇЇ стрілець Лозов Якушка. А зачим ЇЇ звано, того не знаю.

— Поклич ЇЇ зараз до себе, а як прийде, пришли з вартовими козаками до мене, — сказав полковник.

Сотник не гаючись пішов. Борковський звелЇв покликати обозного, судію й писаря, розмовляв з ними про справи полкові та про похід. НарештЇ слуга доповів, що козаки привели бабу Білобочиху.

Обозний, судія й писар, почувши про бабу, усї засміяли ся.

— Що ви, панове, смієтесь? — спитав полковник, остро глянувши.

Судія сказав:

— Вибачай, вельможний пане, либонь яка справа точить ся соромотна. Баба та Білобочиха відома зводниця в Чернигові.

— Еге-ж; Добре, панове, що ви лучились, — сказав Борковський, — увійдїть в другий покій і слухайте там, що стане казати менї ся Білобочиха.

Обозний, судія й писар увійшли в иншу світлицю, що була зараз біля тієї, де розмовляли. Увели козаки бабу Білобочиху. То була невисока, короткошия жінка, лїт їй було з пятьдесять, мала маленькі простодушні та разом і лукаві очи.

Полковник підійшов просто до неї, дуже остро та суворо дивлячись, і сказав:

— Бабо! чаклуєш! чарівничиш! людям шкоди робиш! Ось я тебе пошлю до владики, щоби на тебе покуту накинув та в монастир на працю заслав років на два або й на довше.

— Я нікому шкоди не діяла — казала баба, хитаючи головою та одважно дивлячи ся на полковника. — А коли хто покличе пособити в якій болїсти, то не відмовляюсь, і твоя милось коли покличеш, то прийду і все подію, що можна і як Бог поможе.

— Брешеш! — сказав полковник. — Чого ти ходила до воєводи?

— А присилав кликати, тим і ходила, — сказала Білобочиха.

— А нащо присилав по тебе? Чого від тебе хотів? — питав полковник.

— Та, — загикуючись казала баба, — казав про якусь хоробу, а я таки гаразд не второпала, що він там по московськи менї казав; я йому одвітила, що нічого не знаю, та й пішла від нього.

— Брешеш, бабо! — сказав полковник. — Не за тим тебе кликано, не те воєвода казав тобі, не так ти йому одвітила. Гей, козаки! — озвав ся полковник до тих козаків, що привели Білобочиху, — виведїть сю бабу на двір та й спишіть її спину дротяною нагайкою.

— Пане вельможний, — скрикнула Хвеська, — я не стану доводити себе до нагайки. Скажу й без неї. Воєвода питав мене, чи не можна добути йому дївчину красавичку, бо, каже, одинокий я чоловік, скучно спати, — таку, каже, дївку, щоби до нього в ночи ходила.

— А ти йому що на те сказала? — спитав полковник.

— Я сказала — не знаю... За таке дїло нїколи не бралась, — відказала Білобочиха.

— Брехня! Не те йому ти одвітила, — сказав Білобочисї полковник, а тодї промовив

до козаків: Покропіть її нагайками плечі!

— Пане вельможний! — скрикнула Білобочиха, — змилуй ся! Всю правду скажу, тільки не виказуйте мене воєводі; він мене тоді з світу зжене, бо він звелів нікому не виявляти того, що мені сказав.

— Моє полковницьке слово, що не скажу, — відповів полковник, — і бити не буду, аби тільки правду сказала. Кажи, та не тай ся! Що одвітила? На яку дівку показала?

— От же всю правду повідаю, — сказала Хвеська. — Питав мене воєвода: яка тут в Чернигові найкрасша дівка? А я йому сказала що як на моє око, так нема красшої над Ганну Кусівну, що отсе„ кажуть, засватано за козака Молявку. А воєвода каже: Де-б мені її увидіти? А я йому кажу: а де-ж? У церкві А він казав, щоби я довідалась, в якій церкві буде та дівчина, так він туди пійде, щоби її побачити. От і все. Більше розмови у мене з воєводою не було. От вам хрест сьвятий! — і Хвеська перехрестила ся.

Полковник, розмовляючи з кимнебудь, з очий і з голосу дуже добре вмів угадувати, чи правду йому кажуть, чи брехню. Сього разу він помітив, що Білобочиха не бреше, то він більше нічого в неї й не випитував і пустив її. Хвеська чим дуж кинула ся в ноги, радіючи, що визволила ся від страшної її плечам дротянки.

— Чули панове? — спитав полковник обозного, судію й писаря, що повиходили з другого покою.

— Чули, все чули, — одказали ті.

— Так мовчіть поки до часу, а як час прийде, тоді ми заговоримо і може здасть ся те, що тепер чули.

II.

Богато квіток є по садах у заможного козацтва, та нема в світї квітки над тую рожу-троянду.

Каже про неї народня пісня, що красша і над хрещатий барвінок, і над запашний васильок тая рожа повнесенька прекрасна.

Отак же саме: богато в городї Чернигові красного дївоцтва, та нема красшої над Ганну Кусівну, Пилипову Кусову козацьку дочку Богато письменників вилавляло в своїх писанях жіночу красу, так богато, що як-би позбирати все докупи, що написано по всяких краях та всякими мовами про жіночу красу, то нема такого царського палацу, щоби змістив в собі усе те написане. Та правду мовивши, коли-б змога прочитати все написане про жіночу вроду, — то не дуже богато найшлось би там такого, що було би красше над одну справжню красуню, що не є в книгах, а живе на світї.

Тим то й я не буду оповідати яка то краса була Ганна Кусівна, а скажу тільки, що от уже три роки в Чернигові кого не спитай, — котра з чернигівських дївчат найкрасша, — кождий скаже, що нема красшої над Ганну Кусівну; хиба той тільки не сказав би сього, хто уже иншу покохав, бо завсїди закоханому найкрасша на сьвітї — його мила. Богато залицяло ся до Ганни, та й щасливий же був той, кому подала красуня своє слово. А така доля щасна судила ся козакови Яцькови Молявцї Многопіняжному.

Ходить красуня в свойому рутяному садочку, стелеть ся козак перед нею хрещатим барвіночком, запашним василечком; ясним соколом лине козаченько крізь калинові віти, упіймати хоче пташечку співучу, понести на своє тепле гнїздочко. Крізь віти зелених дерев мигтить опівнічне небо незчисленими зорями, зіходить ясний місяць — та й уподобав одну зірочку за всї зірочки, женеть ся за нею, хоче її пригорнути. Отак козак Яцько Молявка-Многопіняжний з усїх дївчат чернигівських уподобав над усїх красну Ганну Кусівну та й хоче привезти її господинею в свою господу.

А в хатї в козака Пилипа Куса мигтить лямпадка і сидить там немолода Кусиха зі свахою-жениховою материю та з молодою дочкою Ганною. Вони дожидають старого хазяїна козака Куса з його молодим нареченим зя

тем; разом пішли вони до владики Лазаря Барановича і вернуть ся з його присудом про Ганнину долю. Прислухають ся нетерпляче мати й дочка до кождого руху за вікнами, в дворі й на вулиці. Мало що й говорять, а все тільки слухають. Аж ось нарешті скрипнули ворота; хтось уїхав у двір. Ганна припала до вікна, вдивляєть ся в двір, місяшним світлом осьвічений і турботно скрикує:

— Матінко, се наші!

Увійшли в хату козак Пилип Кус та козак Яцько Молявка-Многопіняжний.

Зазнаймо ся тепер з кождим по одиноко.

Козакови Пилипови Кусови було вже більше як сорок років, був він плечистий, білявий, з лоба лисий, волося де-не-де просиве. Обличча без зморщок, очи веселі та спокійні, — видко було, що не зазнав сей чоловік за житя ні великого нещастя, ні тяжкої журби. Бо й справді-ж — зазнав він тільки небогато прикростей, без яких не буває ніколи людське житя, а то в усьому судила ся йому така доля, що під той час на козацькій Україні такої міг зазнати не кождий козак. Народив ся Кус в Чернигові, де й тепер жив, народив ся в родині не дуже богатій, та й не дуже бідній; у Кусового батька, та й у діда Кусового завсіди було що їсти й пити і хорошо походити та й старцеви за спасенє душі подати. І в сього Куса таксамо житя повело ся. Разів зо

три довело ся йому ходити в похід з иншими козаками свого полку, та анї разу його не поранено; тільки й зажурив ся він, як убито в борбі з поляками тестя його, козака Мурмила. Та хиба-ж се нещастя в козацтві, коли кождий козак змалку знає, що або сам наложить головою, або хтось із рідних в бою поляже! Оженив ся Пилип, як йому було років із двайцять, узяв за жінкою віно — в Седнівській сотнї поля днів на трийцять та й жив з жінкою любенько в згодї. Ще була в його й своя земля, батьківщина, верстов вісїм від Чернигова — там був і гай, а в гаю стояла його пасїка; і собі ставало землї, ще й людям з половини давав Кус. Було в Кусів четверо дїтий та троє ще малими повмирали, тільки й зостала ся жива найменша дитина, дочка Ганна, що отсе тепер лагодились батько й мати заміж віддавати.

Жених у Ганни Кусівни був не з козацького роду і в Чернигові зайдою був. Дїд його Хведір Молявка жив у Брацлаві і позичав людям гроші на процент; за се якийсь дяк прозвав його Многопіняжним, то так уже й стали звати ввесь рід його. Хведоровим синам, разом із тим прізвищем, дістала ся й прихильність до батькового дїла, були вони на гроші дуже заздрі і через те скрізь слава йшла про несчислиме їх богацтво.

Одного разу козацькому гетьманови Павло

ви Тетері дуже треба було гроший, він і причепив ся до одного з братів, до Хвеська Хведоренка, вимагав від нього гроший; Хвесько по неволї дав йому те, чого не міг заховати, та й присягав ся тяжко, що вже більше в його нїчого нема; тодї Тетеря почав його мучити так, що Хвесько від того і вмер. Незабаром одначе Дрозд побив і вигнав Тетерю з України. Але й Дроздови треба було гроший таксамо, як і Тетері, то він і заходив ся коло Хвеськової вдови, списав їй спину нагайками, допитуючись, де вона поховала чоловікові гроші, та нїчого не допитавсь і замкнув її в тюрму. Поминув після того місяць, Дорошенко побив Дрозда, звелїв відвести в Чигирин і там розстріляти. Хвеськова вдова визволила ся з тюрми, та бояла ся, щоби і Дорошенко не зробив з нею того, що робили Тетеря й Дрозд; не гаючись, викопала вона з землї червінцї, що ще чоловік її закопав, та вкупі з сином та з дочкою перейшла на лївий бік Днїпра. Два Хвеськові брати ще попереду перейшли туди з жінками та й поселили ся десь у Слобідських полках, — тодї туди, мов в землю обіцяну, ринули переселенцї з того боку Днїпрового. Вдова Хвеськова Молявчина - Многопіняжна не пішла шукати собі оселї далеко, послухалась поради від родичів своїх та й притулилась в Чернигові: випросила собі двір та й поставила там хату як треба.

Дочку віддала за Булавку, що потім став сотником в Чернигівській полковій сотні; син був за сестру на кілька років молодший — вона віддала його вчити ся письменства, а як підріс, — записано його в козаки. Не всі козаки були тоді письменні, одначе письменство поважали, тим і Молявка-Многопіняжний через те вже, що знав письмо, міг сподівати ся дослужити ся чогось в козацькій службі.

Йому йшов вже двайцять перший рік, як він побачив Ганну Кусівну та й задумав оженити ся з нею. Яцько був до пари Ганні, — чорнобривий, кучерявий, ставний, гарний, як намальований; люде казали, що й не бідний. В Чернигові був в його тільки двір, але поміж народом ішла чутка, що в його матери були гроші, а скільки саме було, того ніхто не казав, та й син не міг сказати. Зазнавши стільки лиха через ті гроші, стала його мати скупою та скритою. Тільки почне хтонебудь з нею говорити, зараз вже вона бідкаєть ся та жаліеть ся, що така вона бідна, що так тяжко вдові жити, — ніхто не оборонить; кождому росказувала, як Тетеря відобрав в її чоловіка гроші та й самого замордував. Як сказав син матері, що хоче оженити ся, мати спершу не дуже то вподобала, але як довідалась, що Кус козак заможний і дочка в його одиниця, то не стала змагати ся. Мати Молявчина пі-

шла в гості до Кусихи та й скоро посвоячила ся з нею, бо Кусиха була завсїди весела, спокійна, добродушна, то хоч кого прихилить до себе. Обидві свахи сидїли вкупі, як Кус із Молявкою-Многопіняжним увійшли в хату.

— А ну що, — питала ся моторна, балакуча її вередлива Кусиха, — чи з перцем, чи з маком?

— По нашому сталось. Чого ходили, те й добули! — сказав радїючи Кус. — А чи зусїм до душі те буде нашому коханому зятеви, про те вже його спитайте.

— Не позволяють весїля справляти? — питала Молявчиха-Многопіняжна.

— Нї за що! — сказав Яцько. — Полковник аж розсердив ся, грізно глянув на мене та й каже: коли будете докучати, то не дозволю тобі й оженити ся.

— Ну як таки він не дозволить? Де такий закон є, щоб не дозволив женити ся полковник козакови? — казала мати.

— З панством не вдїєш нїчого, — одказав Молявка. — Що скаже панство, нам тей робити, бо як не послухаєш, то що з того буде? Тодї хоч заздалегідь пятами накивати треба, а коли на місци зостанеш ся під панським реґіментом, то пан коли не тим, то сим тобі дошкулить. От і менї так: ти, каже, в виборі стоїш записаний! А я кажу: се коли твоєї милости ласка буде, так вельможний пан може...

і не договорюю, тільки кланяюсь низько. А він зупинив мене та й каже: що може вельможний пан, про те не тобі розважати, бо єси ще молодий, а вельможному панови те не подобаєть ся, щоби ти зоставав ся тут, а хоче пан, щоби ти з иншими вибірними козаками йшов у поход. А що-ж? Має свою рацію. Скачи, враже, як пан каже!

— Правда-то правда, сину! — потакнув Кус — Підвладне діло наше. Повиннісьмо слухати влади. От, прикладом, хоч би й я. Мене вже давно не вписують у вибори, а захотілось би так панству, і сказали-б: іди, Кусе, то Кус чи хоче, чи не хоче, а мусить іти.

Молявка сів до молодої і почав з нею розмовляти стиха так, що иншим не чути було їх мови. Молода, слухаючи його, то всміхалася, то кивала головою, потакуючи. Та хоч би й можна було почути їх розмову поміж собою, то списувати на папері розмови в молодого з молодою таки трудно. Часом так щось без ладу говорить ся, а воно буває до речі і до любої вподоби розмовникам. Кусиха вийшла з хати, а тоді вернулась вже з наймичкою; обидві несли настілник, цинові тарілки, ножі, ложки, хліб і горілку в пляшці. Застелили настільник, поставили на ньому пляшку з горілкою та положили хліб. Тоді наймичка вийшла в другу хату через сіни, — там була пекарня, — а хазяйка просила всїх

сїдати вечеряти, сама-ж із мисника, що стояв праворуч від порога, виняла срібні чарки та поставила на столї.

Випили по чарцї, закусили хлїбом та оселедцем. Наймичка внесла велику цінову мису з рибячою юшкою, потім знову пішла і вернула ся з ціновим тарілем, а на йому лежали печені карасї; молода-ж Кусівна, пішовши в хижу, принесла звідти стільники з медом. Тодї ще наймичка внесла повну з верхом цінову мису ладиків і вийшла. Наймичка сама не сїдала до столу через те, що сегодня наймити попереду вже повечеряли сами, бо хазяїни сего вечера мали вечеряти пізнїйше, нїж звичайно.

— Коли-ж їх вінчати-муть? — питала Молявчиха.

- Після завтрього в недїлю, — сказав Кус. — Як скінчить ся рання служба у св. Спаса. Владика проказав нам науку як треба жити, та вже так дуже письменно й мудро, що ми не дуже й уторопали; не знаю, як зятенько, а я грішний чоловік, нїчого до пуття не зрозумів із того, що він казав. Чув тільки про якийсь виноград та про лозу та про якогось там жениха і дів мудрих та нерозумних, — хто його зна до чого воно там у них приходить ся. А от що, так уже ми добре зрозуміли, так добре: щоб, казав владика, молоді, повінчавшись, зараз, вийшовши з церкви, ро-

зійшли ся і не сходились одно з одним аж поки піст сей скінчить ся. Пійде, каже, молодець у поход на царську службу; коли Бог дасть, живий і здоровий вернеть ся, тодї нехай уступає в сожитіє, і весїля по вашому обичаю собі одправите. А тепер, каже, не можна, і щоб не було у вас нї музики, нї танцїв, нї пісень.

— Се все черцї видумали, — завважила Кусиха, — щоб і в Петрівку гріх був навіть співати! Адже-ж дївчата на вулицях коли-ж і співають, як не в Петрівку. Преосьвященний сам чує, сидючи в свойому монастирі, як вони співають. Чому-ж не спинять їх? Хиба на вулицї менше гріха співати, нїж весїля справляти?

— На все свій час показано в законї, — сказав Кус. — Вони люде розумні і вчені: усе знають — защо від Бога гріх, а защо нема гріха. Нам тільки слухати їх та й чинити, як вони велять.

— Істино розумно і премудро говорить сват! — сказала молодого мати. — Що воно єсть весїля, так се тільки люде повидумували, щоб гуляти та втрачатись. А путя з того немає. Повінчатись та й годї. То божий закон, а що весїля — то витребеньки.

— Як то можна, свашенько! — сказала Кусиха. — З дїдів прадїдів, Бог зна з якого часу то повелось, і того зміняти не можна. Та

й що б то за житя наше було, коли-б весїля не було? Один раз молоді поберуть ся між себе, — у них тодї як би весна! От як по веснї вся твар заворушить ся і так стане хорошо і весело, що й старі наче помолодшають; от так же як молода людина з другою молодою зійдуть ся й спарують ся, тодї й нам, старим стане якось весело, аж дух радїє, коли на їх дивиш ся, і старі наші кости розімнуть ся і спомянемо свої лїта молодії.

— Адже-ж і владика не казав, що веселить ся не треба зовсїм, а казав тільки, щоб у Петрівку весїля не справляти, бо є піст, — завважив Кус. — Зараз же владика й додав: як мине Петрівка, тодї, каже, справляйте собі весїля по вашому звичаю. А до мене владика так промовив: повінчають ся дїти, ти, старий, бери дочку за руку, веди з церкви до дому і держи під доглядом, аж поки зять твій з походу вернеть ся, щоб часом не звонтпила і дївоцтва свого не втеряла.

— Наша Ганна не таківська, — сказала Кусиха. — І попереду нїхто про неї не смів недоброго слова промовити, худої слави боялась, а тепер, коли жених є, то вона буде його дожидати і про його тільки думати-ме, а більше нї про що.

— А вже, — сказала Молявчиха, — коли-б тільки Яцько вернув ся з того походу щасливо, то лїпшої пари йому б і не найти. Тільки

— всї ми в божій волї. Буває часом і так: повінчались, побрались, тільки-б жити та радїти та добро дбати, аж тут...

— Аж тут, — перепинив її підпилий Кус, — вернеть ся молодець, учистимо весїля на славу. Я, старий, покину свою стару, бо огидла, ухоплю за руку другу стару, свою любу сваху, та з нею в танець піду. От як!

Та теє промовивши, вхопив за руку Молявчиху та й потяг її з лави насеред хати.

— А своя стара тебе за полу смикне та її не пустить, — сказала Кусиха, вдержуючи чоловіка за поли його кунтуша.

Молявчиха пручалась і казала:

— З молоду я не була охоча до танцїв, а тепер при старощах про труну думати, а не про танцї.

— Батько-тесть шуткує, — сказав Молявка. — Але-ж не все сумувати та корить ся, і пошуткувати можна трохи. Чи так моя ясочко? — додав він, озиваючись до Ганни.

Ганна всміхнулась і кивнула головою.

— Поживемо з тобою вкупі скілько Бог велить, — казав далї Яцько до молодої, поживемо й постарієм[о]сь і дїтий наживемо та й станем їх парувати, тодї спомянемо, як чудно ми сами спарувались. Прийшлось нам повінчатись та зараз і розійтись, як дві хмарки, тільки не надовго.

— Менї здаєть ся, — сказав Кус, — се вже

останній поход буде на сього пройдисвіта Дорошенка: от уже третий рік манить наших, обіцює приїхати і своє гетманств) здати, а потім знов збираєть ся бісурман вести на руїну христіянству. Тепер уже мабуть прийде йому кінець.

— А може й так станеть ся, як сталось торік і позаторік, що ходили, походили тай назад вернулись, нічого не вдіявши, — сказала Молявчиха.

— А щоб ти, свахо, здорова була: навіщо ти нещастя пророкуєш? — палко сказав Кус. — Бог милостивий, на його вповають царі й владики; Бог — утїха христіянству і смирить бісурменську гординю. На його надїємось.

— Вибачайте менї, дурній, свате! — сказала Молявчиха. — Бо я дуже вже з лихом спізналась за своє житя. Се не переливки! Мій добрий чоловік, царство йому небесне, не нажилась я з ним: занапастили його прокляті недоляшки. А мене саму хиба мало мучили й катували? На плечах досї шрами видко, як Дрозденко, собачий син, одшмагав нагайкою дротянкою! По правдї йому, бісовому, сталось: дізнав мабуть лютий катюга, як то боляче людям буває, як йому заліпили кулї в груди! Тим отсе я, дурна, як згадаю, що було колись зі мною, так і думаю: як би не сталось знову якого лиха! Вибачайте менї, панство свати!

Молявчиха встала з місця та й поклонилась Кусови й Кусисї.

— Знаємо, свахо, знаємо добре, що тобі не мало Господь посилав лиха, та все те вже минуло і не вернеть ся. Як з нами ти посватала ся, так з тої пори все лихо минуло. Поцїлуймось та випиймо добру чарку! — сказав Кус випиваючи та подаючи Молявчисї чарку з горілкою.

— Дай Боже, нашим любим дїткам проміж себе кохатись і довго жити в щастю й здоровлю! — промовила Молявчиха, випиваючи чарку і передаючи Кусисї.

— Дай Боже, — сказала Кусиха — вкупі з нами дивитись і не надивитись на їх коханячко і не навтїшатись їх щастєм!

— А нашим любим і шановним родителям велика й довічна поки живі, дяка за те, що нас вигодували і до розуму довели і нас спарували! — сказав Молявка, випиваючи чарку і передаючи її молодій.

— Вам, тату й мамо, нехай Бог віддячить за мене, що мене згодували, викохали, до розуму довели і за любого Яцька заміж віддаєте! Дай Боже, вам обом довгого віку й здоровля, — проказала Ганна, вклонила ся батькови й матері та й випила.

— Дай Боже, щастя, здоровля на многая лїта всїм! — казали всї і разом наливали горілки в чарки й випивали.

— Ходїм, синку, час уже до дому, — сказала Молявчиха. Як вернеш ся з походу, зберемось тодї знову до панства сватів та заберемо молоду княгиню, — буде вона моїм старощам підмога.

— Буде вона, — сказала Ганна, — веселити матїнку, свого любого Яця ласкавими словами, буде слухняна й шановлива.

Яка ти добра, яка ти гарна, моя ясочко! — сказала щиро Молявчиха.

Кус із жінкою й з дочкою випровадили сваху з сином її за ворота.

Місяць обливав сріблясто-зеленим сяєвом покрівлї чернигівських будинків, верховіття дерев у садах та гаях, проміня його мигтїло на ясно позолочуваних хрестах не давно поновлених церков.

III.

У суботу, другого дня після того, як було все те, що тут уже описано, зїздились до Чернигова з ближчих сотень сотники зі своїми вибраними в похід козаками: білоусівський — Товстоліс, вибельський — Лобко, любецький — Посуденко, седнівський — Петлишний, кисілівський — Бутович, слабинський — Тризна, сосницький — Литовчик; инші, що їх сотнї були далї, виїздили просто щоб на дорозї пристати до тієї частини полку, що висту-

пить із Чернигова. У кого з приїзжих козаків були в Чернигові родичі або приятелї, той приставав до їх у двори, а инші ставали за містом у полї біля коний і возів. Деякі козаки не брали воза, а вели навюченого своїм добром коня, припнувши до того, на якому козак сам сидїв. Кожен сотник, приїхавши до Чернигова, приходив до полковника, несучи йому щось на ралець: один звіря дикого впольованого, другий птицю устрілену, третий рибу; наловлену з річки або з озера своєї сотнї, хто приводив вола, хто коня, хто вівцю. Борковський велїв слугам приймати принесене, казав кождому сотникови, що треба рушати в похід в недїлю після служби і запрошував усїх до себе на обід перед рушанєм.

В недїлю задзвонено до служби. Приїзжі козаки пішли по церквах, але не всї; деякі позоставали ся берегти вози й конї свої й товаришів. Задзвонено до церкви і в Спаса. То була найстарша з українських церков. Завсїди міг і досї може Чернигів пишати ся перед иншими українськими містами сею старинною церквою. Збудував її князь Мстислав Володимирович ще поперед київської Сохвії, а як Батий зруйнував Чернигів, то й церкву сю зруйновано і так руїнами й стояла вона аж до полковника Василя Кашперовича Борковського.

Сей недавно відновив єї своїм коштом, а

Лазар Баранович тільки сього року осьвятив у нїй новий престол і настановив до відновленої церкви протопопа і ввесь причет церковний. Катедральним собором були тодї церкви Бориса і Глїба; а про те, — архіепископ Лазар Баранович до того часу хоч і писав ся чернигівським архіепископом, але жив по всяк час у Новгородї Сїверськім; він тільки недавно вподобав собі Чернигів і став в ньому частїйше жити, а саме після того, як опоряджено стару Спаську церкву.

Спаська церква, вже при кінци XVIII. віку трохи перероблена і знов помальована, в той час, про який тут говорить ся, ще мала на собі живі прикмети минулої старовини. Тодї ще були на трох мурах в серединї хори, а сходили на них східцями не з середини церкви, а зокола через башту, приноблену до лївого боку церкви; тепер від сих хорів остав ся тільки один бік. Вхід до трапези з західного боку був широкий і праворуч від него приноблено було до церковних мурів притвор, тепер розруйнований. В серединї в трапезї по стїнах і по стовпах видно ще було мальоване таке старе, що ледви можна було розпізнати що саме там намальовано; се було негарно, треба було наново помалювати стїни й стовпи, та не ставало на те гроший, — через те й стїни були тодї вигляду старійшого, нїж тепер є.

Дзвонено в дзвона з верху башти, побудованої по лївім боцї церкви. Натовп побожного народу сунув в сю стару церкву головними дверима. Увійшли туди й наші молоді: козак Яцько Хвесенко Молявка - Многопіняжний та молода його — козачка Ганна Кусівна.

Натовп козаків та міщан, що входили в церкву, розступив ся перед ними і з шанобою дав їм пройти. На голові в молодої був вінок, маяли кольористі стрічки, вплетені в довгу шовкову косу. Убрана була Ганна в гаптовану золотом сукню, а з під неї видно було внизу кінцї картатої плахти, чорної з червоним; на грудях в молодої блищали дукачі й хрести та коралеве намисто; ноги вбуті були в червоні полуботки з дзвінкими підківками. Поруч з нею, з правого боку йшов молодий, ставний козак з підголеною головою, з чорними вусами, убраний в синїй жупан, підперезаний кольористим поясом, до поясу припято було шаблю в ремінних піхвах, цьвяхованих срібною бляхою; обутий був в чорні чоботи довгі на закублаках з підківками. Увійшовши молодий в церкву, став біля правого стовпа, а молода біля лївого. Всї дивили ся на молоду й молодого, чути було, як шепотїли люди: Ото так пара! Ну, та й красуня! Слїдком за ними скоро ввійшли в церкву наші знакомі пани — полковник Борковський та воєвода Чо-

глоков. Воєвода двічи зиркнув на молоду, а тодї вже, здавало ся, не хотїв і помічати її; поки була служба, то її голови не повертав в той бік, де стояла Ганна Кусівна, хоч полковник, не раз, позираючи на молоду, нахиляв ся до нього й казав щось пошепки. Перед початком служби діякон з амбону оповістив, що за дозволом преосвященного Лазаря, архієпископа Чернигівського й Новгород-сївер ського і блюстителя київського митрополичо го престолу, через те, що Чернигівський полк виступає в похід, вінчатимуть чернигівської сотнї козака Якова Молявку - Многопіняжно го з дївицею Ганною, дочкою козака тоїж сотнї Пилипа Куса, — так одначе, щоби подружне житє їх почало ся не скорше, як на свято Петра й Павла, та й вінчаня се, хоч і сьогодня відбудеть ся, але писатиметь ся мов би відбулось в день апостолів св. Петра і Павла. А як скінчила ся служба, поставлено посеред церкви стілець, протопоп покликав молодого й молоду, звязав їм руки рушником та й почав вінчати. Над молодим держав вінець його зять, сотник Булавка, а над молодою — молодого сестра, Булавчина жінка. Повінчавши, звелїв протопоп молодим поцїлувати ся. Тодї швидко підійшов до молодої її батько Кус, взяв дочку за руку і, не зважаючи нїяк анї на молодого, анї на людий навкруги, повів її з церкви; він точнїсїнько робив так, як

звелів йому преосвященний. Молодий зо-став ся сам. Підійшов до його полковник та промовив:

— Будь здоров козаче, з молодою жінкою, дай Боже тобі щастя і у всім благословенства, добра наживати, дітий породити й згодувати і до розуму довести. Тепер до мене йди хлі-ба-соли покуштувати та від мене разом зі всї ми в поход, а я Булавцї росказав твій віз і все що тобі на дорогу треба, випровадити, поки ти в мене гостювати-меш.

Не можна було не піти Молявцї. Він козак-рядовик, а полковник закликав його до себе на обід нарівнї зі старшиною: надто вже ве-лика честь! Не мовивши й слова, пішов Мо-лявка за полковником.

— Що, пане воєводо, — казав полковник до воєводи, виходячи з церкви, — яку кралю добув собі сей козарлюга? га?

— Не годить ся менї на жіночу красу задив-ляти ся — відказав понуро воєвода. — Не та-кі мої лїта й званя. Та ще ж вона й чужа жін ка, а Господь сказав: аще кто возр на жену, воіже вожделїти ю, уже любодїствова с нею в сердцї своєм.

Народ розходив ся з церкви. Полковник з воєводою сїли в колясу і обидва поїхали до полковника. На рундуку в його вже стояла полкова старшина; обозний, судія й писар. Вони були в иншій церкві і ще попереду при-

були до полковника. Всї ввійшли в хату, за полковником прибули й сотники. Страву уже подано було, всї посїдали за стіл. Не довго обідали перед дорогою; їли не богато, але пити треба було чимало та ще й усе за здоровля. Полковник підняв кубок за царське здоровля, тодї кубок за гетьмана й усе військо запорозьке, а нарештї — щоби щастило в сьомо походї. Тодї оповістив полковник, що час рушати. Полковниця покликала дїтий. Борковський поблагословив їх, проказав звичайну науку, щоб слухали матері, а потому озвав ся до обозного, кажучи, що замість себе зоставляє його наказним полковником в Чернигові, велїв жити в згодї й приятельстві з воєводою і радити ся з ним про всї городські справи.

— Щасливі зоставайте ся та нас сподївайтесь! промовив полковник на останку до усїх, хто зостав ся.

Біля ґанку стояв осїдланий кінь полковника. Борковський скочив на нього так легенько, мов йому було двайцять років. Підняв шапку і в останнє озвав ся до сїмї, що стояла на ґанку:

— Прощавайте! Рушай!

І злегка вдарив коня свого. За ним посїдали на своїх коний, заздалегідь приведених в полковницький двір, старшина й сотники та й рушили. Вдарено в тулумбаси, задзвонено

по всїх церквах. Почувши се, сотнї рушили зі своїх становищ, а сотники поспішали ся пристати до своїх сотень. Булавка поїхав по перед своєї сотнї, а найближче біля його їхав його шваґер Молявка.

IV.

День той, що в його вінчано Молявку-Многопіняжно, був ясний та душний. В Кусовій хатї зійшли ся сваха-Кусиха та Молявчиха, дожидаючи ся своїх дїтий з церкви. З Молявчихою прийшла й дочка її, сотникова Булавчина жінка, молодиця років так як двадцять, не погана, та худорлява. Всї жінки вбрані були в святочні суквї, вишивані шовком та гаптовані золотом, в парчевих очіпках, поверх з намітками такими тонкими, що крізь них проблискувало золоте гаптуваня. Скрипнули двері і замісто сподїваних молодих увійшов Кус з самою тільки дочкою.

— Хвала Богови, — озвав ся, — покінчили! От тобі, свахо нова дочка, нова робітниця в твоєму домі. Люби та жалїй, за дїло погримай, та стиха як мати.

— Моя голубочко, моя ластівочко! — казала Молявчиха, обнимаючи та вицїловуючи Ганну. А Яцька мого, чи вже ж таки не пустили попращати ся з матїррю та з жінкою?

— Полковник покликав до себе обідати, —

сказав Кус. — Не можна було йому відмовитись, бо є реґіментар. Мабуть навмисне поклинкав, щоби не дати йому мазгатись коло молодого подружя, щоб так сталось, як владика велїв — не сходитись йому з жінкою поки піст мине. А вже ж, свахо, доведть ся нам попостить ся і на дїток наших не втїшатись, аж поки вернеть ся війско з походу.

— Еге! коли б то вернув ся! — сказала Молявчиха зітхаючи.

— Усї в божій волї, — сказала Булавчиха. — Таке наше житя, що козаки наші чоловіки частїйше без нас, як з нами. І мій, бач, поїхав, мушу в самотинї чекати повороту його. На Бога треба вповати, милостив буде, коли його воля.

— Мудре слово сказано, — промовив Кус. — І моя Ганна дївка розумна — теж скаже. Так, Ганно?

— Так, тату! що Бог дасть, нехай так і буде! — сказала Ганна, а в самої сльози забренїли на очах.

— А буде таке, — сказав Кус, — що як верне ть ся зять, тодї накличемо гостей та справимо таке бучне весїля, щоб років зо три про його говорили. А тепер поки в своїй семї, без гостий, даваймо обідати. Дочко! скидай з себе празникове одїня, та порай ся з наймичкою, щоб обід налагодили. Сходи сама до пивницї та наточи тернівки й вишнівки, що в

чималих барилах стоять у куточку; уже десять літ як наливали, берегли для слушного часу. А тепер такий час прийшов, що кращого не було. Уточи два збанки, та сама неси, а наймичці не давай і наймита до пивниці не пускай, бо вони наточуть, та не то, що сами нишком питимуть, а ще й людий частувати муть. А воно в нас таке.... клейнот!

Ганна ввійшла в кімнату і вийшла відтіля в иншій одежі, що по всяк день носила. Вона вбрала ся в чорну з квітками спідницю, та в зелену сукняну сукню. Брязкаючи ключами, вона вийшла з хати в сіни.

Кусова хата двома вікнами була в двір, а одним на вулицю. Зіставшись самі, старі помітили, що з вулиці хтось зазирнув до них у вікно.

— Хто се там? — турбуючись запитав Кус та й вийшов із хати. — Чого там вам? — чути було його голос. — Чого ви спинаєтесь на приспу та зазираєте в чужу хату? Ідіть, ідіть собі, відкіля прийшли!

Він вернув ся в хату.

— Хто там? — питали Кусиха і Молявчиха.

— Якісь москалі, — відказав Кус, — з воєводських ратних запевне: двох їх коло вікон стояло. Я прогнав їх. Се, бачу, дізнались, що з сього двора сьогодня вінчались в церкві та думали — тут весїля справляти муть. Прийшли баньки витріщати. На чужий коровай у

них очи пориваються ся. Хотілось би їм, щоби їх покликали попоїсти та попити. Навязливі люди сї москалї. Цур їм, від них поли вріж, та втїкай наш братчик.

Увійшла Ганна, а за нею наймичка. Ганна держала два збанки з наливкою, а наймичка посуд. Заслали стіл, поставили посуд, поклали ножі й ложки. Кусиха з мисника достала срібні чарки. Як налагодили стіл, почала наймичка приносити страву: спершу борщ із рибою, тодї печену рибу, пиріг з рибою, ягоди й стільники медові. Поставивши страву на стіл, сама наймичка взяла ложку й сїла при столї з хазяями. Тодї ввійшов роковий наймит, чоловік лїт сорок, — він обідав завсїди з хазяїнами. Кус дав їм по чарцї, вони випили, бажаючи щастя, здоровля й добра повінчаній парі. Обід обідали якось по сьвяточному, всї були мовчазні, всї думали про тую важну подію, що стала ся. Коли се вдарено в дзвони.

— Козаки в похід ідуть! — сказав Кус, устаючи. — І наш козак молодець виходить. Дай Боже всїм їм щасливу дорогу і в своїй, і в царській справі доброго і помисного поводженя.

Він перехрестив ся.

— І щасливо їм до дому повернутись! — промовила Булавчиха.

У Ганни в очах знову забренїли сльози, і

вона притулила до очий рукав своєї вишиваної сорочки, хоча й хотіла перемогти ся здавати ся спокійною.

— Скільки в сїй чарцї крапель, стільки лїт жити-б твоєму синови, а нашому зятеви, в доброму здоровлю, нїякого лиха не зазнаючи! — приказала Кусиха, пючи до Молявчихи.

— А нам би все служити таким добрим та милостивим господарям, промовив наймит.

Від обіду всї повставали жвавійші та веселїйші. Кусиха так розвеселила ся, що ляскала пальцями і підтанцьовувала, усе кажучи, що задля такої радости хотїла-б вона й потанцювати. За нею й Кус туди-ж. Навіть понура Варка Молявчиха помоторнїйшала і не стала вже, як перше, пручати ся, як Кус ухопив її за руку, закликаючи в танець із собою в парі. Кусиха, плещучи руками і пританцьовуючи, співала:

Кукуріку, півнику, на току!
Чекай мене, дївочко, до року!
Хиба-ж би я розуму не мала,
Щоб я тебе цїлий рік чекала.
Хиба-ж би я з розуму ізійшла,
Щоб я собі кращого не знайшла!

Спинивши ся, гукнула:

— Та що се ми танцюємо без музики? — А потім додала до наймита: — Явтуху! серденько! іди поклич Василя скрипника та, коли можна, ще кого небудь, хоч того дударя, як пак

його...

— Юрка? — підказав наймит та й хотів був іти. Але Кус припинив його рукою, смикнувши за полу за свитку, і казав до жінки:

— Ні, ні, жінко, Параско! Сього не можна.

— Чому не можна? — кинула ся Кусиха.

— А тому не можна! — сказав Кус, — що владика не велів. Нам треба його слухати. Не можна, не можна, не дозволю!

— Не дозволиш, так нехай по твоєму буде, — сказала Кусиха, — ти на те господар, пан у своєму домі.

Покинувши веселощі, уся семя посідала знову на лавах, трохи погомоніли, а тоді Молявчиха з дочкою встали, помолились, подякували господарям, тай лагодились до дому Молявчиха, кланяючи ся низько, прохала Куса й Кусиху з дочкою до себе на обід на другий день. Куси казали, що прийдуть. Як пішли Молявчиха й Булавчиха, Кус, чуючи, що в голові в його після частованя трохи є, пішов в садок, поклав собі в голови свиту та й ліг спати в курінї під двома гілястими яблунями. Бджоли, вилітаючи з розставлених по саду улиїв, бреніли і тим бреніням навівали на його солодку дрімоту. Кусиха пішла спочивати в хижку: вікно з неї було тільки в сїни, через те там в літї була прохолода і не було докучних мух. Ганна з наймичкою помили після обіду посуд, поставляли його в мисник,

замели хату. Упоравшись, Ганна пішла в сад та, щоб не заважати батькови, зайшла зовсїм в другий куточок, сїла під крислатою липою та й почала думати. Близько біля неї був тин за ним вулиця, і крізь дїрки тину дивили ся в сад чотири злі ока, але Ганна їх не помічала. Довго так сидїла Ганна. Згадувала вона себе малою, відколи могла згадати, згадувала як її мати й батько та родичі кохали й голубили, як гуляла ся з дїтьми; спадали на думку піснї, що чула та й переймала, сама того не помічаючи; згадувало ся, як у перше кохання прокидало ся — чогось хотїло ся, і все навкруги ставало таке сумне; згадувала як упер ше з Молявкою зустріла ся й розмовляла, а батькови й матері не натякнула про се нїчого, як він сказав їй, що її кохає, а вона й собі при знала ся, червонїючи; як він посватав, а батько й мати згодили ся, як вона зрадїла дуже... як потім до весїля лагодились... І солодко й весело було все те згадувати. А тодї вінчання і зараз після його розлука. Спали їй на думку її подруги, що вже заміж повиходили, — на одному весїлї вона сама була дружкою, на другому — світилкою: повінчали й покрили її подруг, живуть вони з чоловіками. А вона? Звінчала ся та й Бог зна, поки ходити ме дївчиною; не її воля і не її молодого. Їй не так, як людям. І відразу стало їй моторошно, як вона подумала — як їй буде далї.

Щось темне, тїсне, щось мов колюче, мов пекуче її уявляло ся. Ух! Змогла ся, схопила ся й перехрестила ся.

Сонце на заходї сїдало, довшали тїни від будівель, та дерев. Де-не-де по Чернигові став над хатами звивати ся в гору димок, — то вже люди починали топити, щоб варити вечерю. Ганна згадала, що треба полити квітки в саду, бо привяли від спеки, пішла з саду, ввійшла в сїни, там побачила матїр; мати отсе тільки вийшла з хижі та й умивала собі заспане лице. Ганна пішла через сїни в противну хату, в пекарню, взяла відра, сказала, що піде по воду до Стрижня, і вийшла з двору.

Та перія, де був і Кусів двір, виходила просто до кручуватого берега річки Стрижня. Проти Кусового двору сходити до річки було круто, але лїворуч, дворів через троє, прокопано було з города до річки в горі підземний хідник. Зроблено його на те, щоб, коли би часом напав на город ворог, було як нишком добувати води. Хідник починав ся далеко посеред города, але близько від Кусового двору прокопано було до него бічний хідник зі східцями — східцїв десять в долину; ними можна було зійти в тайник. Сею дорогою звичайно ходили по воду дївчата, що жили недалеко на краю города: так можна було просто підійти до води, не тягаючи відра на гору. Туди й попростувала Ганна зі своїми

ведрами. Але йдучи з двору до тайника, зустріла вона двох москалїв і спинилась; вона помітила, що се тісамі, що зазирали в вікно, як вона вернула ся з церкви, — тодї батько прогнав їх від вікна. Ганна замислилась: Чого вони тут швендають ся? — думала вона. Але москалї позирнула на неї, здавало ся — байдужно, та й пішли собі геть від тайника, побіч Кусового двора, нїяк не озираючись на неї. "Нї, подумала Ганна, даремне я злякала ся. Се добрі люди, вони мене не займуть." Вона сміло пішла до тайника, зійшла по східцях і опинилась у темряві: трохи світу мрілось тільки з того боку, куди їй треба було йти по воду. Коли се почула вона, що ззаду хтось швидко йде. Ще не знала вона що їй робити — чи вперед бігти, чи назад, а вже чотири дужі руки вхопили Ганну ззаду, коромисел та відра попадали, вона скрикнула, та крик той і вмер в тайнику. Їй завязано рота й очі — вона не могла більше нї крикнути, нї знати, де вона опинить ся. Її потягли або й зовсім понесли, бо сама вона з переляку не могла вже йти. Хапуни понесли свою здобич аж до кінця великого хідника, що виходив, як уже казано, насеред города.

V.

— Де Ганна? питав ся Кус у жінки вже смерком. — Де вона?

Кусиха не бачила дочки й не знала, де вона. Кусиха пішла в пекарню, питала в наймички. Та сказала, що Ганна пішла по воду.

— Давно? — спитала ся Кусиха.

— Давненько вже, — сказала наймичка.

— Пора б уже її вернуть ся, бо вже смеркаєть ся.

Кусиха сердилась на дочку. Ніколи вона такого не робила. Де-ж таки так запізнятися! Мабуть зустріла ся з подругами-дівчатами та й забалакалась з ними, а може яка подруга й до себе закликала. Так подумала Кусиха, так і чоловікови сказала. Одначе минав час, а Ганна не вертала ся. Смеркло ся уже зовсім, ніч була темна, місяць щербатий сходив пізно і ще його не було. Батько й мати дуже турбувались. Вийшовши за ворота, пішли вони кождий у свій бік, гукаючи: "Ганно, Ганно!" Та їх тільки почали перекривлювати якісь глузуни, що позбирали ся на грище. Вони й собі кричали "Ганно, Ганно", удаючи голосом старих, хоч їм і байдуже було, яку саме Ганну шукають.

Вернули ся батько й мати додому. Кус бив ся руками об поли і все казав: "нема! нема!" Кусиха мучилась, тужила:

— Доненько моя! любонько моя! де ти ділась? де ти єси? Чи ти жива ще, чи може тебе вже й на світі нема?

Наймит з наймичкою, жаліючи господарів,

побрали ліхтарі та й пішли до тайника. Незабаром наймичка прибігла відтіля перелякана та, вскочивши в хату, заголосила:

— Лишенько, відра лежать у пролазї!

Слїдком за нею наймит приніс відра й коромисл. Побачивши їх, Кусиха скрикнула страшно, почала кидати ся по хатї, не знала бідолаха куди їй і бігти, що робити, вхопилась за голову, збила з себе очіпок, почала рвати на собі волося та голосила:

— Доненько, доненько! пропала ти, пропала!

— Утопла! — сказав Кус, але потім притулив палець до лоба, — так він завсїди робив як про що трудне міркував. — Нї не втопла,— казав далї.

Як би втопла, то ведра й коромисел не лежали би далеко від води. Не втопла вона. Лихі люди її заняли в тайнику. Може вбили! А защо? Кому вона що недобре вдїяла? Сказать би звір її розірвав? Так як же звір туди забереть ся? Хиба які лиходїї вхопили її та зґвалтували, залестившись на те, що дуже хороша? Учинють з нею що схочуть, а потім у воду вкинуть!

Від таких догадів Кусиха ще дужче лютїйшала. Їй здавало ся, що саме так і є, як чоловік казав: лиходїї занапастили її дочку. Та й почала вона лаяти й клясти лиходїїв.

Наймичку вона послала до Молявчихи, що

би сповістити про лихо з нареченою невісткою. Молявчиха зараз прийшла до Кусихи. Обидві жінки заголосили, а Кус то лаяв бабів за те, що кричать та голосють, то й сам починав того ж, дратуючи їх тугу своїми жалями та страшними догадами. Так минула бідолашній семї ніч. Часом, на мить, прокидала ся надїя; гомін на вулицї почують, десь ворота скрипнуть, собака загавкає.. зрадїють, дослухають ся, чи не вона... дожидають ся. Нї, нема! Зникає надїя, а безнадїйність знов обнимає та після тої короткої й даремної сподїванки ще більше гнїтить, ще більше пече.

Ось уже стало й розвиднятись.

— Будемо кричати та голосити, то з сього нїчого не буде, — сказав Кус. — Піду до городового отамана, сповіщу. Нехай шукають Ганни; коли її нема на світї, то нехай хоч слїд її знайдуть.

Та покинувши Кус жінок тужити, пішов сам до городового отамана.

Отаман, на прізвище Беззубий, дивуючи ся довідав ся, що зникла та молода, що втїшав ся він з усїм народом із її краси вчора в церкві св. Спаса. Зараз почав він роспитувати в Куса; чи не ворогував він із ким, чи не сварив ся? Кус казав, що нї. Трохи тодї подумавши, намислив отаман послати десятників обійти всї козацькі двори і в городї і близьких селах, скрізь питаючи: чи не бачили де

Ганни Кусівни, або чи не догадують ся, хто-б міг її вхопити.

— Чи не вхопили її москалї? — промовив Кус. Учора, як повернули ся з вінчаня, помітив я, що коло мого двору все ходили якісь москалї та в вікна зазирали.

— Сходи до воєводи! — сказав городовий отаман, — попрохай, щоб звелїв пошукати між своїми та й війтови написав, щоб по міщанських дворах теж учинено було, а то ми тільки над козацькими дворами региментуємо.

Кус пішов до воєводи.

— А що тобі, чоловіче добрий? — спитав його ласкаво Тимофій Васильович, як Кус увійшов до його в світлицю та й поклонив ся низько.

Кус росказав йому, що його дочка десь поділа ся.

— Ех, чоловіче добрий, чоловіче добрий — сказав Тимофій Васильович, — видно, що любиш дочку! Тільки день нема, а ти вже таку куру збив. Стривай, найдеть ся! Та от іще що, добрий чоловіче: скажи по правдї, може вона в тебе свавільна, гуляє? Звісно, одна дочка в батька-матері, то вже розпещена.

— Нї, пане воєводо, — сказав Кус, — вона в нас не то не гуляє й не свавільна, а така, що її нїколи не треба нї спиняти, нї вчити, вона й на вулицю нїколи не ходила, де бува грище.

Така слухняна, соромлива, ґречна... Спитайте всїх сусїд, усї в один голос нїчого не вимовляють про неї, тільки добре.

— То може зустріла ся з якою подругою, а та й покликала її до себе в гостї, балу та балу, коли вже ніч, вона побояла ся до дому йти та й зостала ся ночувати в гостях, — казав воєвода.

Я й сам так спершу думав, — відказав Кус, — тільки вже б їй пора була вернуть ся давно. Нїколи такого случаю не бувало з нею, пане воєводо.

— То що, що не бувало. А тепер уперше трапилось. Я радий тобі, добрий чоловіче, у всьому допомогти, звелю написати до війта, щоби пошукати її по всїх міщанських дворах а сам я пошлю своїх стрільцїв по тих дворах, де стоять наші царські ратні люди. Тільки я певний, добрий чоловіче, що ще й усїх міщанських дворів не обійдуть, а вже твоя дочка, до тебе вернеть ся. А я твою дочку трохи бачив у церкві, як вона вінчала ся. Я з паном полковником там був. Добрий козак твій зять. І вона красуня. Гарна пара. Полковник сказав менї, що молодий зараз після вінчаня піде з козаками в похід. Менї так жалко стало, що я просив полковника, чи не можна за для весїля зоставити його. Та що, я тут нїчого не вдїю. Нам, воєводам, від великого государя велено у козацькі справи не встря-

вати. Не турбуй ся, добрий чоловіче! Дочка твоя найдеть ся, сама до тебе вернеть ся, а не вернеть ся, то ми її найдемо, і я сам приведу її до тебе. Отсе тобі певно кажу.

Кус подякував воєводі за добре слово та й пішов.

Минув день, минув другий, третий, — Ганна не вертала ся. Мати вже мов божевільна зробилась, говорила щось недоладне, а з журби так знемогла ся, що кілька сяжнів перейде та сідає, а то й зовсім упаде додолу. Молявчиха перші дні була дуже щира до своєї свахи, але четвертого дня жінки посперечали ся. Кусиха, тужачи за дочкою, пробовкнулась якось, що на "лиху годину" звінчалась вона з Молявкою, а Молявчиха розгнівалась за таке слово та й собі докинула ущипливо, що Бог його зна, де вона поділа ся, може вона вже давно щось надумала, а може батько-мати й знають, де тепер їх дочка, знають, та не скажуть.

— Не такого зятя нам було б добути, а другого когонебудь, то може-б дочка наша ціла була! — сказала Кусиха.

— Не такого подружя треба б моєму синови, а мені невістки, — промовила Молявчиха.

Мати Молявчина викидала Кусисі перед очі, що Молявка роду значнійшого від якихсь там Кусів, що то Кусам честь, коли з ними Молявки родичають ся. А Кусиха дорікала, що Молявки хочуть загарбати Кусове добро, на

те й родичають ся: Куси й Молявки хоч і однаково козаки, та Куси старинні, з дїдів-прадїдів чернигівські козаки, а Молявки так собі, якісь прибиші.

Від таких дошкульних слів почала ся вже й лайка, а тоді й проклони.

— А щоб твоя дочка не знайшла ся, а такби крізь землю й пішла! Ледащиця вона! — сказала Молявчиха.

— А щоб твій син з войни не вернув ся! — крикнула Кусиха.

Та й посварили ся так, що Молявчиха на Кусиху плюнула, а Кусиха на Молявчиху. Молявчиха сказала, що тепер і в хату до Кусихи не вступить, а Кусиха доложила, що найкраще було-б, коли-б і попереду нї Молявчиха, нї син її і не зазирали до неї в хату.

Добродушний Кус хотїв був присмирити розлютованих бабів, та тільки рукою махнув, кажучи: "Баби, як баби!"

З того часу Молявчиха не ходила до Кусихи, а Кусиха до Молявчихи. А сусїдки забігали до Кусихи, так вона їм росказувала про свою суперечку з Молявчихою, а ті, слухаючи, ще й собі направляли на сварку; трапили ся і такі, що почали переносити до Кусихи, що про неї Молявчиха говорить, а до Молявчихи — що Кусиха каже.

Відійшла Петрівка. Ганна не вертала ся. Кус ходив іще кілька разів і до городового

отамана, і до війта, і до воєводи. Ніхто не сказав йому нічого доброго. А отаман, так той ще сказав, що Кус через свою нетерплячку вже й докучив йому своїми наріканями на долю, що в його, в отамана, і свого діла богато, без Кусового. Війт сказав, що вже все зробив, що його спромога була, а він же не винен, що нічого не виявилось; а тоді ще й докинув Кусови: "був би не пускав дочки, то б і не пропала!" Найласкавійшим був до Куса воєвода, все жалїв його, разом з ним угадував де-б вона подїлась, розважав усякими способами, навіть казав, що коли-б і так трапилось, що його дочки вже нема на сьому світї, то все-ж нехай добрий чоловік тим себе розважає, що він зустрінеть ся з нею н атому світї. Та так кажучи, ще й зітхнув побожно Тимофій Васильович.

Тим часом почали люди про Кусівну всячину вигадувати — дурницю всяку, недоладнє або й зовсїм неможливе, але таке, що ганьбило воно Кусову сїмю. Се все вигадували баби з тих дворів, що небогаті були, бо там завидувано на Кусові достатки. Базїкали, що Кус нажив своє добро, а добро те здавало ся завидющим ще й більшим, нїж справдї було, що він здобув його, накладаючи з нечистою силою; наче-б то як іще парубкував він, так йому нечистий допоміг найти заклятий скарб нїхто не міг того скарбу добути, і за те, щоб

його викопати, відписав Кус нечистому дитину свою, як що будуть у його дїти. Після того Кус оженив ся, та дїти все вмирали змалку, тільки одна дочка дійшла до зросту і того саме дня, як вона пішла заміж, повінчалась, нечиста сила й почала домагатись, щоб батько додержав свого слова, віддав дочку за те, що йому допоможено було тодї викопати скарб. Ганну Кусівну не люди вхопили, а біси, то уже тепер її й найти не можна, бо вона ж у пеклї. Дорого, казали, обійшов ся Кусови той скарб; тепер би він раднїйший був і в десятеро дати проти того, скільки тодї здобув, та вже не можна! Инші ж казали, що Кусиха відьма, перекидаєть ся і свинею, і клубком, і копою, і жабою, і кажаном; так вона тії ж відьмівської науки і дочку навчила; через те дочцї не треба було йти в церкву сьвятий шлюб брати, а вона як пішла, то нечиста сила за се розсердилась та й ухопила її. Базїкали ще й таке: мов би то покохала Кусівна Молявку та й причарувала його до себе з бісівською допомогою. Молявка й жити на світї без неї не міг, тільки не треба було їй сьвятий шлюб із ним брати, а як узяла, то нечиста сила її й ухопила, бо хотїла, щоб Кусівна жила з Молявкою по бісівському, а не по божому. А то ще й таке вимудрували: продав Кус свою дочку черцеви, а про людське око віддав її за Молявку на те, щоб як Молявка піде на війну,

він свою дочку оддасть черцеви, щоб жила з ним, а між люде поголоску пустить, мов у його дочку вкрадено. Богато ще всячини плескали та все дуже погане. Кумасі усе те доносили Кусисї та й казали, що все те повигадувала Молявчиха, і тим дратували Кусиху. Лютість на Молявчиху так її обняла, що вона за тим лютуванням і журбу за дочкою забувала. Підюджували кумасї й Молявчиху, так та й собі Богови дякувала, що синови її несподївано пощастило збути ся такої негарної жінки, благала Бога, щоб живий з війни вернув ся та швидче иншу жінку собі найшов.

Отак проминула й Спасівка. Обробились уже селяне в полї. Уже вранцї холод осїнний віщував, що скоро прийде осїнь дощова, а за нею морози та снїги. Ганни все не було і нїхто не міг сказати, де вона: мов вода її вмила.

VI.

Під містом Чигирином, на широкій долинї де веть ся річка Тясмин, стали табором козаки; козацькі намети купами стоять, кожен полк окремо. Між сими наметами рябіють намети старшини козацької: поли в їх квітчасті, а в горі на їх пучки павиного піря. Геть далї від козацького табору, над рікою Янчаркою, росташувалось царське московське військо за приводом Григорія Івановича Косагова.

Се військо, що вислали до Чигирина ґетьман Самойлович та боярин Ромодановський; инше своє військо зоставили вони в таборі під Воронівкою.

Наказним гетьманом над посланними козаками настановлено ґенерального бунчужного Леонтія Полуботка, що тоді дочасно був переяславським полковником. Зібрались у його в наметї полковники: чернигівський, гядяцький та миргородський. Наказний гетьман оповістив, що Григорій Іванович Косагов посилає до Дорошенка "грамоту", умовляючи його корить ся, то й козаки повинні послати такий саме лист від свого гетьмана.

Полуботок голосно прочитав лист, що писар склав і, даючи його Борковському, сказав:

— Пане Василю! Вибери кого послати з сим листом. Значного урядового не посилай. Годї шанувати сього пройдисвіта. Пошли до його якого рядовика, такого тільки, щоб потрапив придивитись, що там дїєть ся в Чигиринї.

— У мене саме такий знайдеть ся, — відказав Борковський та й пішов з листом до свого становища, що від Полуботкового було сяжнів на пятьдесять.

Хто зостав ся в наметї в Полуботка, почали пити й закушувати, а Борковський, прий-

шовши в свій намет, покликав Булавку та й сказав:

— Пане сотнику! Посилай шваґра свого Молявку з отсим листом до Дорошенка й скажи, щоб він, будучи в Чигиринї, що можна там виглядїв і вислухав. Він не дурень, зрозуміє.

Булавка віддаючи шваґрови грамоту, казав:

— Отсе тобі, мій голубе, значне порученє. Тепер час тобі і случай показати себе усїм людям і панству. Клич із собою сурмача.

Молявка, вдвох із сурмачем, рушив до околицї нижнього міста Чигирина, що був більше як верству від козацького табору. Се нижнє місто то тільки й було справжнє місто, город, бо те, що звало ся верхним городом — то був тільки замок, цитадель. Нижний город обведений був ровами, і насипами, а на них поставлено ще збиту з дерева стїну, а круг шанців з окола прокопано було рів сяжень зо три завширшки і завглибшки.

Молявка завив собі голову в білу хустку, а сурмач з усеї сили вдарив у сурму. Вартові козаки з башти, що була над брамою, гукали на них, а Молявка не озиваючись, надїв на шаблю свою шапку, повиту білою хусткою, та й махав нею. Міст через рів був піднятий на ланцюхах, — вартові спустили його, тодї відчинили хвіртку, пущену в тяжкій брамі. Молявка разом із сурмачем увійшов у город. Зараз його обступив людський натовп. Пита-

ли чого, до кого приїхав, що привіз. Молявка сказав, що з листом до гетьмана.

— А хоч би він швидче сам зрік ся того нещасливого гетьмануваня! — почуло ся серед людий. — Чого вже тепер йому опирати ся? Сам же, збираючи громаду, каже, що вірним царським слугівцем хоче зоставатись, так чогож, коли цар велить їхати й здавати своє гетманство, так уже-б і робив, як царь каже. Так нї! Каже: підождемо. Турок нехай, каже, москаля ще полякає, так москаль здатнїйший буде на умову. А щоб його! Чого там ще дожидати? Вже вся Україна до вас на слободи втекла, а в Чигиринї тільки що тижнїв на два стане чим жити. Тодї всї так юрбою й сипнуть до вас. Не пухнути ж усїм з голоду!

Таке почув тодї Молявка від народу, тільки увійшовши.

— Де він? — питав Молявка. — Либонь там на горі. Ведїть мене до його.

Він показав на гору, де білїли стїни недавно побіляного дому гетьманського, що стояв посеред замку.

— Нї, там його нема — відказав хтось. — Он чуєш: музика гра. Се він розважає своє горе, чуючи, що приходить кінець. Накликав музик: скрипки, кобзи, бандури, сопілки, сурми, бубни, — ходить по городу, від шинку до шинку, удаючи нїби він уже не гетьман, а

простий козарлюга-запорожець. І старшина з ним, і тесть його Яненко й инші — ідуть та співають та танцюють.

— Еге! — докинув хтось. —Як чує, що над шиєю гостре залізо висить, то який став доступний, простий та до всїх приязний, а перше пишав ся.

— Тепер що хоч йому кажи, так не розсердить ся, хоч і не послухає ради, а не сердити меть ся за неї, а перше скажи йому таке, що проти шерсти, — так опісля сам стережи ся: присїкаєть ся неначе за що инче, та в дибу забє, а то й голову стяти роскаже, — додав сотник чигиринський Блоха, що стояв тут серед людий.

Молявцї вже чути було музику і ставало все чутнїйше її та чутнїйше. Пройшовши кілька десятків ступнїв далї, до поворотки в иншу вулицю, він побачив купу людей, що виступала з сеї поперечної вулицї. Бігла юрба народу: чоловіки й жінки, старі й молоді, — починаючи з білобородих дїдів та згорблених бабів аж до дїтий в самих сороченятах; в оксамитовому темно-червоному жупанї, в червоних чоботях і в заломленій на бакир шапцї з діямантовим пером, гетьман Дорошенко садив гопака; коло його те саме робили писар Вуєхович, обозний Бережецький, суддя Уласенко, гетьманів тесть Павло Яненко, — усї повбирані в святочні кунтуші всякого ко-

ліру: хто в темно-жовтому, хто в кармазиновому, хто в зеленому. Коли б хто придивив ся і до облич, то побачив би відразу, що вони більше з примусу, ніж з своєї охоти, робили те. За танцівниками йшли музики. Вельможні гульвіси, пританцьовуючи, приспівували гуртом:

Павутина по дорозї повилась, повилась,
А дївчина з козаком понялась, понялась

— Не сю! — гукнув раптом Дорошенко, — а ту, що грали, як з замку виходили.

Музики замовкли, а тодї заграли на инший голос. Дорошенко заспівав:

Нікому я не дивуюсь, як сам собі,
Пройшли мої лїта з світа як лист по водї,
А вжеж мої стежки-доріжки позаростали,
А вже мої вороні конї позїзжали,
А вже моє золоте сїдельце поламало ся,
А вже моя родиночка одцурала ся.

Як заграли сю пісню, покинули танцювати. Молявка думав: чи не підійти подати листа Дорошенкови, але не зважив ся, міркуючи так, щоб ще він і не розсердив ся, подумавши що глузують із його. Але гетьман зі старшиною, трохи пройшовши та приспівуючи пісню, підійшли просто до шинку, де на рундуку стояв шинкар, по сьвяточному вбраний, видко було, що й шинкар приготував ся, знаючи, що його одвідають такі вельможні гостї.

— Шинкарю! чого стоїш, йолопе? — гукнув Дорошенко. — Свому панови, батькови горілки піднось!

— О, подумав собі Молявка, — він не соромить ся і тут же сам себе гетьманом величає. Так і на мене він не розсердить ся, коли я йому, як гетьманови, подам належний до його лист.

Шинкар кланяючись підносив Дорошенкови великий повний кубок горілки. У сей час протовпив ся Молявка та ставши просто Дорошенка, поклонив ся, подав листа й промовив:

— Ясновельможний пане! лист від його милости, ясновельможного пана гетьмана Івана Самойловича.

— А! — сказав Дорошенко, швидко позирнувши на листоподавця. — Ти не кажи просто од гетьмана лист, а кажи од гетьмана обох сторін Дніпра, бо він так себе іменує, хоча сю сторону тоді хиба осяде, як мене тут не буде. Подай лист! Хто єси?

— Я, — відказав Молявка, — чернигівського полку чернигівської сотні козак-рядовик. Послав мене полковник Василь Борковський, а він узяв сей лист від наказного гетьманського Левона Полуботка.

— Гетьман обох сторін Дніпра мабуть мене вже й за чоловіка не ставить. Посилає до мене такого простака! А чому значного уря-

дового не прислав? Було-б тому полковникови, що тебе до мене виправив, було-б йому самому сюди приїхати та менї в ноги поклонити ся, — сказав Дорошенко.

— Того я не знаю, пане ясновельможний гетьмане, — одказав Молявка, — бо я чоловік підвладний. Реґіментар мій мене покликав та й дав сей лист до твоєї милости. Мушу слухати.

— Правда, чоловіче, — сказав Дорошенко, — бачу, що в тебе голова не сїном напхана. Ти хоч простак, а вже коли до мене прийшов, так став мій гість. Пий з нами горілку! Шинкарю, налий йому!

Шинкар налив кубок горілки і подав Молявцї. Козак підняв її в гору і гукнув:

— Доброго здоровля і в усїм щасливого поводженя, пане ясновельможний гетьмане!

Та теє кажучи й вихилив увесь кубок.

— Як тебе звуть, козаче? — спитав Дорошенко.

— Яцько Молявка-Многопіняжний, — відказав посланець.

— Гроший, видать, богато було в батьків, що так продражнили. Але хоч би і в тебе самого було гроший много, а все таки не слїд було посилати простого рядовика до мене. Вуєховичу! — озвав ся він до свого писаря,— читай усїй громадї! Я гетьманом не сам собою

став, і сам собою, без громадської ради, нічого не чиню.

Вуєхович, чоловік на зріст невисокий, з трохи червоними хитрими очима, взявши принесеного листа, почав його читати тонким мало не жіночим голосом:

— "Мій дуже шановний, ласкавий добродію, пане а пане гетьмане чигиринський! По указу царського пресвітлого величества послалисьмо з купної поради його милости боярина князя Григорія Григоровича Ромодановського, стольника Григорія Івановича Косагова з виборними царськими ратними людьми і ґенерального бунчужного Левона Полуботка з чотирма козацькими полками і з нашою конною надвірною компанією ку Чигирину, понеже многократне і многообразне твоя милость йому боярину і мені гетьману обох сторін Дніпра обіцяв єси своєю особою прибути до нас в обоз для принесеня присяги його царському пресвітлому величеству, обаче тоє твоєї милости обіцанє досі не совершено ділом."

— Стривай! — перепинив читаня Дорошенко. — Як не совершено ділом? Свідки мені усі чигиринці і панове запорожці, що приїздили до мене того минулого року в місяці октябрі, з котрих деякі і нині тепер притомні суть, як я тоді виконав присягу царському пресвітлому величеству перед паном кошовим отама-

ном Іваном Сїрком і перед донським отаманом Фролом Минаєнком в притомности многих товаришів війска низового сїчового і донського, а напотім і санджаки турецькі одослав на столицю в Москву. А попович гетьман пише, буцїм обітниця моя не совершена дїлом! Батьку Яненку, чи ти возив санджаки в Москву?

— Я, пане гетьмане, — відказав Яненко.

— А гетьманови поповичеви хочеть ся, щоби я йому поклонив ся? — казав далї Дорошенко. Инша річ по правдї цареви-государеви служити і добра хотїти, а инша — царським підданим кланятись. Я вірний підданий і слуговець царському пресвітлому величеству як присягав йому, а поповичеви кланятись не хочу.

Він підняв угору повний горілкою кубок і голосно промовив:

— Пю, на тім пю, що менї гетьманови поповичеви клейнотів не віддавати. Панове запорожцї і ви всї панове чигиринцї громадо! Заступіть ся за мене! Нащо се навкруги Чигирин обступило московське й барабашівське війско? Я цареви не ворог, не супостат, а такий же вірний підданий, як вони всї. Вони мусять відійти від нашого города. Молявко-Многопіняжний! перекажи те, що ти від мене чув! Не хочу Самойловичеви поповичеви кланяти ся, а сам поїду в Москву, побю чолом

царському пресвітлому величеству самому, а не його царському бояринови і не гетьманови барабашському поповичеви. А коли не відійдуть і мене не пропусять, так я сяду на кухву з порохом і спалюсь, і всї чигиринці разом зо мною пропадуть. Нехай гріх на тих буде, що не хочуть сьвятого покою і братернюю війну зачинають. Я до їх із щирим серцем, а вони йдуть на мене войною на втїху бусурменам, хреста сьвятого ворогам. Та ще мене перед царським пресвітлим величеством і перед усїм христіянством обмовляють. Запорожцї і ви-всї чигиринцї! не віддавайте мене, як донцї колись Стеньку свого віддали!

— Не віддамо, не віддамо! — гукали запорожцї, що стояли купкою в червоних жупанах.

-- Не віддамо, всї один на одному головою наложимо! — казали й чигиринцї слїдком за січовими гостями; богато було таких, що хотїли б сказати не те, та не сміли; кождий боявся, що не піддержуть инші його голосу проти гетьманської волї.

— Ще козацька не вмерла мати! — казав колись вічнославної памяти батько Зиновій Богдан Хмельницький! — казав далї Дорошенко, все дужче роспалюючись. — Коли наше не в лад, то ми з нашим і назад. Коли так, то ми знов бусурмана на поміч покличем. А що робить! Коли свої брати-христіяне так нам

немилостиві, — з неволї приходить ся у бусурмена ласки прохати. Не бійтесь, братя чигиринцї, моя люба громадо! Подасть Бог нам ратунок проти сих немилостивцїв, що хотїли би нас в ложцї води втопити. Прийдуть на відсїч нам бусурмани, і тодї москалї й барабаші будуть як зайцї втїкати від Чигирина. Уже то було з ними. Памятаєте як четвертого року приходили під самий Чигирин гетьман попович і боярин Ромодан з великим війском, одначе, почувши, що хан, його милость, іде з своїми ордами, мусїли відступити ся, а хан переняв їм шлях до Черкас. Ледви-ледви, утративши многих, добігли до Днїпра і з соромом втекли в свою сторону. І тепер з ними теж станеть ся. Ось підождати прийдеть ся кілька день, прийде Нурадин з ордою, у нас на кілька день стане харчу. А коли Бог так дасть, що прийдеть ся нам пропадати, так і пропадем всї до одного! Чуєш се ти, Молявко-Многопіняжний? Уторопав, що тут казано? Отсе все й розкажеш кому там слїд, та скажи, щоб наперед не присилали до мене простого рядовика, а нехай розмову зо мною ведуть через значних людей, військових товаришів. Бо я ще своєї гетьманської булави не здавав, ще я гетьман, то мене треба їм поважати, як належить гетьмана. І ляхи пишуть до мене латиною і величають мене: гетьман Запорожський.

Промовивши те, гукнув Дорошенко до народу:

— Не вмерла ще козацька мати! Козак пє, на лихо не потурає і самого чорта не боїть ся, не то московської, та барабашської душі!

Та й знов у танець, приспівуючи:

Не тепер, не тепер
По гриби ходити,
В осени, в осени,
Як будуть родити.

Вуєхович остався від гетьмана, покликав до себе якогось чоловіка з натовпу, казав йому щось на вухо, поглядаючи тим часом на Молявку, а той стояв усе на одному місці, дивлючись у слїд гетьманови, що відходив, танцюючи. Чоловік той, що з ним говорив писар, кивнув головою, що все зрозумів; тодї сам Вуєхович підійшов до Молявки та й сказав:

— Ти сказав, що ти козав чернигівського полку. Поклонись панови Василеви, полковникови своєму. Скажи: писар Вуєхович шле йому свій братерній поклін, своєму щирому приятелеви.

Сказавши се, Вуєхович пішов слїдом за гетьманом, а туди вже сунув густий натовп народу. Молявка повернув назад, думаючи, що вже зробив своє дїло. Коли се здогоняє його той чоловік, що йому Вуєхович щось на вухо казав. Він промовив до Молявки:

— Товаришу земляче, я виведу тебе.

Він ішов попліч него до мійської брами й казав:

— Посилає гетьман козака Мотовила в образі старця, ніби ялмужни просячого, з листом до кримського султана, Лист схований в личаках. Він от зараз за тобою з городу вийде. Усі люди в Чигирині про те тільки Бога благають, щоб гетьмани швидче замирились поміж собою; огидла війна, до того, коли довго стоятиме війско, голод настане. Уже й так дітий богато вмирає. Всї хотїли-б іти на Днїпро на слободи.

Се проказав він не рухнувшись, похнюпивши голову і не дивлячись на Молявку, і нїхто з тих, що коло него йшов, не міг не то почути його слова, навіть і догадатись, що він післанцеви якусь таємницю переказує. Не дожидаючись відповіди, невідомий покинув Молявку.

Вийшовши Молявка з воріт, почав міркувати — що йому краще робити: чи йти в свій табор та сказати там про післанця, убраного за старця, чи підождати поки той старець вийде з города. Він розміркував так: коли він роскаже своїм про те, що чув, то можуть якось і не добачити старця, а коли й піймають то не він сам, а хтось инший; а коли-б він сам того старця впіймав та до старшини привів, то скажуть, що се важна і дуже добра для все

го війска послуга. Наваживши ся справити ся самому, навмисне пішов помалу, раз-у-раз озираючись; коли се своїми бистрими очима побачив, як з рову, що був довкола міста, ви ткнула ся людська постать та й пішла праворуч, зовсім в инший бік, ніж Молявка. Молявка зараз зрозумів, що в міських шанцях є десь прохід схований, і той чоловік ним і вийшов у рів, а тоді якимсь способом видобув ся з рову. Молявка мерщій і круто повернув навперейми чоловікови, що виліз із рову.

Незабаром Молявка переняв його. З погляду се був страшенно обідраний старець. На ногах були личаки, без онуч. На плечах і по тїлї телїпало ся брудне дрантя — колись воно було свитою, — а з під того дрантя світила ся полатана чорна сорочка. Старець скинув драну шапчину та й почав низько кланяти ся, побачивши, що до його підходить добре вбраний козак.

— Боже! який гольтїпака! який бідолаха! — казав, мов жалїючи Молявка. — Відкіля ти, чи не з Чигирина?

— Еге, ласкавий добродїю! — відказав старець. — Утїк, та вони й сами, правду сказати, пустили, не спиняли, бо скоро нїчого буде всїм їсти і всї підуть так, як я.

— Ходи зо мною, старче божий! — сказав Молявка. — Менї дуже стало тебе жалко. Я тебе й нагодую і зодягну і через табір прове-

ду, бо сам не пройдеш. Затримають і в полон заберуть.

— Менї, добродїю, однаково. Нехай беруть. Я не мовчатиму, все повідаю, що знаю; та й не до татар же піду, а до своЇх же християн, — казав старець.

Він пішов разом з Молявкою. Доходили до табору. Видко вже було старшинські намети. Перегукувалась варта.

Дійшовши до варти Молявка підняв на шаблї свою шапку, завиту в білу хустку.

— Гасло! — гукнули вартові.

— Свята пятниця! — відказав Молявка, — то було гасло на той день. Його пущено.

— А се хто з тобою іде? — питали вартові, показуючи на старця.

— Се старець милостинї просить. Бідний я його з Чигирина з собою взяв, хоче до нас перейти. Я йому милостиню подам.

Потім промовив до старця:

— Бач, які в тебе погані личаки, — скидай Їх, обуй моЇ сапянцЇ. Менї тебе дуже жалко стало. Я сам з себе все поскидаю та тебе вдягну, бо в мене, дякувати Богу, все є. От і кирея тобі. Скидай своЇ ганчірки.

Молявка скинув із себе коричневого колїру сукняну кирею та й хотів накинути на плечі старцеви. А той мов хто на його окропом бризнув, відскочив на бік, потім зблизив ся, тай каже:

— Ох, паночку, добродїю мій! Чи варт я того? Боже, Боже! От Господь послав якого милостивого доброчинця. Далебі се пів сьві та сходи, другого такого доброчинця не надибаєш.

Він кланяв ся в ноги.

— Скидай, кажу, свої личаки, обувай мої сапянцї — казав Молявка.

Старець крутивсь і сюди і туди, не знаючи що йому робити. Молявка гукнув до вартових:

— Скидайте, братцї, з мене сапянцї та обувайте сього старця, а я в його личаках доплентаюсь як небудь до Чернигівського полку.

— Пане ласкавий, пане милостивий! не треба! не треба! — казав старець тай поривав ся йти геть.

— Нї, треба, старче, — сказав Молявка — Чуєш, що тобі кажуть: давай менї свої личаки, а сам обувай сапянцї.

— Паночку, добродїю! — казав старець, зовсїм не знаючи, що йому робити, — не хочу, далебі, не хочу! — та те промовивши, порав ся швиденько навтеки.

— Доженїть його, козаки! — сказав до вартових Молявка. — Візьміть у його личаки.

Козаки кинулись на старця. Той, не знаючи вже як йому збутись лиха, метнув ся бігти скільки мочі. Козаки наздогонили його, пова

лили, скинули з ніг личаки, тай привели до Молявки.

Молявка добув з кишенї ножа, розрізав личаки, та й виняв з них згорнений тонким сувійчиком лист, застромлений проміж ликом.

— Се не про нас писано, сказав Молявка, згорнувши листа, — сього ми не розберемо. Се мабуть по татарському, або по турецькому. Та у нас у полку знайдеть ся й такий, що прочита. Іди лиш, старче, зо мною, до нашого полковника.

— Пане добродїю! Пане добродїю! — зарепетав старець. — Я не старець. Мушу всю правду повідати. Я козак Дорошенків. Гетьман Чигиринський послав мене в образї сгарцевому пробратись через ваш табір у степ, тай подати вістку салтанові, що стоїть за Ташликом, щоб швидше проходив з ордою на одсїч. Се Дорошенко свій лист менї заложив у личаки, а я не хотїв іти до салтана, а хотїв перейти до вас у царську службу.

— Як тебе звуть? — пита Молявка.

— Козак Мотовило, — відказав той.

— Добре, що не брешеш, — сказав Молявка. — Не бійсь нїчого — іди до мого полковника зо мною.

Вони ішли. Вартові трохи провели їх, а тодї вернулись, сьміючи ся з того, що бачили Молявка пустив Мотовила перед себе. Пройшовши верстов зо дві, стали вони минати ча-

гарник і Мотовило хотів був кинутись у кущі; але Молявка наздогонив його, хопив за руку та скинувши з себе пояс, добре завязав йому назад руки.

— Ти, бачу, прудкий козаче, — сказав Молявка, — та я мабуть моцнійший од тебе.

Та й погнав Мотовила дальше, держучи за кінець того пояса, що звязав Мотовилові руки.

Козаки чернигівського полку, стоючи на вартї коло свого полкового табору, поспитавши гасла, пустили його.

— Я, — сказав Молявка, — веду до пана полковника таке дивне звіря, що він зрадїє, скоро побачить.

Молявка привів Мотовила до намету Борковського.

— Пане полковнику! — гукав він, — виходь твоя милость глядїти на диво дивне!

Борковський саме тільки вернув ся до намету, оглядївши свій полк. Почувши Молявчин голос, він вийшов, як звичайно, поважний. Молявка розказав йому все, що бачив у Чигиринї і показав пійманого козака, не сказав одначе, що йому у Чигиринї незнайомий чоловік заздалегідь про Мотовила сказав, а так оповів, мов би то він, Молявка, сам догадав ся, припинити старця, тай виняв у нього з личаків таємничий лист писаний не відомою йому мовою. Боровський сказав:

— За сю послугу, що вчинив єси всьому Війскові Запорожському, настановляю тебе хорунжим твоєї чернигівської сотнї. Кличте швидше Галана Козиря!

Галан Козирь був з роду Татарин: ще дитиною взяли його в бран козаки, він вихрестив ся та й записано його в козацький реєстер чернигівського полку. Був він дорогий чоловік, бо вмів татарського письма, і завсїди пишав ся, як була яка справа з бусурменами.

— Прочитай та й переложи! — сказав Борковський Галанові, як його приведено було.

Галан прочитав, тай каже:

— Дорошенко пише до салтана Нураддина: просить поспішати на одсїч до Чигирина, бо його Москалї й барабашцї навкруги обступили.

Полковник звелїв написати переклад того листу, щоб подати наказному гетьманові.

Прийшов Булавка. Борковський похвалив його за шваґра і сказав, що підносить його за послугу Війскові Запорожському.

Зрадївши Булавка, поклонив ся низенько, а Борковський злегка кинув ому головою.

Принесено переклад перехопленого листу. Борковський понїс його до Полуботка і прочитав при всїх полковниках.

— От добре, добре! — гукнули полковники.

— Тепер, — промовив гадяцький полков-

ник Михайло Василевич, — Дорошенко у нас у руках.

— Він здасть ся. — Сказав Миргородський

— Ні звідки йому більш не має надії, додав лубенський.

Полуботок добродушно реготав ся з того, що Дорошенко так ускочив.

— Тепер, — казав він, — послати сказати, Дорошенкові, що лист його у нас. Нехай біль ше не сподіваєть ся на бусурменську поміч, а швидче здаєть ся, не проливаючи крови, а то як візьмемо його боєм, то вже не буде йому шани.

— Нехайже сей козак, що піймав Мотовила, понесе Дорошенкові знову лист наш, нехай Дорошенко не барить ся, а виїздить до нас, а од нас їде до пана гетьмана, коли не хоче, щоб ми його взяли як собаки вовка. Сей козак уже тепер не рядовик, а хорунжий. Дорошенко розгнівав ся, що рядовика до його посилано, і велів через його наказати, щоб ми йому рядовиків не посилали, а посилали урядових значних. От тепер ми йому з полкової старшини урядового шлемо, — казав Борковський.

— Нехай, нехай! — усї в один голос сказали.

Написали листа та й ординували до Чигирина тогож таки Молявку-Многопіняжного.

VII.

Знову, як і перше, Молявка вдвох із сурмачем підійшов до брами нижнього міста. Знову Молявка підняв на шаблї свою шапку, завиту в білу хустку, а сурмач засурмив. Одчинено хвіртку в брамі. Оповістивши себе полковим сотенним хорунжим, Молявка сказав, що в нього є лист до гетьмана.

У Дорошенка в Чернигові було два двори: один новий, — він його ще недавно вибудував на горі у замкові, а другийй у нижньому містї. Це була його батьківщина. Становив його ще дїд Петрів, Михайло Дорошенко, що потім гетьманом був, припав цей дім потім його синові, Петровому батькові, а од його Петрові Дорошенкові. До цього дуже велико го двору і сад був великий над Тясмином по берегу, а за садом млин Дорошенків. До цього двору й напутили тодї Чигиринцї посланця. Молявка вийшов на ґанок, зійшов по східцях на гору, одчинив двері, тай увійшов у велику світлицю з лавами й двома столами. За кажним столом сидїв писарь, щось вони писали. Ґенеральний писарь Вуєхович ходив по хатї. Молявка звичайно поклонив ся і сказав, що прийшов од наказного гетьмана до гетьмана Петра Дорошенка з листом.

Вуєхович пізнав його від разу і сказав: Адже гетьман тобі наказував, щоб рядовика до

його не посилали, а слалиб якого урядового.

— Я тепер уже не рядовик, — одказав Мулявка. Я сотенний хоружий.

— За немалі, певне, послуги так тебе зразу піднесли! — сказав Вуєхович, догадавши ся, що піднесено козака не без того діла, що Вуєхович звелїв йому нишком сказати про виправу козака Мотовила.

— Про те влада знає! — відповів Молявка.

Вуєхович з листом вийшов. Молявка стояв, озираючи покій, де був. Один з їх якось підвів ся, і Молявка пізнав того самого, що сповістив його про Мотовила, як Молявка вперше приходив до Чигирина.

Молявка не смів озвати ся до його, коли це той сам, як Молявка ходючи по покою, наблизив ся до його столу, спитав ся:

— Вашець, прошу, чи не знаєш, вашець, нашого товариша Кочубея, що наш гетьман посилав до Царгороду, а в його челядник покрав папери, то він побояв ся нашого гетьмана і втїк до вашого. Кажуть, йому добре у гетьмана Самойловича?

— Я його особисто не знаю, одказав Молявка, — а чув, що йому коло ясновельможного добре поводить ся.

— І Мазепа, наш прежнїй писарь, кажуть, великий чоловік у Йвана Самойловича Усїм добре тим, що од нас до його перейшли Хороший дуже ваш гетьман. І наш Вуєхович

писарь того тільки й бажа, щоб наш ясно-вельможний свою булаву положув і гетьманство здав. І ми всї про те тільки Бога просим, щоб те швидче сталось.

Увійшов Вуєхович заклопотаний.

— Пан гетьман, — сказав він до Молявки, — велить тебе, мій голубе, до мене взяти на господу, поки одповідь дасть ся.

Вуєхович одвів Молявку до своєї господи, що була сумежно з Дорошенковим двором, а ведучи, спитав Молявку:

— Поклонив ся од мене Борковському?

— Поклонив ся, — одказав Молявка, — і по сьому поклонові мене піднесено в хоружі.

— Тепер, — сказав Вуєхович, — нашому гетьманові той найщирійший приятель і правдивий добродій, хто його доведе до того щоб він поклонив ся Самойловичеві і гетьманство своє з себе скинув. Бо нїкуди, нікуди нам дїть ся.

Покинувши в себе в господї Молявку під опіку матері своїй, Вуєхович вернув ся до Дорошенка.

Довідавши ся Дорошенко з Полуботкового листу, що Мотовила спіймано і з останньою спробою вдержати ся не пощастило, дуже розсердив ся, а найбільше сердив ся на Яненченка, свого шваґра, та инших, що разом із гетьманським шваґром умовляли його у о-

станнє спробувати щастя і ще раз послати до Татар о підмогу. Справді гетьман не хотів того робити, а послухав ся чужої ради тих, що на його наполягали. Так і перше з ним бувало не раз: не хоче, змагаєть ся, а тоді таки послухаєть ся, та й сердить ся знову на тих, кого послухав ся. Таким зробив ся він через те страшне становище, в якому була тоді Україна, що голова сього краю сам не знав, що йому робити, до чого краще брати ся. Але ніколи не робив Дорошенко так необачно, як тепер, послухавши ся поради свого шваґра та инших, що не хотіли коритись лівобережному гетьманови, а саме сього неминуче вимагав московський уряд. Довго вже манив чигиринський гетьман Самойловича та Ромодановського обіцянками послухати ся царського вимаганя, та тільки дурив їх, а сам тим часом таки зсилав ся з турками й татарами. Тепер, як увесь край, що був під Дорошенковою булавою, мало не зовсім опустів і взяти його самого в Чигирині не мудро було, тільки тим він і міг ратувати ся, щоб його покора цареви, хоч на останку, могла здавати ся хоч троха щирою, і в сей час лист до татар міг украй роздратувати тих, що від них залежала доля Дорошенкова. Нещирість його виявилась. Дорошенкови тепер уже неминуче було скорити ся, і тепер він думав тільки про те як би скорити ся з такою умовою, щоби йо-

му прощено було разом з тим, що було попереду, і сю нову справу. Відібравши Полуботкового листа, що приніс новітний сотенний хорунжій, він звелїв покликати до себе своїх родичів, а їх було чимало, і тих із старшини, що ще були йому й досї вірні.

Збирати ся мали не в його а в його матери, що жила в тому-ж дворі, тільки в окремому будинкови, поставленому в саду. Дорошенко дуже поважав свою матїр, хоч і дошкуляв їй часто з опалу, а потім просив у неї прощеня і мирив ся з нею. Се була висока стара баба, згорблена, голова в неї трусилась; з облича, змарнїлого за довгі лїта, видно ще було давню красу, а колись вона була першою красунею між чигиринськими дївчатами, тим то й достала ся вона за дружину найпершому юнакови в Чигиринї — Дорошеви, синови Михайла Дорошенка, що був колись гетьманом. Був Дорош гарний з себе, богатий, розумний — усї так про його казали. Як послав сього Дороша Богдан Хмельницький у Варшаву, то так він там виявив свій розум, що поляки, хоч і як усе українське тодї ненавидїли, а його зробили шляхтичем, дарма, що він нїяк не нахиляв ся зрадити козацьку справу або православну віру.

З ним, з отсим Дорошем, прожила жінка двайцять і один рік і народила йому синів та дочок.

Як він умер, стала вона найстаршою в сїмї, у всьому хазяйкою. З старшим сином Петром були в неї часто суперечки через Петрову жінку Пріську, з роду Хмельницьких, дарма, що сама йому радила з нею одружити ся, думаючи, що гаразд було-б синови посватати ся з тим родом, що з його був славетний Богдан. Се була вже друга жінка Петрова: з першою він недовго жив, і від неї була в його дочка, потім він віддав її за Лизогуба. Другої Петрової жінки батько Павло Яненко Хмельницький був братом у других Богданови. Дочку свою він присилував піти за Петра Дорошенка: Пріська кохала вже иншого, плакала, благала батька не занапащати її, не віддавати за нелюба; але батько не послухав ся, бо дуже хотїло ся йому мати зятя гетьмана, і силоміць повів її вінчати ся. Дорошенчиха сказала чоловікови, що ніколи його не буде любити, а найбільше зненавидїла свекруху, бо знала, що та наставала, щоб син оженив ся з Хмельницькою. Невістка скрізь робила перекір свикрусї, а та нї в чому їй не мовчала. Петро хотїв усяково догожати жінцї, щоб таким робом прихилити її до себе і в суперечках її з матїрю завсїди оступавсь за жінку. Через те в сина з матїрю бували страшенні сварки — тільки й можливі в такому громадянстві, яким було тодї козацьке, де палкі натури взагалї не вміли себе втримувати.

Але незабаром гетьманша обурила й чоловіка. Було се тодї, як Дорошенко пішов походом на лївий бік Днїпра та й скинув там з гетьмануваня Бруховецького. Зоставши ся без чоловіка, Дорошенчиха знову зазнала ся з колишним своїм коханцем; але свекруха, довідавшись про се, зараз подала про те звістку синови. Відомо з історії, що через се Дорошенко поспішив ся назад до Чигирина і не покінчив розпочатої справи. Після сього він разом з тестем, віддав жінку в монастир. Чи втїк від його кари Ворошенчин коханець — не знаємо. Вона просидїла в монастирі кілька років і навчила ся пити. Дочка її виростала без матері ще змалечку, нудьгувала по їй, раз-у-раз докучала батькови, роспитуючи про матїр, аж поки гетьманови стало жалко жінки. Він поїхав з дочкою в монастир, щоби простити жінку за минуле, узяв з неї присягу, що буде йому вірна, і повіз знову до себе в господу.

Та не довго Дорошенчиха жила тихо: почала вона знову сварити ся з свекрухою, а завички своєї, що з монастиря взяла, — випивати ся, не то не покинула, а ще й дужче почала пити. Петрови раз-у-раз доводило ся мирити жінку з матїрю, навчати жінку, а від неї слухати докори, що він їй світ завязав. Вона й тепер, як і попереду, сміло й щиро казала

йому раз-у-раз, що не любить його і не буде ніколи любити.

Та не через саму жінку тільки не ладнав Дорошенко з матїрю: суперечили ся вони і за його приятельство з бісурменами. Дорошенко змалку й до старих лїт щиро по дитячому вірив у силу материного благословеня; через те він нїколи не був до матері такий, як більша частина тодїшних козаків була до жіноти; не міг він сказати: ти матїр, але ти баба; я тебе шаную, але ти знай свою жіночу річ, а до козацької справи не мішай ся. Нї, в Дорошенка не було від матери таємниць і нїякої справи, нїякого походу або спілки не починав він, не порадившись з матїрю та не взявши в неї благословеня. Як намислив він піти під протекцію турецького султана, мати не дала йому благословеня; але він тодї матері не послухав, і звертав потім усе на старшину та на козацьку раду, кажучи, що гетьман не самовладний державець, а повинен робити так, як присудить усе Військо Запорожське. Як турецька протекція почала виявлятись так, як того й треба було сподїватись, і султан став вимагати в свого нового голдовника, щоб він набрав дїтий у яничари, а Петро хотїв був уже й послухатись наказу, стара так обурилась що почала проклинати сина, а палкий Петро так розсердив ся, що замкнув матїр і кілька годин держав як невільницю; але тодї схаме-

нув ся, прохав у матері прощеня, заприсяг ся їй, що буде дбати, щоб відкинутись від бісурменської протекції та пристати під протекцію до православного царя. І з того часу й справді Петро Дорошенко збайдужнїв до спілки з бісурменами і пробував поладнати з Москвою Того бажала його мати і ввесь народ, що, ратуючись від бісурменського пlivованя, втїкав громадами за Дніпро шукати нових осель під православним державцем. І Петро й пішов би в підданство до царя московського, але тільки так, щоб Україна яко мога більше була самостійна й незалежна. Щоб досягти сього, він хитрував та мудрував. Утратив він мало не всю країну, що була під ним, тільки й зостав ся йому Чигирин, та й то дуже збезлюджений, — так його притисло московське й Самойловичове війско. Не пощастило йому й тепер закликати кримського хана та й примусити Самойловичевих козаків відійти від Чигирина.

Зібравши Петро Дорошенко всїх родичів, підійшов до матері, схилив ся перед нею на колїна та й каже:

— Мати! в-останнє благослови на добре діло: вийти з усїма чигиринцями та й положити бунчук та булаву на волю царського величества.

— Кільки років чула я від тебе про се, і кільки разів давав ти обітниці, а опісля знов бі-

сурмена до себе на поміч кликав, — промовила сумовито мати.

— Не раз, — відказав Дорошенко, — казав я тобі, мати, що діялось те ради віри християнської і народу благочестивого, щоб вольности його зберегти.

— Хороші вольности придбав ти йому, народови сьому! — сказала мати. — Заганяти православних христіян у кримську неволю, як череду: ото славні вольности!

— Твоє діло, мати, благословити, а ми вже самі знати-мемо, як нам поступати, — сказав Дорошенко.

— О, Господи, Господи! Защо ти покарав мене грішну, що я породила таку потвару! — репетувала стара. — Проклинати ме, Петре, тебе богато душ христіянських, і внуки й пр: внуки на тебе жалїтимуть ся й плакати муть. Що ти думаєш? Чи ти над собою страшного суда божого не сподїваєш ся?

— От і пішла, і пішла мати прежнїй молебень правити! — сказав прикро Дорошенко. — А вже ж не вернеть ся те, що минуло! Батько Богдан Хмельницький не дурно сказав: при сухому дереві й живе запалюєть ся.

— Се треба занехати, — обізвав ся Павло Яненко, гетьманів тесть, — не про те тепер мовить ся — чи добре, чи не добре ми перше учиняли. Він каєть ся. Він, свахо, в тебе бла-

гословеня прохає на добро, так що вже його колишнім дорікати!

— Схаменулись ви, та чи не пізно? — сказала стара. — Що то цар тобі тепер скаже? Скільки років його дуримо! На Сибір тебе зашле. Туди-б тобі й слід аби мого бідного, коханого Гриця вернули!

— Ти, свахо, за Грицем зажурилась, Гриця тобі жалко, бо Гриця при тобі нема, — сказав Яненко. — А коли-б Гриць повернув ся, а замість Гриця Петра закували в зеліза, то-б і за Петром побивалась ти, як за Грицем тепер побиваєш ся. Хиба Гриць того не робив, що тепер Петро? А вже ми всї одним миром пом..ровані.

— Здаєть ся уже часу не маєм, — сказав Яненків син. — Мотовило, що посланий був до султана, попав ся барабашцям у неволю і лист гетьманський у його взято. Знають уже, що посилалисьмо знову кликати кримців. Сего нам не пробачуть. Тепер як раз, як говорить стара на Сибір гетьмана зашлють.

— А який чорт нагадав того Мотовила посилати, коли не ти, Яцьку, з своїми приятелями? — казав з жалем Яненко. — Я казав: не треба, і гетьман не хотїв, так ви його збили з путя.

— Недобре зробили, що Мотовила послали, — промовив Дорошенко, — а ще гірше нам те, що Мотовило попав ся. Тільки тепер

менї Полуботок пише, коли я не стану барить ся і вийду до їх зараз, то вони Мотовила випустять і про лист наш до султана писаний, московському бояринови не обявлять.

— Потурай! — сказав Яненченко. — Тільки вийдем, так усїх нас у кайдани забють та в Москву зашлють.

— Обіцяє Полуботок і лист наш до нас вернути, — сказав Дорошенко. Ось читай, що вони написали нам.

— Одначе не прислали — відказав Яненченко.

— Пришлють, — сказав зважливо виступивши Вуєхович. Присягаюсь на тім, що пришлють і бояринови московському не скажуть. Люди ж вони наші.

— А ти звідки знаєш? — сказав Яненченко. — Хиба вже з ними змовив ся: соболїв московських захотїв?

— Ти мене, Якове, соболями не урікай, — сказав з повагою Вуєхович. — Молодий ще ти, щоб менї таке завдати. Я над твого батька старійший лїтами, а не те, що над тебе, хлопця,

— Мій писар вірний менї чоловік, — сказав гетьман. — Я не дозволю на його порікати.

— Не дозволиш, то й добре йому — відказав Яненченко. — На те гетьман єси. І про Мазепу казав ти колись, що вірний тобі. А Мазе-

па тепер перший чоловік у гетьмана поповича став.

— А що ж робити, коли так склало ся — промовив Дорошенко. — І Мазепу не винувачу я. Не класти було йому шиї під обух. Ті полковники, що від мене відцурались, біль ше винуваті. А всьому початок положив зять Лизогуб, що перший з них підлизав ся. Ті всї гірш менї зашкодили, нїж Мазепа. Та я тепер нїкого не виновачу, бо їм нїчого було більше робити. Бачили вони заздалегідь, що з сього усього нїчого не виникне, тільки лихо. Тільки я винен, що не послухав їх доброї ради і на бісурменів надїяв ся.

— Мазепа менї великий приятель був, — сказав Вуєхович. — І тепер, сподїваю ся, таким зостав ся. Пошлемо до Самойловича посланців, а я лист до Мазепи напишу і прохати-му, щоб за нас заступив ся перед гетьманом. А Мазепа у Самойловича велику силу має. Та він такий розумний, що і з Москвою знати-ме, як повестись. Він усе поробить нам як слїд і залагодить.

— Так, так! — казав Яненченко. — Се такий шельмованець, що кого схоче поведе й виведе і в проваля заведе. Він підлестив ся до нашого гетьмана, а як побачив, що сонце йому вже не так сьвітить, як перше світило, так зараз і зрадив свого добродїя, тепер підлестив ся до поповича, а коли прийде час, — і того

зрадить. Такий то ваш Мазепа.

— Кого ж пошлемо посланцями до Самойловича? — питав Дорошенко.

— Мене, пане гетьмане, посилай! — обізвав ся Кіндрат Тарасенко, старої Дорошенчихи небіж, чорнявий юнак, схопивши ся з свого місця.

— Добре! — сказав гетьман. — Ти, козаче, не дурень єси і на річі мастак. А другого кого пошлемо? Другий нехай їде сам Вуєхович, коли він сподіваєть ся улаштувати все через Мазепу, свого давнього приятеля. Я приїду до Самойловича й до Ромодана, нехай тільки перед вами вони заприсягнуть ся, що мені нічого не буде і всіх наших зоставлють на своїх прежніх мешканях жити, і все, що діялось, не згадуватиметь ся. А я заприсягну не втручати ся у жадні козацькі справи і стану жити приватною особою. Ви з Тарасенком дайте за мене таку обітницю, а від них привезіть мені в листі таку, як я кажу й бажаю.

— Не повірять вони сьому, — сказав судія Уласенко, — скажуть: не перший раз обіцялись, а не виконали своїх обіцянок.

— Що-ж нам діяти? — сказав Дорошенко — Бач, Воронівка, Черкаси, навіть Жаботин і Медведівка усі відчахнулись від моєї влади. Уже тільки чигиринці та охоче війско тримають ся ще за мене, та й ті незабаром одійдуть бо вже охочим показав дорогу Мовчан. Не-

хай так робить ся, як Вуєхович казав. Благослови, мати!

— Як до царя подавать ся, так тоді матчиного благословеня треба, а як з бусурманами водитись, так тоді матчиної ради не слухаєш. Инші порадники єсть на те, — казала з жалем та злістю стара.

— Хиба я, мати, не прохав твого благословеня, як турка під Камянець кликав і як Мазепу посилав? — сказав докірливо Дорошенко.

— Не благословила я тебе. Перший раз що моє благословеня чи неблагословеня варто було, коли найперший владика митрополит благословив тебе на приязнь із турком. А в другий раз я не те, що не благословила тебе, а ще й кляла, а ти так розлютував ся, що аж руками на мене заміряв ся і замкнув мене, нїби яку злодїйку!

— Мати! — жалїбно промовив Дорошенко. — Аже ж я каяв ся перед тобою і вік свій каятимусь. Сам Бог прощає грішника, коли він покутує.

Тільки не такого, що як собака на блюваки своЇ обертаєть ся, як кажуть святі отцЇ. Твоя покута шкилюваня з Бога, а не щира покута, — казала стара все дужче та дужче дратуючись.

—Пішла, пішла стара!—з прикростю скрикнув Дорошенко.

— Еге, — казала своє роздратована стара жінка. — Стара вона стала тая, що тебе породила й вигодувала! Розум через старощі втратила. Ну, то молодої слухай! Ще вона тобі в гречку скаче, се нічого. Було Хомі, буде ще й тобі.

— Ти, стара, на кого се натякаєш? — обізвалась Дорошенкова жінка, що ввесь час сиділа мовчки та мов дрімала, добре, видимо, вже хильнувши. — Нічого мене їсти та докоряти! Який зо мною гріх не став ся, я його спокутувала не за один рік.

— Спокутувала! — одказала стара, злісно, сміючись. — З черницями, а може й з ченцями роспилась. Бач, і тепер очи залиті.

—Через кого я така стала, як не через тебе стара? — казала, схоплюючи ся з місця Дорошенкова жінка. — Усе через тебе! Як я заміж пішла за твого сина, так з першого дня як почала ти мене клювати та гризти та чоловікови на мене наговорювати, аж поки замкнули мене в монастир. А тепер досадно тобі, що упять мене взяли до себе жити.

— Прісько, годї! — згрізна озвав ся до неї батько її Павло Яненко.

— Прісько, годї тобі! втихомир ся! — так саме промовив до неї Дорошенко.

— Чого там годї? — казала роздратувавши ся Пріська. — Чого ви на мене гуртом на

падаєтесь? Сами до гріха привели та й гризете!

— Як ми тебе до гріха привели? — загомоніла стара голоснійше. — Хиба з нас хто направив тебе... памятаєш, як тебе уловили з молодцем та написали твойому чоловікови? О, ледащице! Сама ти в гріх ускочила, не боячи ся Бога і людий не стидаючись.

— Хто мене до гріха привів? — питаєте ви, — казала Пріська. — Батько, рідний батько, що оддав мене силоміць за нелюбого. От хто мене до гріха привів з початку. Я не хотіла йти за Петра, а мене ґвалтом узяли та й повезли в церкву вінчатись. Петро знав кого брав. Хиба він кохав мене? Як би не Хмельницького роду була, то він би й не здумав мене брати, а як би взяв, то давно б мене зарубав.

— І давно було-б треба! — гнівний сказав Дорошенко. — Зробити -б з тобою, як Богдан зробив із своєю другою жінкою! — Миж бач, з батьком твоїм посадили тебе в монастир, щоб ти схаменулась та спокутувала. Ти-ж, бачу, все така ж, як і була.

— Атож! Олію з мене не вибєте. І до смерти буду все така! — казала вже покрикуючи, все дужче дратуючи ся, Пріська. — У гречку скакала та ще скакати-му. От що! Ось поїдь, Петре, відсіля місяців на два або на три. Побачиш тоді, чого я тут нароблю!

— Цить, навіжена! — гукнув на неї Доро-

шенко. — Хиба схотілось знову під чорний каптур? Добре мабуть випила!

— А що-ж? — говорила палко Пріська. — Випила! Тобі можна, а мені так ні! Ти гетьман, позавчора накликав музики та пішов по шинках танцювати, а я, гетьманша, зберу жінок та козаків та й піду вулицею. Оттак! — та й крутнула ся до того слова.

— Що мені зробиш? — казала вона мов несамовита. — В манастир запакуєш? — Садови! Заріжеш може? Ріж! Я тебе не любила, не люблю і ніколи не буду любити.

— Нехай тобі лихо! — сказав Дорошенко. — Хиба я тебе люблю? Держу тебе того ради, що дочка мала єсть. Та й те: яка ти б не була, а все-ж таки ти мені жінка шлюбна. Тим і держу, хоч не хочу.

— І держиш і держати-меш, мій голубе, хоч хочеш, хоч не хочеш! Узяв, так і терпи всї мої вибрики! — казала, заливаючись глузливим сміхом Пріська.

— Дочко, вгамуй ся, промовив до неї батько навчально.

— Не гримай на мене, батечку! — одказала йому Пріська. — Навіщо оддав мене за нелюба, а не за того, хто був мені милий.

— Чорт тебе знав, хто в тебе милий був — сказав Дорошенко.

— Нема вже його, нема! — казала Пріська. Тепер кого надибаю на дорозї та сподобаю,

той мені й милий. Богато милих буде! Що день, то один милий, а на другий день — инший милий. От яка я. Петро се добре знає.

Мати схопила ся з місця й закричала:

— Петре, сину, забий їй рота, щоб не верзла такого! Боже! якого сорому довелось наслухатись від невістки!

— Прісько! — гримнув тупнувши ногою, Петро. — Не дратуй мене! Не вдержусь, битиму!

— А я тобі дам дулю під ніс! — сказала Дорошенчиха. — Ось глянь — яка дуля! На, покуштуй, мій голубе!

— Дочко! — гукнув батько, кинувшись на дочку.

— Пріська! — гримнув Дорошенко і вхопив її за руку.

Пріська подивилась на його так, що йому стало її жалко.

— Пріська! — казав далі Дорошенко, — іди собі в свою світлицю та виспись. Бо ти, бачу, вже чимало випила. Хто се їй горілки приніс?

— Сама взяла в тебе в шаховці. Найшла та і напилась, — одказала Пріська.

— Іди, йди! — казав Дорошенко, всміхаючись та силкуючись удавати, мов би все те повертав в жарт. — Іди, серце, коханко!

Пріська пішла до дверей, пританцьковуючи та приспівуючи:

І бив мене муж, волочив мене [illegible]...,
Ой бив і рублем, ще й качалкою.
А ік світу назвав ще й коханкою!

Вона вийшла.

— Нехай іде собі та виспить ся, — сказав Дорошенко. — Лихо з такою малоумною жінкою! А подумаєш: чим винна вона, що їй Бог розуму не дав? От тепер, здихавшись її, почнемо знову про діло наше.

— Зятю! — казав Яненко. — Сі москалі далебі не такі страшні й люті, якими тут у нас здають ся. Я приглядавсь до них, як був у Московщині. Приняли мене ласкаво, до самого царя водили до руки... І церкви у них такіж як у нас, християнські, тільки богатші та красші від наших. З Москвою в братерстві жити нам згоднійше, ніж з бісурменами. Бо вже ми досвідчили, що то єсть побратимство з кримцями та з турком. Що нам бісурмани вчинили? Тільки Україну спустошили! яких не побили, ті повтікали. Куди нам тепер подітись? Не шукати милости у тих же бісурман, та й те, бач: ми вже прохали, так не дають більш, тільки нас манють. Один раз помогли, у ляхів собі Поділє забрали, та й годі. Уже не до ляхів нам тулитись.

— А чому ж не до ляхів? — сказав Шульга, полковний охочих козаків. — От тепер би з ними краще було поєднатись. Як би вони побачили, що ми тепер ліпше до них як до Мо-

скви, привертаемось, то-б їм припало дуже до душі.

— Їм би, може, й припало до душі, та нам не по нашій шкурі! — сказав Дорошенко. — Ні, Шульго! сього вже вдруге та втретє не кажи. Ніколи, поки світ сонця, козак з ляхом не зійдуть ся.

— Сто чортів їх батькови й матері, тим ляхам-бісам! — скрикнув обозний Бережецький. — Тільки моя така щира думка, що відцуравшись від ляхів, не приставати й до Москви, на підмову їй не давати ся, а славне Війско Запорозьке низовеє: от наша надія! О, як би ми тримались всї вкупі: не те, що ляхи, але і москалї не побороли б нашої козацької сили.

— Добра твоя мова, — сказав судія Уласенко, — тільки як би років хоч десять попереду була проказна. Бо вже тепер Україна через внутрішні свої розрухи нінащо звела ся.

— Ми з війском низовим єднались ьмо, — сказав Дорошенко. — І перед кошовим присягу цареви виконали. Так Москва тої присяги не поважає і бояри її не хочуть, кажуть, щоб виконали ми присягу перед Самойловичем і перед Ромоданом, а не иначе. Що робити? Не хотїлось нам коритись перед поповичем,, та нїчого не вдїєм. Не поповичеви поклонимось, а цареви, що його настановив і посилає. Учиню так, як цар, велить, а опісля не маю кно-

вати нічого. Житиму в приваті, тихомирно. Що там робитиметь ся, — мені все байдуже! Нехай тільки мене вже не займають і всю рідню мою, і при нашій худобі нас нехай зоставлють. З нас і буде. І поповичеви годитиму. Що схочуть нехай витворяють зо мною! Усе терпіти буду! Богато я погордував людьми на свойому віку. Покаятись при кінці віку хочу. Адже кажеть ся: в терпінії стяжіте ваші душі. Мати, благослови!

— Аби тільки за перші злі вчинки не взяв-ся, — сказала стара. — А на добрі я благословляю.

Мати з слезами на очах, устала, зняла зі стіни образ Спасителя в терновім вінку та благословивши ним сина, що стояв перед нею похиливши голову, промовила:

— Сину мій любий, сину первородний! За все, чим проти мене прогрішив єси, я тебе прощаю і благословляю на житя нове. Пошли тобі, Господи, здоровя і щастя!

Як одбули благословеня, Дорошенко звелїв покликати того, що привіз Полуботкового листа. Приведено Молявку.

— Скажи менї правду, козаче, та тільки щиру правду, як перед Богом. Не відбріхуй ся! — казав йому Дорошенко. — А я тобі даю справедливе слово гетьманське: не буде тобі нїчого злого. Ти піймав мого Мотовила? Не бій ся, кажи просто.

— Я, пане гетьмане! — відказав Молявка.

— Я так і думав, — сказав Дорошенко. — Бо завіщось велике тебе зразу так піднесли що з простого рядовика хорунжим сотенним учинено. Як же ти його піймав? Чи дав тобі про його хто заздалегідь звістку?

— Вийшовши з Чигирина, угледів я, що якийсь бідолашний старець вилїз крадькома з городу. Підозрілим менї те здалось. Я догнав його. Подарував спершу йому своє одїня й сапянцї, а у його взяти хотїв, що на йому було. Він не дав ся. Тодї я догадав ся, що тут щось є, гукнув козаків, роззули його і я з личаків вийняв лист.

— Кажи правду — спитав Дорошенко: — Мотовила не посилано до московського боярина?

— Нї, сидить у Борковського за сторожею, — відмовив Молявка.

— І листа мого не посилано до московського табору? — питав Дорошенко.

— І листа не посилано, — відказав Молявка.

- сказав Дорошенко, — пошлю Вуєхови і Тарасенка до обозу пана Самойловича й Ромодана: нехай умову підпишуть і присягнуть обопільно. Тодї я до них приїду гетьманство своє здавати. А тим часом, поки мої вернуть ся, ти зостанеш ся аманатом. А Полуботок нехай мого Мотовила пришле

до мене і лист той мій, що перенято. Я тоді разом з тобою до них виїду.

VIII.

У козацькому таборі, в наметї наказного гетьмана Полуботка зібрали ся всї полковники що були під Чигирином. Вони сидїли за столом, а перед ними стояли Дорошенкові післанцї Вуєхович та Тарасенко. Вони росказали полковникам, що Мотовила послав Яненченко, а гетьман про те не знав і не хотїв того, упевняли, що з Яненченком в гуртї трохи недосвідченої молодїжи, що й сама не зна, що робить, а більшість чигиринцїв укупі з гетьманом непохитно стоїть на тому, щоби щиро не лукавлючи, скорити ся. Вуєхович благав полковників учинити в сїй справі по товариському, не сповіщати про перенятий лист Косагова, простити нерозумну молодїж і не думати, щоб Дорошенко приставав до такої лукавої справи, а Дорошенкови відіслати й Мотовила, і винятий у його з личаків лист. Тодї Дорошенко негайно приїде до їх у табор. Полуботок відказав, що все зробить ся так, як хоче Дорошенко, тільки хай Дорошенко негайно після того, як відішлють до його Мотовила з листом, приїздить до московського табору на річцї Янчарцї та й положить там перед усїма свої клейноди, а тодї поїде в голов-

ний табор до Ромодановського й Самойловича. Полковники зараз ізвеліли вернути Дорошенкови листа перенятого та й відіслати Мотовила в Чигирин, а Вуєховича й Тарасенка відіслали до Косагова, а від його ті поїхали в головний обоз до Самойловича й Ромодановського.

Тимчасом новий хорунжий чернигівської полкової сотні сидів у господі в Вуєховича, а мати писарева гостила його дуже щиро. Над зечір сказано Молявці, що кличе його гетьман. Він вийшов з Вуєховичевого двору, але там дожидали його Яненченко та його приятель, колишній ведмедівський сотник Губар. Яненченко сказав до Молявки.

— Ти піймав Мотовила.

— Я — відказав Молявка. — Я вже повідав самому ясновельможному.

— Чи ти козак правдивий, чи може московський шпиг — питано його.

— Я козак правдивий, — відказав Молявка.

— Так слухай, — сказав Янеченко, — не всі у нас такі ледачі, як наш гетьман, що старого бабського черевика не варт. Не над козаками йому гетьманувати, а свині пасти. Без Дорошенка знайдемо собі иншого гетьмана. Чутка у нас права, що турецький цар, довідавшись про Дорошенкову зраду, нарік гетьманом сина славної памяти Богдана Хмельницького, Юрася, настановив його князем Малоро

сійської України і велів одягти його в каптан і берет йому дати. Ми до його пристанем, коли зявить ся з турецьким непобідженим війском. Людий хоробрих, розумних і сталих нам треба. Відпокутуй вину свою, що вхопив нашого чоловіка в неволю. Приставай до нас Зоставай ся з нами, відступись від московського царя і присягни служити Богдановому синови. А коли не схочеш так учинити, — світу божого більш не побачиш! Тут зараз тебе і смерть постигне.

— Не те, що до вас пристану, — відказав Молявка, — а намагатимусь наших козаків чернигівського полку та й инших, як прилучить ся, відвернути від реґіменту Самойловичевого.

— А брешеш, сучий сину! — сказав Губар. — З ляку за свою душу нам ти се кажеш! Відкіля се воно так сталось, що позавчора, слугуючи вірно гетьманови поповичеви, ти полонив нашого чоловіка, а сьогодні вже одної думки з нами став? Брехня, брехня, не піддуриш нас! Думаєш як небудь вишмигнути від нас, а потім доведеш на нас!

— Ні, панове, — відказав Молявка, — не хочу вас піддурювати, з щирого серця вам кажу. Хиба ви думаєте, у нас на лівому боці забули про батька нашого Богдана? Хиба тоді про його забудуть, як уже ні одного козака там не зостанеть ся. Поки світ-сонця память-

ти-муть і згадувати муть його і синови його служити раді будуть мало не всї. У нас як би просто ректи: відступіть ся від царя та приставайте до турка або до ляха, то правда — мало-би знайшло-б ся охочих. Або так сказати відречіть ся від реґіменту Самойловича, нехай буде вашим гетьманом Дорошенко або Ханенко, або хто инший, хоч би хто із вас, то ледви чи і на те пристало богато. А Хмельницького імено — велике то слово. Тим і я, панове, як тільки сказали ви що турецький цар наставляє Хмельниченка не тільки що гетьманом, а ще князем зараз Бог зна як зрадїв і з першого слова сказав, що хочу йому вірно служити! У нас, панове, давно така гадка між народом ходить, що колинебудь прийде Юрко Хмельниченко відбирати свою батьківщину, і тодї всї до його пристануть, і вся Україна поєднаєть ся, і не буде над нами нїякого чужого пànованя, нї московського, нї лядського, а своє власне буде і всїм лихам кінець прийде, і щастя Бог дасть людям своїм.

— Як би про Хмельниченка тобі не сказали, то ти-б таки все згодив ся на всяку нашу гадку, аби тільки від нас вирвати ся. Бо ми тобі сказали, що смерть постигне тебе, коли не згодиш ся, — сказав Губар.

— Ми тебе тільки так дражнимо, а ми тебе зараз поведем та роскажемо тебе розстріляти як московського шпига.

— Не злякав ся я, бо на те я козак, — казав Молявка. — Чи можна козакови смерти бояти ся? На тім козацьке житя стоїть, що видюща смерть скрізь в него перед очима. Не віриге мені, то ведїть і розстріляйте. Колинебудь умирати треба. Хоч десять літ, хоч двадцять, а все таки колинебудь смерть прийде. Вічно жити не буду. Розстріляйте мене коли не вірите, а я вам правду сказав: ви мене питали, так я вам і сказав так як думаю. Я перед вами на сьвятім хресті і на ..вангелію заприсягнусь, що вірно служити-му Богдановому синови. А не вірите, — розстріляйте мене.

— Губарю! — сказав Яненченко, — поклич Остаматенка. Нехай перед нами трома присягу виконає. Людий нам треба.

Губар швидко побіг. Молявка стояв мовчки задуманий, дожидаючи що то буде.

Яненченко перший озвав ся та й почав лаяти Дорошенка. Молявка тільки слухав. Незабаром вернув ся Губар з новим чоловіком, і Молявка пізнав того канцеляристу, що, як він уперше приходив до Чигирина росказав йому, з Вуєховичевого наказу, про Мотовила. Молявка зараз догадав ся, що в сих добродіїв від яких залежала тепер його доля, нема проміж собою щиросги, що вони один на одного чигають.

— Сей козак до нашої думки пристає і хо-

че нам в пригоді стати, — сказав Яненченко. Тоді він росказав, що Молявка хоче підмовляти лївобічних козаків передати ся до Хмельниченка.

— Чи приймати його до нашого гурту, чи може розстріляти як московського шпига? Як думаєте, пане Остапе? — питав ся він далї.

— Я так думаю, що приймати його до гурту. Нам людий треба, — сказав Остаматенко.

— А Дорошенко нехай віеть ся до дїдька! — почав знов Яненченко. — Нехай покуштує московського батога, як Демко Многогрішний, що відобрав добру нагороду за свою вірну службу цареви.

— Хиба один тільки Демко? — промовив Молявка. — А Яким Сомко, а Васюта Золотаренко, а Оника Силич? А Методій архієрей? Уже хто до Москви прихильнїйший був, як той архієрей? А як йому за те Москва віддячила? Що казати! Мало хиба нашого люду занапастила проклятуща Москва! У нас така чутка досї ходить, що й самого батька Богдана Москва завчасу з світу білого звела: отрути, кажуть, йому піддали за те, що боярам не хотїв годити. Московський цар тільки що зветь ся й пишеть ся самодержець, а править не він. Се їм заправляють і роблять що хочуть бояре, а цар тільки спить та їсть та пє в смак.

— Правду, товаришу! — сказав похваляючи Яненченко. — Ходім же у церкву, — там заприсягнеш ся. У нас єсть і піп такий, що з нами в єдиній згоді.

Змова про те, щоб закликати Юрася Хмельницького вже складала ся в Чигирині, хоч ще не дуже богато пристало до неї людий. Товариства у Яненченка було може яких зо троє десятків чоловіка. Серед них був один чигиринський піп. Колись він козакував на Запорожу; учив ся колись в бурсі, а тоді кілька років разом із запорожцями воював по степах та ріках. Щось він пробраїв у Коши, — за те його хотіли забити киями. Він утік із Січи, прийшов до митрополита Тукальського та й просив висьвятити його на попа. Се в ті часи частенько траплялось, що козаки, бувши попереду добрими воінами, як на свій час, ішли потім у духовенство. Митрополит висьвятив і сього козака та й настановив другим попом до одноі із чигиринських церков. Його й намовив до своєі справи Яненченко. Всі чотири прийшли до сього попа і просили взяти присягу від нового товариша. Піп вийшов з свого дому; боячи ся, щоб не помітив і не довідав ся про справу старий піп тоі церкви, де він був тільки другим; піп провів козаків до церкви, наказавши їм іти не вкупі, а поодинці. Як зійшли ся в церкві, Молявка перед хрестом та Евангелієм проказав за Яненченком

присягу, а в тій присязї обіцяв ся перед Богом відкинути ся від московського царя і вірно й щиро служити Георгієви Ґедеонови Венжикови Хмельницькому, гетьманови і князеви Малоросійської України.

Тим часом привезено до Дорошенка Мотовила з перенятим листом та разом і лист від Полуботка; наказний гетьман закликав Дорошенка негайно їхати, як обіцявсь, у табор. Уже було пізно.

— Завтра вранцї поїду, — відказав Дорошенко.

Переночували. Як розвиднилось, Дорошен ко звелїв по всїх чигиринських церквах удари ти в дзвони, щоби зібрав ся народ і сказав по кликати до себе Молявку. Той тим часом, за присягшись на вірність князеви Малоросійської України, радїв, що визволив ся з небезпеки, та втїшав ся гарними мріями про те, як за нові послуги цареви, його ще висше піднесуть на службі. Він прийшов до Дорошенка, як гетьман покликав його. Біля рундука вже стояв осїдланий гетьманський кінь.

— Тепер ти вільний — сказав йому Дорошенко. — Поїдемо разом зі мною до вашого табору!

Вийшовши з дому, Дорошенко скочив на підведеного коня та й виїхав з двору. На рун дуку стояла його сїмя. Старшина була вже вся на вулицї дожидаючись там гетьмана. Усе

місто вже оббігали сердюки, скликаючи народ у раду. І коло гетьманського дому натовпилось стільки народу, що Дорошенко насилу міг проїхати, щоб стати на такому місци, звідкіля було-б далеко чути його промову.

Сидїв Дорошенко верхи на сїрому доброму арабському кони, — колись сього коня подарував йому турецький везир. Він голосно промовляв:

— Православні християне! Добрий народе українсько-малоросійський! Приходить нам наш останний час. Не можна вже нам стояти за свою вольність. Сами відаєте: скільки лїт стояв я за неї і чого не робив: і турків, і татар закликав, але бісурмане, імя наше християнське ненавидячи, не щиро нам давали поміч, думаючи про те тілько, як би наш край у вічну неволю під себе загорнути. Куди не повернемось — усюди нам боляче й гаряче. Україна сьогобічна спустїла. Народ, який зоставсь не побитий від чужого меча, розбіг ся, покинувши батьківські оселї. Нї з ким стояти. Зостало ся просити ласки в православного царя. Видимо то усїм, що моя думка була здавна така, що нема нам лїпшої долї, як зоставати ся під високою рукою царського пресвітлого величества, єдиного православного монарха на сьвітї. Тільки тому перешкодою було те, що православний цар не приймав нас а казав нам, щоб ми покірні були ляхам. А ми

під ляхами бути не хотіли і згодити ся з ними нам ніяк не можна було, бо ляхи вельми зрадливі люди і слова свого не додержують. До того й старшина наша не вся приставала на те щоб одностайно цареви служити і покірними бути, — боячись за свої вольности. Торік, як сами знаєте, присягали ми на віру православному цареви перед кошовим запорозьким Сірком, але царському пресвітлому величеству тая наша присяга не приймовна, і тепер посилає православний цар свою військову силу, щоб ми присягали перед гетьманом Іваном Самойловичем і царським бояриним князем Григорієм Ромодановським і перед ними з себе гетьманство своє зложили. Бити ся нам не годить ся, та й ні з ким до бою стати. Здаймо ся цілком на ласку царського пресвітлого величества, з тим єдине услівєм, щоб нас при нашім бідолашнім житю і при нашій щуплій худобі зоставили. Така моя думка, панове громадо.

— Згода! згода! — загукали звідусіль.

— Нема згоди! — гукнув з юрби один гострий голос, а за ним голосів іще з двадцять мов луною озвали ся: Нема згоди!

— Хто кричить: нема згоди — нехай вийде й скаже: що-ж нам діяти і куди подіти ся? — сказав Дорошенко.

— Під турком ліпше буде! — гукнув хтось.

— А чому до ляхів не послати? — озвав ся Шульга.

— До чорта з ляхати! — гукнув брацлавський полковник Булюбаш. — Хто ще скаже, щоби нам коритись ляхам, того ми камінюками побємо!

— Ляхи наші природні вороги! — гукали инші.

— Красше чортови коритись, як ляхови! — казали деякі. — Нема з ляхами згоди і до віку, до суду не буде!

— Я бачу, — сказав Дорошенко, — що все велике множество чигиринського люду хоче покорити ся волї православного монарха, царського пресвітлого величества. Так я поїду до гетьмана Самойловича, поклонюсь йому і здам своє гетьманство, випрохавши тільки, щоби вас з осель ваших силою не виводили. А сам куди скажуть менї їхати, туди й поїду. Простїть мене, братя, коли чим, яко чоловік, прогрішив ся проти вас усїх загалом і проти кождого з осібна; і я всїх тих прощаю, коли хто проти мене зло мислив!

— Нехай Бог тебе покриває своїми святими крилами! — загукав народ.

Священики в ризах вийшли з хрестами в руках. Попереду понесли Євангелію, образи, корогви. Дорошенко зійшов з коня та й сїв у колясу. Богато людий бачило, що в його на очах забренїли сльози.

Дорошенкова коляса помалу їхала за охрестами. Позад коляси й збоку їхало, йшло й бігло богато народу, чоловіків і жінок: ті їхали верхи, ті возами, а найбільше йшли пішки. Були тут сивоволосі діди, були й хлопці підлітки. Під дзвони церковні уся процесія тая вийшла з брами городської та й рушила на південь. Як переїхали козацький табор, питали ся вартові — хто їде. Відказувано: Гетьман Петро Дорошенко їде в військо царського величества здавати гетьманство.

Дорога, оточена з обох боків вельми старо давніми могилами, що їх так богато кругом Чигирина, вивела в яр, де текла річка Янчарка. Над нею біліли ся полотняні намети московського війска. Перед наметом проводирі Григорія Івановича Косагова стояв стіл, а на ньому лежав хрест та Евангеліє. Косагов уже дожидав ся Дорошенка, стояв у темночервоному каптані, гаптованому золотою тра вою, з ковняром, садженим перлами; на голові в нього була островерха соболева шапка. Коло Косагова стояли московські начальники й українські полковники, що були під Чигирином. Процесія вже дійшла до намету; корогви й образи сяли під промінями ясного сонця.

Підїхав врешті до намету і гетьман у колясі

Дорошенко ступив до долу, за ним винесено з коляси бунчук та булаву; бунчук постав-

лено біля столу, булаву положено на стіл.

Дорошенко, наблизившись до Косагова, уклонив ся, торкнувшись пальцями до долу, й сказав:

— Стольнику великого государя, Григорію Івановичу! З волї великого государя мого царя і великого князя Федора Олексіївича всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, приїхав я поновити перед тебе присягу на вірність царському пресвітлому величеству, що виконав я попереду перед кошовим запорозьким Іваном Сїрком та донським отаманом Фролом Минаєвим.

Косагов відказав:

—Гетьмане Петре Дорофеєвичу. То вчинив ти дуже добре. Великий государ тобі за те виявляє свою ласку і хвалить і велить спитати тебе й усїх чигиринських козаків і все поспільство про здоровля. Ось хрест та Евангеліє. Заприсягнись перед нами, що ти поїдеш до гетьмана Івана Самойловича та до боярина князя Григорія Григоровича Ромодановського в обоз під Воронівку здати своє гетьманство і виконати присягу на вірне й вічне підданство його царському величеству.

Дорошенко підійшовши до столу, проказав присягу за попом, що приїхав разом з Косаговим.

Після присяги Дорошенко привитав ся з Полуботком та з иншими козацькими полковни-

ками та, показуючи на Молявку, що ззаду стояв, промовив:

— От ваш аманат, живий і здоровий. Поможи вам, Боже, за те, що обійшлись як слїд братам і товаришам. Тепер уже все скінчило ся. Воювати проміж себе не будемо. Приймїть мене до свого гурту, бідного вигнанця, не памятайте, що дїялось перед сим. Сами ви люде розумні, зрозумієте, що я мусїв зберегати що менї припоручено було, а тепер нехай божа воля станеть ся.

— Ти, пане, свою справу чинив, а ми свою чинили, — сказав Борковський. — Не памятай і ти, що ми на тебе війною ходили. Як перед сим щиро ворогували, так тепер, замирившись, станем тебе поважати і кохати як брата й товариша.

— Вернуть ся мої посланцї, тодї я з вами до головного обозу поїду, — сказав Дорошенко.

Полуботок запросив Дорошенка до намету на чарку горілки. Подано Дорошенкови налитий вином срібний кубок. Узявши його, він підняв кубок в гору і проказав здоровля гетьманови і всьому Військови Запорозькому.

За наметом загомонів народ. Загукали: — "Повернулись! повернулись!" Дорошенко, не допивши, поставив на стіл кубок, підійшов і відгорнув полу в наметї. Він побачив Вуєховича і Тарасенка, що вставали з коляси і кожен держав у руках аркуш паперу. Їх колясу

кругом обступили чигиринці, що прибули ра зом з Дорошенком.

— Що, братця? — гукнув до них питаючи Дорошенко, — ще вони й не підійшли до нього.

— Усе як належить! — відказав Кіндрат.

— Дякувати милосердному Богови, — голо сно промовив Вуєхович. — На все згодились і твою милость як найскорше до себе чекають. От листи від пана гетьмана й від бояри на Ромодана. А се, пане, лист до твоєї милости особистий від пана Мазепи, — додав Вуєхович.

Дорошенко поперед усього вхопив лист від Мазепи, бо йому дуже хотіло ся, щоб не виявило ся перед московським бояриним, що Мо товила посилано до султана Нуреддина. В сьому листі від Мазепи він знайшов тільки не виразне й коротке впевненя, що гетьман і стар шина у всьому задоволять бажаня Дорошенка, що переказав Вуєхович.

IX.

Визволившись з Чигирина, Молявка роскавав поперед усього про все, що з ним було, своєму полковникови Борковському. Негайно Борковський сповістив про се наказного, а Полуботок зважив, що Молявчині звістки такі важні, що треба вислати самого сього Мо-

лявку до гетьмана. Нехай він сам особисто роскаже ясновельможному все і тодї головні реґіментарі царських війск можуть завчасу зміркувати що їм робити і яких заходів ужити, щоби зупинити баламуцтво, що наново починало ся. Полуботок звелїв скласти про се лист до Самойловича, дав його Молявцї, щоби той подав гетьманови, і звелїв в додатку до написаного ще й словом ширше оповісти про все, що треба буде від Молявки знати.

Того-ж дня рушив Молявка і прибув у головний обоз під Воронівкою. Його, яко післанця від наказного, проведено до гетьманського становища.

В ті часи походи відбували ся не так швидко і не з таким малим обозом як тепер. Провідники спиняли ся з війском часом на довго і повинні були мати собі всї вигоди, які мали дома. Про вигоди підстарших та рядовиків, навіть про їх харчоване дбали тодї мало, але найстарші начальники, ті вже завсїди брали з собою всього богато. В українського гетьмана в походї була й своя походна кухня, і канцелярія, і слуги — часом дуже богато. Гетьман Самойлович, ходячи походом вкупі з московським бояриною, що командував царським війском, посиланим на Вкраїну, робив бенкети, запрошував на них і свою і московську старшину, посилав до столицї післанцїв з вістями, приймав московських та инших послів

та посланці, чинив у поході суд і кару в купі з старшиною. Через такі звичаї треба було брати з собою і возити богато річей і людей, а надто, що край був малолюдний, культура убога і не скрізь можна було добути що треба. Таким робом, коли де спинялось війско на довший час, в обозі ставав одразу людний та галасливий город. Так було й під Воронівкою.

Гетьманське становище було посеред обозу. Там стояла купа наметів, а серед їх найчепурнійший та найкращий був Самойловичів Поділений він був на три частини, одгорожені одна від другої полотняними пофарбованими завісами. Перша частина була мов велика саля, обставляна полицями з силою срібного посуду. По середині стояли столи а коло їх складані стільці. Туди введено Молявку. Самойлович був тоді в иншій частині намету, де він спав, і сидів там на свойому походному ліжку перед столом, що на йому лежали папери. З ним було двоє з близьких до його людей, але таких, що не мали посади серед старшини: один був Іван Степанович Мазепа, а другий Василь Леонтович Кочубей; обидва вони були тільки війсковими товаришами, одначе в війску всі вже знали, що то найблизші до гетьмана люде. Прочитавши лист Полуботків, що привіз Молявка

і подав через служебника, гетьман дав його прочитати Мазепі і Кочубеєві, тодї звелїв Мазепі поговорити з тим хоружим, що привіз листа.

Увійшовши в передню частину гетьманського намету, Молявка вразив ся, побачивши таку силу срібного посуду. Нїчого такого не міг він дсї бачити, бо жив серед непишного побуту козацького, де якихсь пять-шість срібних чарок та срібна сїльничка в судникові уважало ся вже за прикмету не знать якого достатку. А тут у мисниках скрізь порозставлюваних, жахтїла як жар безлїч позолочуваних та срібних з черню роструханів, кубків, солянок, ложок, колодочки ножів та виделок — все пороблене дуже штучно.

Молявка вже привхив себе до шаноби перед вищими особами та ще й чув од Булавки, що в гетьмана Самойловича ґенеральна старшина не зважуєть ся сама сїсти — аж поки гетьман не запросить; тому Молявка не смів сїсти, хоч там і чимало стрільцїв було порозставлюваних. Молявка стоючи розглядав посуд, не зважуючись підійти до його ближче. Нарештї відгорнулась завіса, що відгороджувала передню частину намету від середної. Ізза неї вийшов худорлявий, середнього росту чоловік; облича в його було дуже добродушне, губи всміхали ся, але чорні очи

проймали поглядом глибоко. То був Мазепа.

— А де чернигівської сотні хорунжий, що привіз від Полуботка лист до ясновельможного пана? — спитав він, позираючи по наметі.

Молявка зараз підійшов до його та й поклонив ся низько. Мазепа сказав:

— Роскажи мені, серденько, козаче, як ти ходив до Дорошенка в Чигирин, що там бачив і що чув. Усе роскажи по ряду; ясновельможний гетьман велів тебе роспитати.

Молявка почав дрібно росказувати про всі свої пригоди і як довелось йому казати про свої власні вчинки, Мазепа рухами виявляв йому хвалу. Але Молявка й сього разу як Борковському не казав, так і Мазепі не згадав що про Мотовила його перестережено заздалегідь у Чигирині. Мазепа, пильно дивлючись йому в вічі, перепинив його питанєм:

— А Вуєхович тобі нічого про се не казав? Він не говорив з тобою? Може він, коли не сам, то через кого иншого звістив тебе?

Не зважив ся Молявка сказати ні, бо бачив що сей пан, що питає його, мов сам читає його думки. Він сказав, що саме так і було.

— А не знаєш, як звуть того, що тебе звістив? — питав Мазепа.

— Його звуть Остаматенко. Я довідав ся

про те опісля, як мене Яненченко підмовляв, — тоді й сей був з Яненченком, — сказав Молявка.

— Кажи далі, — звелів Мазепа.

Молявка оповідав, як Дорошенко зоставив його аманатом. Мазепа сказав:

— Дорошенкови хотілось, щоб московські бояре не знали, що він хотів бісурмена знов закликати. Нехай не турбуєть ся. Хоч нічого не утаїть ся від нас перед царським величеством, однак Дорошенкови з того лиха не буде.

Молявка росказав ,як Яненченко з товаришами примусили його дати присягу на вірність Хмельниченкови.

— А як же, козаченьку, не стидно було тобі давати мальовану присягу? — казав докірливо Мазепа? — Хто-ж після сього віру мати-ме і другій твоїй присязі?

Не давши відповісти, Мазепа вийшов. Молявка стояв, мов хто його мокрим рядном накрив. Він почув, що Мазепа вивернув йомv всю душу навиворіт і зазирнув у неї так глибоко, що сам Молявка ніяк не хотів би, щоб хто так туди зазирав.

Мазепа переказав гетьманови все, що чув від Молявки.

—Я думаю, — сказав гетьман, — тепер, як

ми вже знаємо, що в Чигиринї складаєть ся факція за Хмельниченка і його навіть чекають з турецькою силою, то вже Дорошенка жадною мірою не можна зоставляти в Чигиринї. Бо Дорошенко через свою жінку свій чоловік Хмельниченкови. І Павло Яненко, тесть його, і дїти Павлові того-ж роду. Як Дорошенко приїде до нас, сказати йому зараз що з царської волї мусить він незабаром перебиратись на наш бік Днїпра. Я йому покажу мешканя. Ти що на се повідаєш, пане Іване?

— Ясновельможний пане! — сказав Мазепа — Ти нашого зданя питаєш, нїби шкилюючи з нас. Бо нам зостаєть ся тільки як дурням лупати очима і нїби твоїй милостї похлїбствувати. Хоч який справедливий слуговець своїй вітчинї — не зможе тобі власної ради дати, бо як скаже щиру правду, то правда та мусить походити не від його, а від тебе, бо скаже те, що ти перш сам вимовиш. Твоя милость завше даси сам таку мудру резолюцію, що нам не зостанеть ся нїчого, тільки згодитись з тобою. Бо хоч би ми три днї, пять день міркували, то не додумались би нїдо чого найлїпшого. Як би в царя, великого государя нашого, на Москві, коло його пресвітлого престола були такі особи мудрі, як наш гетьман, — не дїялось би того, що дїєть ся часом.

— Я думаю, — казав тодї Самойлович, — Дорошенкови дати мешканя в Сосниці, бо то буде недалеко від Батурина. А в Сосниці сотником наставити козака такого, щоб він за Дорошенком пильно назирав.

— Істино розумно! — сказав Мазепа, а за ним ті самі слова сказав ще й Кочубей.

— А сотником наставити того хорунжого, що привіз нам сей лист, — сказав гетьман. — Що ви на се скажете, панове?

— Ясновельможний пане! — сказав Кочубей, — сей корунжий, бувши в Чигиринї, заприсягсь Хмельниченкови слугувати. Чи не зрадить він і нас, як тепер уже зрадив Хмельниченка, заприсягши йому віру?

— А ти що на се повідаєш, пане Йване? — спитав Самойлович Мазепу.

— Я — сказав Мазепа, — своїм малим розумом уважаю так, що нема нїчого мудрійшого як того хорунжого наставити сотником там, де мешкати ме Дорошенко. Видко вже що то за голова, коли так хитро мудро не великим коштом і нам користно справив своє порученє в Чигиринї. А що пан Кочубей промовив, то з надто чулої горливости до спільного добра, але несправедливо. Коли ворог приставить ніж до горла та стане казати: присягай менї, а то я тебе заріжу, то прийдеть ся

хоч кому згодити ся з ним і штучно присягнути, а потім усе те на добро своїм повернути, — то буде розумнійше, ніж голову положити і дарма пропасти. Не гани, а шани варт сей козак за свій учинок.

— І я так думаю, — сказав Самойлович. — Нехай сей хорунжий буде сотником у Сосниці. Хто тепер там сотник?

— Стецько Литовчик, — відмовив Кочубей.

— Я тому Литовчикови подарую маєтність і унїверсальний лист на неї дам. Нехай зостаєть ся поки значним війсковим товаришем. А сього сотником наставити. Іване, поклич його до мене, а ти, Василю, дай менї реєстр маєтків до роздаваня в Чернигівському полку, — казав гетьман.

Мазепа вийшов. Кочубей знайшов і подав гетьманови писаний реєстр маєтків до роздаваня. Гетьман почав уважно його читати. Тим часом Мазепа покликав Молявку, і той, ступаючи навспинячки обережно і шановливо за Мазепою, увійшов до гетьманської спочивальнї. Самойлович, не зводячи очий від реєстру і не повертаючи до Молявки голови, став говорити до него так, мов би вже годину розмовляв із ним:

— Відсїля поїдеш у Сосницю. Я тебе туди наставляю сотником. Там житиме Дорошен-

ко. Доглядай за ним. Пильно дивись. Коли що від його почнеть ся недобре, а ти не догля неш, то не втечеш жорстокого караня і конеч ного розореня. Але не дражни його нїяк. До-глядай за ним так, щоб він не знав і не помі-чав, що ти заним назираєш. Ґречно, уцтиво і поважливо з ним поводи ся. Часто відвідуй його, але так, щоб він нї разу тобі не сказав: чого ти мене турбуєш? Ходи до його нїби для услуги йому, доглядай чого йому треба і не дожидаючись, поки він тебе попросить, сам йому все достарчай, а чого сам не змо-жеш, про те зараз до мене давай знати. Що-би ти знав, коли хто до його в гостї прибуде і коли він кого з своїх домових куди посила-ти ме. Усе щоб ти вивідав і знав. І про все таке менї просто до власних рук моїх гетьман ських пиши. Нїкому про се не кажи, що ти за Дорошенком назираєш, тільки я та ти про се щоб знали. Їдь собі з Богом до своєї нової сотнї. З моєї канцелярії отсей пан, — він по-казав на Кочубея, — дасть тобі унїверсальний лист на сотництво з моїм власним підписом.

Усе те проказавши, гетьман, що досї дивив ся тільки в реєстр перед себе, вперше глянув на того, до кого казав, озирнув його всього і знову став дивитись у свої папери.

Молявка вклонив ся низько гетьманови, що вже не дивив ся на його, і вийшов, дуже

радїючи. Гетьманові слова про те, щоб він писав просто до його, дуже йому вподобали ся. Він розумів, що дозвіл сотникови писати просто до гетьмана, минаючи полковницький уряд, — се велика для нього повага і почував, що високо підносить ся на своїй службовій дорозї.

Не будемо описувати, як Дорошенко забравши виборних від чигиринцїв та від таких, що в Чигиринї ховались жителїв инших правобічних городків, разом з Полуботком та його козаками, їздив в обоз під Воронівку, здав своє гетьманство, положив перед гетьманом Самойловичем свій бунчук, булаву прапори й грамоти, прислані попереду від турецького султана, віддав йому дванайцять гармат; як перед царським бояриним Ромодановським та гетьманом Самойловичем заприсяг ся на вічне й вірне підданство великому государеви; як потім, вернувши ся до Чигирина, віддав Самойловичеви се місто з усїм військовим припасом, як звелїв йому Самойлович, з царського наказу, переїхати з сїмєю жити по лївім боцї Днїпра, де гетьман показав йому мешканя в Сосницї. Усї сї важні історичні подїї не належуть просто до нашого оповіданя.

X.

Ганна Кусівна стала мов непритомна, як її

вхоплено в тайнику. Ті, що її вхопили, притягли її в будинок до воїводи. У його на горищі зроблено було так, мов окрему світлицю; там стояло ліжко з постелею, кільки ослонів та стіл. Туди стягли Ганну по крутих вузких східцях та й замкнули за нею двері. Кільки часу не могла Ганна стямити ся й очутити ся; усе се їй здавало ся якимсь страшним сном їй хотїлось швидче прокинутись.

У світлицю до неї ввійшов нарештї Тимофій Васильович Чоглоков. Усміхаючись і чепурючись, сїв він на ослін та й каже:

— Здорова була, красуне моя хороша, чудесна, люба, найкрасша! Здорова була!

Ганна, ще не стямившись, стояла перед ним не знаючи що дїяти і дивила ся, нїчого не розуміючи.

— Побачив я тебе раз тільки, — казав далї Чоглоков, — і припала ти менї до душі аж о-поки!

Та й терлув рукою по горлу. Ганна стояла мов з каменя тесана.

— Луччої й гарнїйшої за тебе не бачив на світї, — казав Чоглоков —їй бо не бачив кращої.

Ганна стояла перед ним, вирячивши очі. Воївода казав далї:

— Ти не знаєш, дівко, хто я. То знай я тут у вас найстарший. Вельможнійшого і висшого за мене тут з ваших нікого нема. Ваш полковник не варт з мого чобота підошви, та й гетьман ваш мені не рівня. Он який я! Я від самого царя батюшки, великого государя сюди присланий. Я — царське око, я царське вухо. Сам великий государ мене знає й ласку свою до мене виявляє. А ти, дурочко хохлушечко, чи ти знаєш, що то є наш цар, великий государ? Він усе одно, що Бог на небі, то так він цар на землї — з кождим що схоче, те й зробить. А я близький до його чоловік, воєвода над вами. Так я для вашого братчика однаково, що й сам цар. От і розбери лиш дівко!

Ганна Кусївна починала помалу стямлюватись, але ще не зовсїм озуміла своє становище і не спроможна була нї відказувати, нї питати.

— Тепер чула — казав далї воєвода трохи помовчавши, — який я чоловік? Он який чоловік уподобав тебе, дівко, дужче за всїх. Бач яка ти щаслива, дівко! Я хочу, щоби ти стала моєю коханочкою, моєю миленькою.

— Я чужа жінка! — ледви вимовила Ганна.

— Яка там чужа жінка? — сказав зарего-

тавшись воєвода. — Не вигадуй аби чого, дівко! Хиба чужі жінки, заміжні, ходять просто волосї з стрічками в косах, як ти?

— Я повінчана — промовила Ганна.

— Коли? — спитав воєвода.

— Сьогодня, — відказала Ганна.

— Сьогодня? — мовив воєвода, усе регочучись. — чого ти менї голову морочиш? Сьогодня? Хиба я турок або католик, що своєї віри не знаю? Що сьогодня? Тепер Петрівка. У такі днї вінчати не можна.

— Я не знаю, — промовила Ганна. — Владика дозволив. Нас вінчали, я повінчана.

— Неправда твоя, дівко, — сказав Чоглоков, — того не може бути. І в вас така віра, як і в нас. А коли в вас такі дурні владики, що в піст вінчати дозволяють, то твоє вінчаня все одно, що й не вінчаня, бо воно проти сьвятого закону. Коли ти кажеш, що вінчалась, то деж твій чоловік і нащо-ж ти, повінчавшись з ним, ходиш по дівоцькому простоволоса?

— Чоловік мій пішов з козаками в поход — сказала Ганна, потроху стямлюючись, — а я буду ходити по дівоцьки поки вернеть ся з походу; тодї весїля гправлють і мене покриють.

— Как єто веселье? — питав воєвода, пе

розуміючи добре українського слова. — Так по вашому як у церкві повінчають, то то ще не все? Ще якесь весіля справляти! Так ти й сама свого вінчаня за велику річ не маєш, коли тобі ще якогось весіля треба. То й виходить по моєму, що твоє вінчаня — все одно що й не вінчаня. І виходить, дівко, що ти вигадиєш, наче вінчалась. То він тобі не чоловік, а тільки ще жених. А за-для такого важного чоловіка, як я, можна всякого жениха геть.

— Ні, він мені не жених, а чоловік став, як я повінчалась. Я чужа жінка! — сказала Ганна.

— Не чоловік він тобі красуне, — повір мені! Я закон знаю красше від тебе. Можна його й к бісу за для такого великого чоловіка, як я, — промовив Чоглоков.

— Ні на кого я не проміняю свого чоловіка, — сказала зважливо Ганна. — Не пійду я на гріх нізащо на світі. Я Бога боюсь. Ти — хто тебе знає що за чоловік: говориш, буцім присланий від самого царя. Як же ти, царський чоловік, таке діло твориш: чужу жінку зводиш? Хиба цар тебе до нас на лихе післав? Коли ти від царя післаний, так ти нас на добре наставляй, а не на погане!

— Я тебе й заставляю на добре. За кого

ти заміж ідеш? — питав воєвода.

— За того, кого полюбила, та за кого батько й мати віддають, — відказала Ганна.

— Слухай дівко! — казав воєвода, — я дуже богатий, гроший у мене страх богато і вітчина в мене є — в золоті ходити меш.

— Не треба мені твоїх гроший та вітчини! Шукай собі з своїми грішми та вітчинами иншу, а мене пусти до батенька й до матінки! — сказала Ганна й заридала.

— Не пручай ся, голубочко. Чуєш, не пручай ся! — сказав воєвода та вставши хотів обняти її.

— Геть! — крикнула Ганна не своїм голосом. — Лїпше вбий мене на сїм місцї, а я на гріх з тобою не пійду! Я чесного роду дитина, дївкою ходивши, дївоцтва свого не втеряла і пішовши заміж, своєї доброї слави не покаляю! — Геть! нехай тобі лихо!

— Що ти кажеш про добру славу та про гріх! — сказав воєвода, все дужче роспалюючись. — Яка тут недобра слава? який тут гріх? Ти менї так уподобалась, що я тебе за себе заміж хочу взяти.

— Неправда! заміж ти мене не візьмеш, а тільки дуриш хочеш улестити мене. Як такп тобі, такому значному царському чоловікови

та просту дївку за себе взяти та ще й не з свого московського роду? А хоч би ти і справдї се говорив, так сьому статись не можна, бо я вже казала тобі, що я чужа жінка вінчана і заміж иншому не можна мене вже брати.

— А я кажу тобі, що твоє вінчаня — не вінчаня. Беззаконно дозволив тебе вінчати владика. Над вашим владикою є старший владика патріярх. Він твого вінчаня за вінчаня не візьме і дозволить тобі піти за мене.

— Я, — казала смілїйше й зважливійше Ганна, — вже тобі сказала, що я чужа жінка, мене повінчано. Та хоч би й ваш патріярха, як ти кажеш, дозволив, то я-б за тебе не пішла Люблю я свого Яцька і нї на кого в сьвітї його не проміняю.

— А мене так не любиш? — сказав воєвода лютуючи по звірячому.

Ганна мовчала, муляючись.

Воєвода ще раз спитав:

— А мене так не любиш? Не гарний я тобі?

— Не люблю! — сміло сказала Ганна. — Як я любитиму такого, що його вперше бачу?

— Я сказав тобі хто я, — промовив воєвода. — Коли не віриш, спитай у кого хочеш; всї тобі скажуть, що я царський воєвода, в Чернигів присланий.

— Та будь ти не те що воєвода, будь ти най

перший, як там у вас зветь ся, князь, чи що, хоч самого царя син — я за тебе не пійду, а гріха творити не стану нї з ким.

— Дак таки не підеш за мене? — питав воєвода, а в самого пика ставала де-далї все дужче звіряча.

— Так-таки не пійду! — відказувала Ганна.

— І не любиш мене? — питав ся несамовито воєвода.

Ганна забарилась відказати. Воєвода знову спитавсь.

— А сам знаєш! — відказала вона, а тодї, заридавши кинулась йому до ніг і благала: — Відпусти мене, бояриле. Христа ради відпусти до батенька й до матїнки!

— Е, нї, дївко! — сказав воєвода. — Не на те я тебе звелїв сюди привести, щоб нїчого з тобою не зробивши, та й пустити. У нас кажуть: "кто бабє спустїт, тот баба сам". Хоч плач, хоч кричи, — нїчого не вдїєш. Тут тільки я тебе й почую, більше нїхто. Ти тепер у мене в руках і від мене не вирвеш ся. Коли не хочеш по доброму, з ласки, так буде по моєму силоміць.

— Боярине! — голосила Ганна, — відпусти мене! Батечку! голубчику! Пожалїй мене! Я нікому не скажу, що зо мною дїялось, нї батькови, нї матері, нїкому! Відпусти! Бог тобі за те нагородить усяким добром. Голубчику! Пошануй! відпусти!

— Ні дївко-красуне, не відпущу! — казав воєвода. — Дуже вже я тебе вподобав.

— Пане воєводо! — промовила Ганна, підвівшись і ставши з повагою. — У мене єсть чоловік. Він довідаєть ся й оступить ся за мене. Він аж до царя дійде і суд на тебе знайде!

— Еге, дївко, — сказав воєвода, злісно всміхаючи ся! — дак ти ще й лякаєш мене своїм козаком! Он який він великий чоловік, що аж до царя дійде! Ге! далеко йому до великого государя! Що там твій козак? Начхав я на його! Що він менї зробить? Я царський воєвода. Менї більше повірють, нїж якомусь паршивому хахлови-козакови. Не боюсь я його, дурня. Що схочу, те й зроблю з тобою зараз. Вельми я тебе вподобав, дївко.

Він ухопив її за стан.

— Я розібю вікно, кинусь! убюсь! На тобі гріх буде! — кричала Ганна.

— Вікно вузьке, — не пролізеш! — сказав воєвода.

Ганна пручалась. Не помоглось!...

— — — — — — — — — — —

Другого дня вранцї сидїв воєвода в себе дома. Перед ним стояв кріпак його Васька — один з тих, що вхопив у тайнику Ганну, парубчак лїт більш як двайцять, з нахабними очима, що все відвертав голову то праворуч, то

ліворуч, часто струсюючи русявими кучерями. Воєвода казав:

— Васька, хочеш женити ся?

— Коли твоя панська воля буде, відказав Васька.

— У тебе молодої нема? — спитав воєвода. — Правду кажи менї.

— Нема, пане! — вишкіряючись одказав Васька.

— Найти тобі молоду? Хочеш найду — красуню таку, що аж-аж! — казав воєвода.

Васька тільки вклонив ся.

— Оту дївку, що ви з Макаркою вхопили? хочеш? — казав воєвода.

— Змилосерди ся, пане, — сказав Васька.— Моєму-ли хлопскому рилу такіє калачи єсть! Вона просто як краля!

— Дак от з тією кралею я й хочу тебе оженити, — казав воєвода далї. — Хочеш, чи нї?

— А вона-ж повінчана, пане, — сказав Вась ка.

— То байдуже, — перепинив воєвода. — Розвінчаємо. У піст їх вінчано, — таке вінчаня негодяще.

— А як удруге вінчати не схочуть? — завважив Васька.

— Ви повезете її в мою вотчину підмосковну: там вас отець Харитоній звінчає. Він усе так зробить, як я схочу. А я лист до його через вас передам, — він вас і звінчає. Тільки

ось що, Васю: як мене з Чернигова візьмуть тоді я тебе з жінкою в Москву покличу: ти пускатимеш до мене жінку свою наніч?

— Не то пускатиму, — сам її до тебе приведу, — відказав Васька. — Це мені велике щастя буде.

— А ти Васька, за те в роскошах купатимеш ся, — казав Чоглоков. — Найбільшим чоловіком у мене станеш. Коли схочеш, то й прикащиком тебе над усією вотчиною настановлю. І одежу з мене носитимеш, і їстимеш та питимеш те, що й я.

— Як твоя милость схочеш, так і буде, — одказав Васька, кланяючись. — Ми всї раби твої і повинні тебе в усьому слухатись. Ти нам за батька рідного кращий, годуєш нас з ласки своєї.

Чоглоков казав:

— Запряжете троє коний у кибитку, посадите в неї хохлушку, закриєте шкурами та рогожами, та й повезете з города нишком опівночі. Держіть її добре, щоб не вискочила та не кричала, аж поки далеченько від города відїдете. Нічого їй не кажіть — куди її везете і що з нею буде. А як привезете в нашу вотчину, зараз отцеви Харитонієви мого листа подайте: він вас ізвінчає. Житимеш із жінкою у мене в дворі в окремій хатї, а я напишу до прикащика, щоб давав вам харчу щомісяця до схочу.

Опівночі виїхала з чернигівського замку воєводська кибітка, уся затушкована шкурами й рогожами. В середині в їй сиділа Ганна Кусівна, — ноги їй звязано було товстою вірьовкою; з обох боків коло неї були Васька та Макарка. Вона пручалась, хотіла була вирватися, але Васька держав її добре, а Макарка затикав їй рота хусткою що-разу, як вона хотіла крикнути. За кучера були двоє московських "стрільців". що сиділи спереду. Переїхали пороном Десну. Проїхали ще верстов із пять. Тоді Васька відгорнув шкуру в кибитці.

— Не бій ся, дївко, не пручайсь, не бросайсь! — казав він. — Не втечеш. Будеш сидїти й мовчати, — покину кибитку не закритою і держати тебе не буду; а почнеш дуріти, — знову закрию і так тебе притисну, що заболить.

Проїхали ще верстов із двайцять. Ганна мовчала. Тоді Васька й Макарка розвязали їй ноги, але обвязали її за стан і по черзї держали за кінець мотуза, не випускаючи з рук навіть тоді, як уставали з кибитки. Але й з самою Ганною стала ся тоді така зміна, що вона сама не могла би такої сподївати ся. Вона так думала: горе мене постигло велике, таке, що гіршого й важчого вже й бути не може. Треба терпіти. Мабуть се з Божої волї. Ко-

ли Бог зласкавить ся до мене, то пошле по мою душу й забере мене з сього сьвіту, або з цієї тяжкої гіркої біди мене визволить; а не буде Божої на те волї, а-буде його свята воля така, щоб я на сьому світї довго мучилась, — буду мучити ся й терпіти. Усе, що зо мною робити-муть, — нехай собі роблють, збиткують ся, знущають ся з мене, як хочуть: то все божа воля. І з такою думкою вона мов закамянїла; не пробувала тїкати, у всьому слухалась своїх мучителїв; дадуть їй обідати, сказавши: їж та пий, — вона їсть і пє; скажуть: лягай та спи, — вона й лягає і навіть засипає бо горе її притомлює.

Так везли її городами й селами; як до неї говорили, вона озивалась, але коротко, здебільшого казала: не знаю. Так довезли її в маєток Чоглокова, в село Прогной на річцї Пахрі.

Кріпаки, що привезли Ганну, вїхали в боярський двір, вивели її з кибитки і посадили на горище, в окремий закамарок. Оставши ся сама, Ганна спершу плакала довго, тодї знеможена заснула. Вона вже не дбала про те, що з нею буде. Її замикали: принесуть їсти й пити та й знов замкнуть замком. Та тепер вони могли-б сього й не робити: невільниця не втекла би, коли б їй покинути й відчинені двері; вона не зважилась би втекти вже через

те, що не знала, куди її завезено і чи далеко вона від рідного Чернигова.

Тим часом Васька й Макарка пішли з листом від Чоглокова до попа, отця Харитонія. Той піп був з "холопів" (кріпаків) Чоглокова. Пан віддав його вивчити ся читаня й писаня, а тоді, давши хабаря в патріяршу "Приказі" випросив, що його висвячено на попа в маєток до пана. Ставши отцем Харитонієм, сей неосвічений мужик, насилу читав церковні книги а в своїх попівських справах слухав не церковної установи, а свого пана Чоглокова. Що пан скаже, те все він і зробить слухняно, так собі міркуючи, що коли що з приказаного й не по правді, то одвічати-ме за це не він, а пан. Отак розуміючи свою пастирську повинність та нічогісінько не тямлячи в вірі, отець Харитоній тільки й міг зараз же згодити ся зробити все так, як у листї до його велїв тепер пан. І ото незабаром в одну недїлю Васька з Макаркою увійшли до Ганни та й звелїли їй іти з їми. Вона пішла, не питаючи куди й чого йти. Її приведено до церкви, де саме скінчила ся служба. Опріче Васьки та Макарки стояли там ще троє невідомих Ганнї кріпаків. Паламар у мужицькому "зіпунї" (московська свита) та в личаках посвітив перед образом свічки і дав по запаленій свічцї Васцї й Ганнї. Отець Харитоній вийшов у ризах, одчинив царські врата і, підійшовши до стільця

що стояв посеред церкви, почав вінчати. Додержуючи всього написаного в книзї, що лежала на стільцї, він запитав ся Ваську й Ганну чи з своєї волї хочуть вони вінчати ся? Тільки тодї зрозуміла Ганна, що з нею коють і з усеї сили закричала:

— Не хочу! не можна! я повінчана з иншим.

Але піп не зважав на це, мов і не чув її слів, а правив своє далї. Ганна ніяк не хотїла надївати перстіня але холопи надїли їй перстень на палець силоміць, а Васька шепнув їй, що люто її бити-ме, коли вона змагатиметь ся, а все таки її повінчають. Ганна вже не скидала силоміць надїтого перстіня. Як її з Ваською повели круг стола, Ганна гірко плакала, хотїла кричати й втїкати, але Васька йдучи поплїч, сказав їй: "цить! а то ми з тебе шкуру здеремо!" Ганна тілько заридала гірко. Повінчавши, піп, знова таки слухаючи ся до слова того, що бачив в требнику, звелїв повінчаним поцїлувати ся. Ганна з огидою одвернула ся, але Макарка, що був у неї за боярина, повернув їй голову назад і наткнув просто на Васьчину голову. Ганну поведено з церкви вона все ридала й хлипала, а новий чоловік нахваляв ся, що здере з неї шкіру, пекти ме вогнем, повиколює очі. Навкруги були холопи й холопки, та їх зовсїм не вражало те, що молода ридає, бо в москалїв звичайно молода плаче, — так годить ся в їх робити на весїллї-

Усї розуміли, що молоду віддано заміж силою, з панського наказу, але це в їх була звичайна річ і нїкого це не обурювало.

Приведено Ганну в двір. Стала вона тепер жінкою новому незнайомому чоловікові, жила з ним в окремій хатї, невеличкій, прибробленій до великої хати, куди збірала ся двірська челядь на роботу. їй загадувано робити всячину в дворі: колоти й носити дрова в хату, топити піч; узімку в вечері загадувано прясти в купі з иншими дворовими бабами, — вона все слухала ся. Часом дворові баби глузували з неї за її вкраїнську мову, за те, що все була засмучена; вона не сердила ся, не одгризалась, а тільки мовчки плакала; а холопки глузували з її слїз та риданнів. Її вбрали в московську одежу, і казали, що вона тепер чепурнїйша, що так краще, нїж у її хохлацькій одежі, бо тепер вона хоч до православної підхожа. Вона все терпіла мовчки. А в душі той силуваний спокій часом збурював ся страшними бурями. Не раз їй спадало на думку вкоротити собі віку: розбити собі голову об піч у хатї, вигадавши час, коли за нею менше доглядати муть, або вибігти пошукати води тай утопитись. Та думала й так, що то буде тяжкий гріх перед Богом, згадувала, як їй змалечку раз-у-раз казано, що не буває від Бога на тому світї прощення такому, що сам собі смерть заподїє, і буде грішна

душа блукати, мучитись, не маючи спокою; треба терпіти всяку біду, хоч би й як було тяжко, бо милосерний Бог колись таки пішле смерть, а на тому світї нагородить на небі. Часом обнїмало її зло і хотїло ся звести зо світу зненавидженого Ваську, цього нелюба, або запалити в ночі, як буде вітер хату і всю селитьбу: а може всї згорять, кляті, а тодї хай з нею що хотять роблять — хоч огнем печуть, хоч з живої шкуру деруть, а вона вже за себе віддячила! Їй без міри нестерпуче було все те життя, в яке її вкинуто; їй, зроду вільнїй козачцї, ворожий і огидний був той холопський лад, до якого призвичаїти ся її силувано. Чула вона попереду дома жалібні піснї про татарську неволю, завдавали муку її серцеві оповідання про те, як татари хапали по полях та гаях необережних дївчат, що ходили туди по ягоди, вели їх у свій рай, і там бідолашні мучились у їх у неволї; алеж то так роблять вороги — бусурмени з хрещеними, а тут круг неї люди мов би й самі хрещені: і церкви в їх є, і образи по хатах, а виробляють з нею таке, що гіршого й бусурмени не робилиб, колиб спіймали. То чогож їх і жалїти? Хай би й усї погоріли! Але тут спиняла її одна думка: гріх великий перед Богом таке думати, — Бог не велить робити зла ворогам. Ганна заливала ся гіркими сльозами і благала Бога простити їй бажання зробити

зло її мучителям, що прийшло несамохіть. Так глибока віра дитяча берегла її від помсти за себе і від того, щоб укоротити собі віку. Днї минали за днями. Ганна все дужче звикала до того безчулого спокою, що людина все терпить, не шукає вже й способу ратувати ся, звикає навіть до того, до чого нїколи — так здавало ся попереду — і звикнути не можна.

Васька одначе не надокучав Ганнї своїми чоловічими справами. Ганна корилась йому у всьому мовчки, але сама не спроможна була сховати від Васьки огиду свою до його. Через те й Васька почув, що його щось одвертає од жінки, що зветь ся його жінкою з неволї, а він з неволї зветь ся їй чоловіком. Трапилась Васьцї з Чогловкова челядї молода чепурненька вдовичка, сама почала зачіпати його, — він і зазнав ся з нею.

— Ти думаєш — казав він їй — що менї дуже любо панкати ся з цією хохлачкою! Та нехай її сей та той візьме! Наше дїло холопське: що пан звелить, те й робимо. От уподобалась йому хохлачка — женись, каже Васько, а вона до мене ходитиме. Це бачиш, щоб я оженивши ся, гріх його покривав. У роскошах, каже, купати меш ся. Ну, чи купати мусь, чи нї, а нема чого робити, треба слухатись: хоч шкури на спинї не спише. От і бережи цього чорта — принесла її нечиста! А бодай його! И-

нодї як почне румсати, — так би взяв, дав би їй кулаком по голові, щоб уже її не встала! А часом і самому, на неї глянувши, мов хто в серце колякою вштрикне. Ну й кинеш її.

XI.

Вернувши ся з походу з під Чигирина, Самойлович роспустив усї полки до дому на зимовий відпочинок; Але Чернигівський полк поставив залогою в Чигиринї. Борковський поїхав до Чернигова вибрати нових козаків з тих, що сидїли дôма, щоб поставити їх до Чигирина вмісто тих, що були в походї, а полкового обозного настановити над ними наказним полковником.

Дома Борковський довідав ся від жінки, що десь зникла та молода, що її за дозволом від владики, вінчано саме в той день, як полк у по хід рушив. До полковницї вже добігла вість, що народ говорить на воїводу нїби він се зробив; та й иншими своїми зчинками воївода вже обурив проти себе людий і зробив ся їм огидний. Полковниця росказала чоловікови, що без його воївода кликав до себе заможних чернигівських міщан і вимагав від них для себе гроший: в кого сто рублїв, в кого двіста й більше, а то нахваляв ся, що поставить в їх домах своїх стрільцїв, щоб збути ся таких ли-

хих гостей, міщане давали воіводі те, щі він казав. Воіводські стрільці й рейтарі, ходячи по базарю, силоміць брали в перекупок всячину до їди і не платили, кажучи, що вони-ж, бач, царські "служилиє люди", так „хахли" повинні їх годувати і всяко їм догоджати; хотіли відняти в москалів пограблене, так за ними оступали ся їх товариші та й били Українців. Жаліли ся на них до маґістрату, війт з лавниками ходив до воіводи просити, щіб він припинив своїх людий, а воівода маґістратських прогнав, ще й зганьбив. Сам воівода їздив по крамних коморях, набирав краму, казав, що згодом заплатить, а як хазяїни приходили до його по гоші так він глузуючи відказував, що заплатить як Христос у друге прийде на землю.. Дуже він був ласий до жіноти, і воіводські люде водять до него жінок і дівчат з міщанських та з поспільських дворів,— почали вже й у козацькі двори впирати ся, почали підмурювати козацьких жінок та дочок лякати їх що силоміць поведуть, коли ті охотою не підуть чувши те чоловіки й батьки, жаліли ся обозному, що був наказним полковником без Борковського. Обозний пішов поговорити з воіводою, але воівода почав тупотіти ногами й репетувати, що все се дурниця, що обозний сам се вигадує на його людий і на його, воіводу, та й прогнав обозного, зганьбивши. Отакі новини росказала полковниця чоловікови.

Борковський покликав обозного і той сказав те, що й полковниця, і додав, що воівода сказав йому так: “Ти повинен припиняти дурнів, щоб таких нісенітниць не плели, а не приходити з ними до мене, — ось я на тебе пожалію́сь великому государеві за ганьбу”.

Борковський поїхав до Чоглокова, щоб роздивити ся на його та почути, що він казати ме.

Чоглоков тільки побачив з вікна, що до него візди́ть вколясі полковник, зараз вибіг на рундук, кланяв ся, торкаючись пальцями аж до долу, усьміхав ся, радісно скрикував, обнимав, цілував полковника, мов старого приятеля, просив до себе в хату і, пустивши його попереду, сам ішов за ним та казав:

— Ось коли в мене справжній Великдень, коли я побачив дорогого гостя, шановного Василя Кашперовича!

— Та хазяйку легко знайти, — відказав Посадивши Борковського на почесному місци, Чоглоков заметушив ся, велів давати вина та всяких закусок і казав до полковника:

— Сам я, без хазяйки. Вам, жонатим людям, инша річ: є кому все приготувати й пошанувати дорогого гостя. А я сам. Та може в мене що й не так буде, то вже не положи гніва, приятелю мій!

Борковський, — аби панови воїводі вподобалась яка панночка.

— Воно так, та бачиш, приятелю мій, — сказав Чоглоков, — я думаю про те, як спасеня на тому сьвіті заробити більше, ніж про те, щоби на сьому дочасному сьвіті було добре. Що наше житє тут? Живемо літ сімдесять, як є сила вісімдесять; що-ж воно перед вічним житєм у царстві Божому, де й тисяч літ яко день один! А якою стежкою йти туди, до царства Божого? Вузькою, тернистою стежкою, бо широкий та рівний шлях веде до загину. У мене Василю Кашперовичу, книжечка є. Чудесна книжечка. Ось глянь лиш, приятелю!

Він дістав з покутя з під образів рукописну книжку з малюночками, показав йому на малюнок та й казав далї:

— Ось вузька, а ось широка дврога. Чим вони виявляють ся? Ось вузька та терниста дорога — якими горами, скелями та безоднями вона звиваєть ся вузенькою стежкою, а стежка та вся обросла колючками; а тією дорогою йдуть всї хромі слїпі, вбогі та схимники-пустельники, що весь вік свій у скорботї та у сльозах про гріхи свої й людські проживають. А куди ся дорога веде? Глянь: он церква, а на рундуцї церковному в архієрейських ризах сам Господь стоїть а коло його а-

постоли, і благословляє Господь тих, що ідуть до його, — от як у Евангелії сказано: прийдіте благословеннії! А он друга, широка дорога. Глянь: усе сади та квітки прекрасні, запашні, і дорога така рівненька, а по нїй усе столи стоять, а за столами все гультаї та пяницї сидять, а перед ними чоловік з балабайкою в руках, шапка на бакир, гопака витинає. А он милня далї, а в нїй миють ся мущина з жінкою, — се вже перелюбство; а далї он глянь — чоловік з жінкою та з сїмєю обідає, люде богаті, в одежах цяцькованих, у футрах дорогих, а на столах в них кубки, чарки й кухлї все срібні, а крізь двері старець до них руку простягає, а вони на нього й не дивлять ся. Бачиш, усї сї широким шляхом ідуть, і ті, що в законному шлюбі живуть у достатках та в щастю мало до вбогих милосердні, бо самі горя не знають, і вони на широкому шляху там, де пяницї й перелюбники. А глянь, куди сей широкий шлях веде їх. До кладочки, а кладочка тоненька як хвойдиночка, а під кладочкою безодня, а в нїй гади многочисленні, дракони, змії, крокодилї, скорпії... Он один грішник упав з тії кладочки та просто в пащу крокодилеви. Он який сей широкий шлях! А ми, грішні, нечувственні, живучи на сьому суєтному світї, не думаємо про те, що нас може дожидати на тому світї. О,

Господи Боже! Господи Боже! Аще-б ми частїйше згадували останнїй час наш смертний, менше-б мабуть грішили в нашому житю. Ото-ж бачиш, шановний і возлюбленійший приятелю мій, часом би й хотїлось менї женити ся, та бою ся, щоби не зійти на гарний та широкий шлях отой, а самотне житє хоч не добре і терпіти всячину доводить ся, так же знаєш, що за терпіня буде спасїня, — тим і розважаєш ся.

Борковський на се сказав:

— Тимофію Васильовичу! Подружне житя Бог благословив і воно не заведе в пекло, хиба чоловік стане неправдою жити; так то уже буде йому кара за инші гріхи, а не за те, що оженив ся, — се зовсїм не гріх.

Воївода поглянув на бік, підвів очі вгору й зітхнув.

Борковський почав про инше:

— Без нас, — сказав він, — тут стало ся дивне діло. У той день, як ми виступили в поход, вінчали у церкві св. Спаса нашого козака Молявку-Многопіняжного, і ми з твоєю милостю вкупі у церкві тоді були. У той же вечір, як ми вийшли, ухоплено молоду в потайнику, що до Стрижня з города пророблений, — там знайшли її відра й коромисло, а її самої не знайшли і досї нема. Кажуть би твоя

милость посилав одшукувати її, — чи де не знайдено сліду її?

— Правда — сказав Чоглоков, до мене при ходив її батько і просив, дак я й посилав стрільців шукати. Ніде не знайдено її. А от згодом прийшла до мене звістка, що мій холоп Васька Чесноков, — він випросив ся з Чернигова в мій маєток, — привіз туди малоросійську дівку і хоче з нею женити ся. Я написав що дозволяю і спитав що то за дівка? Учора прислано мені звістку, а з неї я довідав ся, що це саме та дівка, що тут шукано. Вони вже повінчались, обоє охотою і за моїм дозволом. Ганна Кусівна зветь ся ця дівка, адже так?

— Вона! — сказав страшно здивований пол ковник, — Та як же їх там повінчали, коли вона вже повінчана з иншим тут в Чернигові?

— Сього я не знаю, — відказав воівода. — Тільки до мене такий лист прийшов і випис про їх вінчаня від попа. Але й то правда, що такий шлюб, як тут був, то незаконний, бо в Петрівку.

— Архиепископ дозволив, — сказав Борковський.

— Не сміє архиепископ того дозволяти, — сказав воівода. — Як счинить ся про се, боронь Боже, справа та довідаєть ся найсвятійший патріярх з усім священним собором, —

не похвалять за те вашого архиепископа, — Знаєш, Никон-патріярх не рівня був архиепископови Лазареви, а й з того, зняли патрияршество вселенські патріярхи. То щоб і з вашим архиепископом того не було.

— У нас, — казав Борковський, — з прадідів так ведеть ся, що в посту забороняєть ся починати малженське сожитіє, а вінчаня не забороняєть ся, і владика може дозволити обрядок хоч і в піст, аби тільки в малженскіє житя не вступали до кінця посту.

— Довго ви жили під ляхами і богато латинського паскудства до вас перейшло, — сказав Чоглоков, — а тепер ви вже пішли під державу царів православних, то треба вам такі плевели з церкви божої викореняти. Ваш архиепископ Лазар добре те знає. Нащо-ж він так робить?

— Се вже діло не наше, а духовне, — відказав полковник, — може архиепископови Лазареви й не годилось того тепер дозволяти, але як тую жінку тут з одним уже повінчано, — не годилось її перевінчувати з другим.

— І чого-б вашому козакови жаліти за такою жінкою! — сказав воєвода. — Причепилась до иншого, то й хай собі! Вона певне й сама розуміє, що те вінчаня не до ладу, коли зважила ся тікати з чужою людиною та й повінчати ся з ним. Хай твій козак ще й Бо-

гови дякує, що така жінка від його відчепилась.

— Тут, — сказав Борковський, — єсть щось, що тикаєть ся твоєї милости. Як тільки твоя милость приїхав до нас у Чернігов, зараз посилав єси стрільця Якушку за бабою Білобочихою, відомою всім зводницею, і прохав, щоб вона твоїй милості добула на ніч Ганну Кусівну, про яку казано твоїй милості, що то найкрасовитїйша з дївчат чернигівських. Білобочиха те сама нам повідала і свідки на те єсть: нашого полку старшини: обозний і писарь. А скоро після того Ганна Кусівна пропала. З того не малий яко би суспект виникає на поступки твоєї милости.

— Не годить ся тобі таку дурницю менї говорити, такі незвичайні речі, не менї таке слухати! — аж кинув ся з гніва воівода. — Тобі дурна баба наплескала, а ти з дурощів своїх хохлацьких смієш менї те в вічі казати! Білобочиха твоя як собака бреше, а ти її брех за вітром розносиш, та ще й менї насмілюєш ся говорити, забуваючи, що я старший і шановнїший за тебе вдесятеро! Я царський воівода, а ви всї козаки мужики й мужичі сини!

— Вибачай, пане воіводо, — сказав Борковський. Вернувши ся до дому, він сказав полковниці:

— Пропавша Кусівна — то бачу я — воїводське діло, прокляте то діло!

Через день прийшов до Борковського чернигівський війт з бурмистром та з двома лавниками (членами маґістрату). Вони принесли до Борковського суплїку до царя, а в їй писали що виробляв воївода Чоглоков і просили, щоб його з Чернигова взято. У сїй жалобі обвинувачувано Чоглокова за всї тї вчинки, що полковниця росказувала чоловікови, як він вернув ся з походу. Борковський покликав полкового писаря, звелїв читати суплїку при собі і при війтї з товаришами, а як писарь дочитав ся до того, що воїводські люде підмовляли жінок і дївок на сороміцьке дїло для воїводи, Борковський припинив читання й сказав:

— Припиши отут: Чернигівська міщанка Білобочиха перед полковником і полковою старшиною повідала, що воївода, покликавши її до себе, казав їй підмовити на блудне з ним дїло козачку Ганну Кусівну, що вступила перед сим у малженський союз із козаком Молявкою Многопіняжним, которая Ганна потім, по одшествії мужа свого в похід з иншими козаками, без вісти пропала, а як же вернули ся з походу козаки, оний воївода повідав полковникові чернигівському Дунин-Борковському, яко би оная Ганна вступила в

нове малженство з його воівдським чоловіком і нинї мешкає з оним своїм новим мужем у його воівідській підмосковній вітчинї, того ради уповательно, що відомий такого беззаконного одня тія жони в живого мужа і одданія оної в малженство з иншим чоловіком, воівода був сам не безучастником такового діла. — Та ще припиши тут, що супліка подаєть ся не від самого міщанства, а й од чернигівського козацтва. Усе як треба скомпонуй і менї подай, щоб одіслали до ясновельможного.

Молявка-Многопіняжний, одбувши похід, прибув у свій Чернигів, щоб, за який тиждень спакувавши ся, їхати з матїррю й з молодою жінкою в Сосницю. І не списати, як страшенно зраділа стара Молявчиха, як, зустрівши сина й обцїлувавши його, довідалась, що він за такий короткий час з простого рядовика дослужив ся до хоружого, а тодї й до сотника, та ще й так, що має право посилати листи просто до самого гетьмана. Тільки спитав ся він про жінку, мати зараз росказала йому про страшну подію. Почувши те, Молявка зблїд як крейда і прикипів до місця. Мати, розважаючи сина, казала:

— Синку! не журись! Я тобі скажу: необачно ми зробили, що засватали з сеї сїмї дївчину. Досвідчилась я, що непевні то люде.

Звісно, перше, як нам було знати, що воно таке, а опісля стало видко, що люде недобрі погана сем'я. Та й молода — Бог зна що! Тут щось та не гаразд. Як таки так, як вони кажуть: пропала і хто її зна де й куди поділась. А тут Кусиха наплела на мене таке, що й казати ніяково. І відьма я, і чарівниця, і лукава я, і злюча... такого наплела, такого на мене понабріхувала, що не сподівалась я ніколи дожити до такої ганьби.

Стара почала ридати. Тоді вже син почав її розважати але материні слова зглибока заняли йому душу і відразу одвернули його від жінки і зробили злобу до Кусів, що здавались йому винними через те вже, що мати його на їх жаліє ть ся, плачучи. Але така відміна тільки ще зародила ся в йому і він не то иншим посоромив ся б виявити її, але щиро хотів би й сам не помічати, що вона в йому родить ся. Молявчиха радила йому зовсім не ходити до Кусів і казала, що боїть ся, щоб там його не причарували. Син одначе сього разу не послухав ся такої ради і пішов до тестя й тещі.

З того страшенного дня, як зникла їх єдина дочка, Куси не перестаючи тяжко журити ся і так змарніли за журбою, що Молявка насилу міг пізнати тих, що тільки три місяці не бачив. Обоє стріли його ласкаво, але тяж-

ко ридаючи. Заплакав з ними й зять. Але Кусиха зараз же почала докоряти Молявчиху, хоча раз-у раз усе прохала в зятя вибачення що так говорить про його матір. А про те палка й горда, але дуже добра серцем Кусиха казала, що вона ладна й помирити ся.

— Зганьбила, — казала Кусиха, — всю нашу сем'ю, повигадувала про нас чорт-зна-що таке, аби добрих людей од нас одвернути. І хто її зна, чого вона так на нас визвірилась. Нічого, далебі нічого ми їй не вдіяли, ми до неї з щирого серця, Бог з нею, нехай Господь її судить. А ми нічого, таки нічогісінько!

Слухаючи таке, Молявка не знав що йому й одказати, але Кус допоміг йому. Він устав, пішов до дверей і сказав:

— А йди, затю, сюди, я тобі щось скажу.

Молявка вийшов у двох із ним у сіни. Кус сказав йому:

— Ти, зятю, на се не потурай! Поколотились проміж себе жінки, а тут де взялись цокотухи збоку та й стали їх підцьковувати. Пострівай, любий зятеньку, все переробить ся й змінить ся. Аби тільки Ганна знайшлась, то ми б гуртом узялись і зараз старих бабів на згоду привели. Ох! де тиєї Ганни взяти!

І Кус гірко заплакав.

Зворушивши ся з плачу батька й матері, Молявка обіцяв ся з усієї сили шукати Ган-

ну, упевняв, що він і в пекло йти ладен, аби тільки її визволити з лиха й вернути. На прикінці сказав, що піде зараз до полковника спитати ради, куди йому кинути ся.

Прийшов Молявка-Многопіняжний до свого полковника.

Борковський звичайно поводив ся з своїми підвладними згорда по начальницькому, робив так саме досї й з Молявкою, але сього разу стрів його всміхаючи ся, поздоровляв із сотництвом, казав, що, зостаючи ся й далї в Чернигівському полку, він завсїгди може рахувати на свого полковника, як на щирого протектора й добродія. Потому Борковський росказав йому, що чув від воїводи про шлюб Молявчиної жінки з воїводським чоловіком. Молявка зблїд і затрусив ся. Борковський почав його розважати так саме, як і мати, доводив, що хоч тут і був підступ од воїводи, але так би не стало ся, коли б молода Молявчиха сама тому не спріяла і на те не пристала, а то як би ж вона опинила ся десь під Москвою й повінчала ся з иншим. Полковник радив і Молявцї зректи ся такої жінки, бо вона зламала йому вірність, та й пошукати иншого подружжя.

— Моя рада, серце козаче, — сказав полковник, — пійти до воїводи та взяти від його випис про те, що, казав він, до його при-

слано від попа того, що вінчав твою жінку, та з сим виписом іти до преосвященного Лазаря: нехай він, бачучи, що жінка твоя порвала малженський союз, дозволить і тобі яко вільному і вцале від того союзу свободному з иншою дружиною закон прийняти. Архиєпископ повинен тобі то на письмі дати. Ти молодець голінний і велце розумний: піднесеш ся високо. Я се бачу. Бо я старий птах — наскрізь тебе, як і кожного чоловіка, угляжу. Кусова дочка невелика пташина, а за тебе тепер хоч яка панночка заміж пійде. Та от, прикладом сказати: у моєї жінки єсть небога-сестрінниця. Багато вже до неї молодят залицяло ся, вона всіми гордувала і гарбуза їм підносила. А тобою і та не погребувала б. Се я тобі так тільки, на приклад кажу; таких панночок чимало знайдеть ся в сем'ях у наших значних товаришів. А то все не рівня якимсь Кусам. Бо ти, серце козаче, тепер уже не рядовик, а сотник, наш брат значний товариш, так тобі вже слід з нашим братом, а не з простими рядовиками ріднити ся.

Молявка-Многопіняжний одразу підбадьорив ся від таких слів і дякував полковникові за добру батьківську раду.

Вернувши ся до матері, він росказав їй про все, що чув од полковника.

— А що! — сказала Молявчиха. — Гово-

рила я тобі: щось не гаразд, непевні вони всї, і необачне було твоє ожініння. Так воно й є, як я казала. Не без власної вини її було те, що вона зникла. А що, чи не правда моя? Тепер сам бачиш і розважиш: уже ж не без її згоди повінчано її з кимсь иншим. І полковник, бач, теж говорить. Полковник тобі добра хоче. Що він тобі натякнув про якусь свою сетсрініцю, так се, щоб ти догадав ся та посватав. Цур їй, тїй Кусївнї, — нехай її ті люблють, що в болотї трублють. Іди, синку, швидче до воїводи та попрохай у його той виспис, що полковник тобі казав про його, а там чвалай до владики, щоб тобі дозволив оженити ся з иншою. І справдї, синку ти вже не аби який рядовик, а сотник, дякувати Богові, з панством урівнї, так тепер тобі вже не з простими черняками, а з родовитими знать ся і приятелювати годить ся. Ти ж молодий та хороший, мій синочку любий! Авжеж пісёля всього оце, хоч би Кусївна й повернулась до тебе, хиба ж би ти її прийняв за жінку з під якогось там чорт-батька зна московського холопа. Таку паскуду й скипкою взяти гидко!

Молявка Многопіняжний прихилив ся до материної мови. Довідавшись, що його жінка належить иншому, — чи з власної її волї го стало ся, чи нї, — однаково вона вже йому

стала нелюба, та й думка породичати ся з панами, з самим навіть Борковським, що поперед сього уявляв ся йому так пишно-високо, що й не доступиш ся до його, надія взяти за жінкою маєтности, запанувати, побачити дс себе від своїх колишнїх товаришів-рядовиків ту покірну шанобу, що звичайно бувала до урядових та значних людей, — дуже вже все се принадне було тому, що й попереду раз-у-раз думав про те, як би йому піднести ся висше. Він пішов до свого зятя, до сотника Булавки. Той, довідавши ся про те, що Кусівна пішла заміж, та про загадкову мову полковника, страшенно зрадів. Булавка у всьому тому добачив, що й собі самому можна якоїсь користи запобігти: через свого шваґра і він міг посвоїти ся з полковником. Булавка підганяв шваґра швидче йти до воїводи, радив йому, благав його, не зачіпати воїводу, нічим у сїй делїкатнїй справі, не дратувати його, не виявляти перед ним ніякого суму за втраченою жінкою, а шанобливо попросити в него випис та й подякувати, а тоді з виписом іти до архієпископа.

Молявка пішов до воїводи.

Слуги воїводські не хотїли його пускати, але Молявка звелїв їм сказати воїводї, що прийшов до його сосницький сотник і треба

йому поговорити з воїводою про дуже важну справу.

Воівода вийшов та, побачивши Молявку, пізнав його й сердито сказав:

— А чого се ти назвав себе сотником? Я тебе знаю, ти простий козак, а не сотник. Чого тобі треба? Мужик ти нахабний, незвичайний!

— Вашець прошу, — відказав Молявка, — за поход під Чигирин мене піднесено спершу хорунжим сотенним, а потім сотником і сам ясновельможний наставив мене в Сосницю.

— Ну, то й будь собі сотником, — сказав воівода, позираючи на його ще й досі сердито, бо думав, що він прийшов за-для прикрих розмов про жінку свою. — Ну, то яке-ж у тебе діло до мене, пане сотнику?

— Зволь твоя милость, — сказав Молявка, шанобливо поклонившись воіводі, — дати мені випис про те, що, як мені повідав пан полковник, моя жінка, в непритомности моїй, повінчала ся з якимсь чоловіком. Щоб я, маючи таке свідоцтво і відаючи, що жінка моя, будучи зо мною повінчана в законнім малженстві, розірвала закон, і сам би мав право оженити ся з иншою.

Бачучи, що Молявка не з докорами приступає, а дуже шанобливо просить, Чоглоков по

чав говорити инакше, зласкавив ся і сказав добродушно:

Се, братїку, можна. За для приятеля все можна. Дам я тобі випис від попа про те, що жінка твоя охотою повінчала ся з моїм чоловіком. Тільки я тобі, приятелю, скажу: то не правда, що вона твоя шлюбна жінка повінчана. Еге, приятелю, се ти помиляєш ся. Не жінка вона тобі була. Незаконно дозволив архіепископ тебе з нею в Петрівку повінчати. Се вона й сама знала і через те, як ти поїхав зазнала ся з моїм чоловіком. Вони обоє просили мене, — я й звелїв їм їхати в мою вотчину і там повінчати їх попови дозволив. Ось тобі випис. Читай, коли вмієш читати.

Він винїс і дав йому папір. Молявка мовчки прочитав його.

— От бачиш, — казав далї воївода, — що твоя жінка зробила. Сам винен, що в незаконний час вигадав вінчатись. А про те — нема чого тобі журитись по нїй. Коли вона зараз після вінчаня, зоставши ся без тебе, не схотїла дожидати тебе, а злигала ся з иншим, то й цур їй! Ти сотник! пошукай собі иншої кращої — і роду кращого і значнїйшої. Хай Бог помага на все добре!

Молявка нїчого не сказав, поклонив ся воїводї низько і вийшов з виписом. Йому спало на думку таке: мабуть Ганна ще попереду

злигала ся з тим холопом та тільки щоб покрити те й хотіла піти заміж за иншого; а як Молявка пішов у похід, вони змовили ся та й утекли, а тоді в чужому краї й повінчали ся.

Архієпископ Лазар Баранович, старий чоловік років шістьдесять, хорий на гостець, хоч і жалів ся раз-у-раз на свої хороби, а про те був надзвичайно діяльний і в писанях і в порядкованю епархією і всім приступний. Переселивши ся року 1672-го до Чернигова з Новгороду - Сіверського, Лазар оселив ся у Борисоглїбському монастирі, що сам же він завів чи відновив у самому осередкови міста, недалеко від старинної церкви св. Спаса. Щодня в його був призначений час, коли він приймав тих, що до него приходили за ділом. Молявка Многопіняжний утрапив до його саме тоді, як в архієпископа случайно не було нікого. Владика в чорній рясї та в каптурі сидів за столом, а на столї лежала купа писаного паперу. Молявка-Многопіняжний поклонив ся йому до землї, а Лазар, уставши, благословив його і втупивши в його свої старечі але ще не погаслі очи, наготував ся його слухати. Стоючи перед архієпископом, Молявка-Многопіняжний росказав докладно, як зникла жінка його і повінчала ся з иншим при живому першому чоловікови. Росказуючи, він

натякнув, що тут було не без воїводи. Лазар, вислухавши уважно, сказав:

— Чоловіче! утікай від клевети. Страшне те чудовище, триглавне і многоязичне і на кождім язиці клюв острий, пронизающий, як у птаха драпежного і тим клювом довбе душу і того ради від клюва такого клеветою нарицаєть ся.

Але як Молявка-Многопіняжний сказав,що воївода говорив зневажно про архіепископа і все казав, що архіепископ зробив незаконно, дозволивши вінчаня в Петрівку, Лазар промовив:

— Хибаж то його діло до сього мішати ся? Його діло город будувати та царських ратних людей годувати й одягати. Набивав би вже собі кишеню від годуваня ратних людей, як вони, воїводи, звичайно звикли робити, а коли можна й коли не можна вінчати, до того-б не встрявали, бо то рішати належить нам, а не їм. Не мають права світські люде до наших справ мішати ся, бо як у нас мовить ся: коли не піп, то і в ризи не микай ся! Архієреєве суть божих тайн толкователї, і аще світський зважить ся в духовну справу самовольно втручати ся, то не точію від нашого смиренія будеть неблагословен, але й од самого Бога осужденіє приіметь.

Молявка Многопіняжний показав владиці

випис від попа про шлюб його жінки з іншим і прохав видати йому дозвіл одружити ся вдруге. Владика, проглянувши випис, сказав:

— Печать церковна є. Так. У свідоцтві повінчана називаєть ся Анна Филипова доч Кус, а я знаю, що та Ганна Кусівна з тобою повінчана була. Ерґо — від живого мужа вдруге заміж пішла. У Евангелії Господь забороняє мужови від жени відлучати ся словесе разві прелюбодійного, а прелюбодійство жени твоєї явне є. Маєш отже і ти право вступити в инший шлюб, коли бажаєш. Лучше бо женити ся неже разжизати ся. Єси воїн, а не інок, дівства обітницю подавший, серед світу живеш і трудно тобі чистоту заховати, понеже к тому і млад єси. Повелимо тобі дати з нашої консисторії свідоцтво на повторний шлюб, а сей випис нам зостав: поставимо, аще потребно буде, жону твою перед судом церковним.

Через кілька день Молявка-Многопіняжний відобрав з консисторії свідоцтво на другий шлюб і показав його матері й Булавці. Обоє страшенно зраділи. Булавка згодив ся піти старостою до батька й матері небоги пані Борковської.

Спакувались Молявки і за тиждень рушили в Сосницю. Випровожали їх Булавка з

жінкою. Кусів Молявка-Многопіняжний більше не бачив та й не думав, що треба їх бачити... Як по правдї, то нїколи він не кохав Ганни щиро, а хотів женити ся з нею так собі — от як женить ся більшість людей, та ще й за красу її дуже вподобав. А тепер він сотник, а Ганна — проста козачка; та й не могла вона, — так йому здавало ся, — бути невинною за свій незаконний шлюб з воїводським холопом...

XII.

Приїхавши новий сосницький сотник, оселив ся в тому будинку, де жив попередний сотник, що поїхав у подаровану йому маєтність. Поперед усього Молявка-Многопіняжний зїздив у ранґову сотницьку маєтність і показав себе тамошньому поспільству яко нового пана сотника. Вернувши ся до Сосницї, заходив ся будувати будинок за для дожиданого туди Дорошенка на просторому місцї, відділеному на те з гетьманського наказу, відобрав через присланого від гетьмана канцеляриста гроші, наймав теслярів, столярів, малярів, критників та всяких майстрів, доглядав за їх роботою, а для дочасного житя Дорошенкови наняв двір близенько того двору, де сам жив. Ще Дорошенків будинок і геть-

то був не дороблений, а Дорошенко 1-го груд ня приїхав — спершу, одначе, без сімї.

Колишнього чигиринського гетьмана зустрів сотник, писар — низенький, тоненький, з птичим носом та хорунжий — товстолицій, опасистий чоловік з завсіди трохи роззявленим ротом. Сотенна старшина, зустрівши Дорошенка за містом, ішла без шапок побік його коляси. Сосничане — міщане, козаки й посполиті — збігали ся дивитись на колишнього гетьмана, що ще недавно своїм імям за вдавав страху всій лївобічній Україні, що раз у-раз дожидала ся його нападу з бісурменською потугою.

Привезено Дорошенка в призначену йому оселю. Дорошенко, пізнавши в сотникови Молявку, приязно брав його за руку, радів, що настановили до його сотником знайомого чоловіка. Та тоді-ж спало йому на думку, що сього ввічливого, догодливого з погляду сотника приставлено, щоб доглядати за ним.

Дорошенко оселив ся в призначенім йому будинку, де було дві половині: в одній пекарня й хижа, в другій, противній через сіни — дві просторі світлиці. На третий день після того він поїхав до Самойловича в Батурин. Самойлович приняв колишнього свого противника надзвичайно щиро й гостинно: кіль-

ка день уряд бенкетували, пили, веселились, слухали музику, що завів у себе гетьман, дивились на фаєрверки, їздили вкупі полювати. Хотївши виявити свою вірність цареви, Дорошенко росказував гетьманови всякі свої думки й поради що до оборони від турецького нападу, бо тоді його сподівали ся; гетьман, пишучи про се до московського уряду, впевняв, що Дорошенко поводить ся, як годить ся вірному царському підданцеви.

Вернувши ся Дорошенко від гетьмана, жив у призначеному йому дворі і щодня, тільки він уставав рано, вже перед ним стояв невсипущий сотник, доповідав про роботу коло нового будинку, питав, чи не треба чого Дорошенкови, і виявляв радість, коли міг догодити Дорошенкови. Не раз Дорошенко ходив з ним разом дивити ся на будоване. Озираючи велике місце коло будинку, Дорошенко сказав, що хотів би завести там колись сад, і ото вже другого дня сотник заходив ся садити дерево садовину. Будовано надзвичайно швидко: гроший давано так щедро, а робітників було так богато, що з початку місяця грудня будинок, де мав жити сам хазяїн, уже добудовано, поставлено груби і вперше протоплено, а 18-го грудня будинок уже й посвячено. В будинку було чотири покої чималих і ясних, убрано їх було просто й чисто,

як у звичайній оселї заможного українського хазяїна: зелені кафлеві груби, побілені крейдою з молоком стїни, лави з полавочниками, столи, заслані килимами, образи на покутї з восковими свічечками перед ними в маленьких свічниках, чотири ліжка в кімнатах, умивальник висїв в сїнях над великою мидницею. Обглядаючи будинок на новосїллї вкупі з Молявкою та з духовенством, покликаним посвящати, Дорошенко здавав ся бути ним дуже задоволеним, казав, що бажає й віку дожити в сьому куточку, а як зостав ся на самотї з сотником, запитав ся його:

— Козаче товаришу! Скажи менї правду щиру. Кликав тебе особисто гетьман, як тебе сюди сотником наставив?

—Кликав, — відказав сотник.

— А що він тобі тодї казав? — питав Доро шенко. — Казав, щоб ти за мною пильно доглядав і назирав і йому про мене звістку давав? Так, серденько?

— От же не так, — відказав Молявка-Многопіняжний. — Казав пан гетьман, щоб я робив для тебе все, що тобі здаєть ся потрібним і був би тобі у всїм на послузї. Казав, щоб я не доводив до того, щоб сам твоя милость попросив чого для себе, а щоб запобігав твому хотїню. Казав до того, щоб я, Боже храни, чим твою милость не уразив і не роздраж-

нив. От тобі хрест сьвятий, що се менї гетьман, покликавши до обозу під Воронівкою, росказував. А того, щоб я за твоєю милостю назирав, сього і не треба було мене навчати. Бо не в гнів твоїй милости буде: якби я що побачив від твоєї милости недобре, то й без гетьманської науки учинив би згідно з присягою, котру давав я цареви.

— Добре кажеш, козаче, — відказав Дорошенко. — От же і я хочу жити згідно з присягою, що давєм царському величеству перед гетьманом і царським бояриним, і не маю нї з чим ховатись нї від тебе, нї від пана гетьмана. Тепер, як царське величество мене приняв і я зрік ся навіки свого гетьманства, то вже їй Богу не хочу нїчого, аби тільки жити приватно без клопотів. Далебі, не жалію того нещасливого уряду гетьманського. Нїчим добрим його спомянути. Дякувати Богови, що ся вага з моїх плечий спала. От у сьому куточку віку доживати-му тихо і смирно, нїчого не відаючи, нї про що не дбаючи, що там на сьому многомятежному сьвітї дїяти ся буде. Відкрились мої слїпі очі, побачив я, що як ми тут добиваємось на сьвітї, всї великощі сьвітовії — усе порох і смітя. Подарував менї пан гетьман маєток, по веснї поїду туди, буду порядкувати, хазяйнувати, а тут у дворі сад, бачиш, завожу: може Бог доведе і

плоду з него покуштувати. Про те тільки думаю, щоб матері моїй і родичам зоставлена в Чигирині худоба не пропала, як війна там почнеть ся.

— Коли, не дай Боже, те станеть ся, — сказав Молявка, — пан гетьман нагородить твою милость і всїх родичів твоєї милости совито на сїм боцї.

— Пан гетьман так і обіцяв, — сказав Дорошенко. — Я йому вірю, бо в його серце дуже добре, дай Боже, йому здоровя!

На Різдво приїхала сїмя Дорошенкова. З ними приїхали слуги, привезли підводами двайцятьма всякий припас та хатню худобу Дорошенкову. Тодї одну світлицю в новому будинкови зоставлено було для гостей, а в инших порозміщувала ся вся сїмя; у Дорошенка були тодї жінка, мала дочка, мати й брат Андрій. У Петра Дорошенка з жінкою зараз же почали ся звичайні суперечки. Молявцї-Многопіняжному, що раз-у-раз, як і попереду відвідував Дорошенка та всяким способом услугував йому й догоджав, траплялось бачити страшенні колотнечі в незлагідного подружя, а Дорошенко, знавши від самого Молявки про його нещасливу семейну пригоду, казав йому:

— Не жури ся, пане сотнику, що в тебе жінку віднято. Буває з жінкою справжнє пекло,

от як і менї. Оженить ся чоловікови буває дїло добре, тільки рідко щастить. З тобою може сталось би таке-ж як і зо мною. А коли тебе жінка покинула, то й дякуй за се Богови.

Молявка-Многопіняжний сказав Дорошенкови, що самому скучно жити, то він може вдруге оженить ся. Дорошенко на те:

— А не дай тобі, Господи! Нащо тобі та жінка здала ся, — камінь за плечима!

На Водохрещі року 1677-го приїхав до Дорошенка тесть його Яненко: він заїхав по дорозї з Чигирина в Нові Млини — там гетьман показав йому мешканя і в околиці сього містечка подарував йому маєток. З сього приводу Дорошенко поставив пишний обід. Звичайно, закликано й сотника. Бачивши Яненко, що зять його до сотника по приятлеьському, і собі так саме став до його. А в Молявки-Многопіняжного вже ворушила ся лукава думка: кортїло йому заробити ласки в гетьмана своїм умілим доглядом за Дорошенком; дуже хотїлось йому, щоб хтось, або сам Петро Дорошенко, або хто з його родичів, переселених на лївий бік Днїпра, якось пробовкнув ся, а він би подав про те до гетьмана. Його замірови допоміг необережно Петрів Дорошенків брат — Андрій.

Зговорили ся за обідом про Юрася Хмель-

ницького, бо тоді про його скрізь по Вкраїні чутка йшла. Петро Дорошенко сказав:

— Я його знаю давно, як йому був тільки сїмнайцятий год і настановили його гетьманом. О, сміху було не малого з того гетьманства! Я тоді прилуцьким полковником був. Боярин Василь Борисович Шереметєв, бувши в Києві, на всю громаду промовив: єтому геть манишкє только би гусей пасти, а не гетьманувати! Ми всї, скільки нас було там, трохи не луснули з реготу.

— За таку ущипливу примовку на нашого гетьмана боярин Василь Борисович достойно сидить уже двайцятий год у тяжкій неволї, — сказав Андрій Дорошенко. Глядїть же, щоб Юрасько тепер не показав, що прийшов йому час не гусей пасти, а москалїв бити! Як би він москалям і козакам лївобережним не задав прочухана! Ось побачите. Сила турецька велика; і москалеви з нею не справитись! До Юраська ввесь люд сипне, тільки почує, що за турецькою помочю йде батьківщину свою відбирати.

Злобно радїючи слухав те Молявка-Многопіняжний і хотїв, щоб ще й Петро Дорошенко так саме відказав на братові слова; але Петро Дорошенко, гостро глянувши на брата, що роспустив язика добре випивши вина, — сказав:

— Андрію! Не подобно таке верзти! Ми вже свою справу покінчали, все втеряли. Прохалисьмо в царя ласки і притулку і відібралисьмо. Маємо до кінця нашого віку дякувати сердечно великому государеви за милость а не хвалити царських злочинців.

— Я, брате Петре, їх не хвалю, — відказав схаменувшись Андрій. — Я кажу тільки яке нещастя нам трапити ся може, а того я не жадаю, щоб воно сталось, не дай Боже!

Після сеї розмови Молявка-Многопіняжний, вернув ся додому, нашкрябав донос до гетьмана, а в йому списав, що говорив Андрій Дорошенко на обіді в колишнього гетьмана, але не збрехав пишучи і приписав, що Петро Дорошенко спинив свого брата і покартав його за непристойні слова.

Донос сей прийшов не зовсім до речі задля Молявки-Многопіняжного, хоч і наробив шкоди Петрови Дорошенкови.

Через кілька день після того поїхав Андрій Дорошенко в Батурин до гетьмана з дуже важною справою, такою, що в їй міг догодити Самойловичеви. Тоді саме відбував ся суд над стародубським полковником Рославцем та ніжинським протопопом Адамовичем. Сі панове дали донос на гетьмана в Москву, але їх відіслано до гетьмана на військовий суд. Скинутий чигиринський гетьман посилав сво

го брата Андрія з доказами важними і корист ними Самойловичеви. Андрій приїхав до Батурина зараз після того, як гетьман відобрав донос від Молявки-Многопіняжного. Бачив Самойлович з діла прихильність до себе Дорошенків, приняв Андрія дуже привітно і просто спитав його: нащо він казав таке, що його казати не годить ся, на обіді у свого брата Петра про силу Юраськову Хмельницького, що його мов би то Москва не подужає? Хоч Самойлович і не сказав, звідки він те знає, але Андрієви легко було догадати ся, що донос на його дав сосницький сотник. Андрій Дорошенко відразу признав ся у всьому, вибачав ся тим, що був тоді випивши, і присягав ся, що вже буде обережнійший. Самойлович поняв віри його щирости, та й справу сю Андрій росказав зовсім так, як було написано в Молявки-Многопіняжного.

Самойлович злегка тільки покартав за те Андрія, але з обережности написав про се до Москви. У Москві-ж, у "Малороссійському Приказі" так зміркували: не помічено, що Петро Дорошенко щось негоже робив, але в його господі говорють ся непристойні речі й мабуть, як Петра Дорошенка забрати з України, то спокійнійше буде. На Андрія Дорошенка мало зважили, а надто, що слова ті сказано було 'на підпитку' так Самойлович пи-

сав. Усе окошилось на Петрі, дарма що Петро ніяк не хвалив братових слів. З Москви послано Самойловичови указ прислати Петра Дорошенка в Москву 'для савєта о воінских дєлах'. Самойлович на се відписав у Приказ, що Петрови Дорошенкови царським іменем обіцяно було, що житиме він на Вкраїні, і живе він тихо: не треба так скоро викликати його з дому, щоби не було якого заколоту серед народу. Відписавши так, Самойлович думав, що тепер уже більше не вимагатимуть присилати Дорошенка до Москви.

Вернувши ся Андрій Дорошенко з Батурина в Сосницю, росказав братови Петрови, що гетьман уже знає про те, що казано в них при обіді про похід Хмельниченка з турецькими потугами. Обидва брати тоді побачили, що доноса дав сосницький сотник, і наважились обминати сього чоловіка.

Але ані поговорити з Молявкою, ані навіть натякнути йому, що Дорошенки знають його вчинок, Петрови не пощастило. Молявка-Многопіняжний, листовно попрохавши в гетьмана дозволу, поїхав до Бутримів, де Булавка тим часом уже висватав йому молоду. Замість себе покинув наказним хорунжого. Минув січень. В другій половині лютого прийшла мясниця. Гетьман Самойлович запросив до себе Петра Дорошенка. Поїхав до

него Петро, пробув в него всю мясницю; разом бенкетували, веселились, їздили з хортами на польоване. Гетьман не сказав Дорошенкови й слова про те, що вже приїздив царський післанець вимагати, щоби його вислано в Москву: гетьман думав, що московський уряд уже задовольнив ся з того, що йому написано, що все вже скінчило ся, — через те не хотів турбувати свого гостя.

В понеділок на першому тижни великого посту Петро Дорошенко виїхав з Батурина в свою Сосницю, ніякого лиха не спідіваючись. Але другого дня приїхав до Батурина новий царський післанець, вимагаючи Петра Дорошенка до Москви. Не було чого робити Самойловичеви, доводилось слухати, а надто, що йому обіцяно згодом, як забажає гетьман відпустити Дорошенка. Післав Самойлович до Дорошенка ґенерального судію Домонтовича з листом, таке пишучи:

— Пане Петре! Їдь без жадного сумніву до Москви. Тебе за тим тільки кличуть, щоби бачити царські очі і хочуть тебе роспитати про справи турецькі й татарські.

Мов грім ударив над Дорошенком, — так його вразила та несподіванка. Українцеви в той час їхати покликаному до Москви було щось зловісне, а надто Дорошенкови, бо він, корючи ся цареви, уперто вимагав, щоби йо-

му дано обіцянку зоставити його в рідному краю. І він гірко промовив:

— Хоч би й на смерть кому велено було йти, то й тому-б попереду дали знати. Хай Бог звинить панови гетьманови, що не сповістив мене заздалегідь.

Не довго він лагодив ся, хоч Самойлович посилаючи за ним Домонтовича, і не казав, щоб поспішатись. 8 цвітня 1677-го року виїхав він навіки з любої України. Тяжкими слїзьми плакала його стара мати й мала дочка, плакав і брат Андрій, але жінка Петрова була байдужна і, випровадивши чоловіка, не посоромилась сказати:

— Слава тобі, Господи! Повезли від мене мого нелюба.

Через тиждень після того, як поїхав Дорошенко, вернув ся до Сосниці Молявка з молодою жінкою.

XIII.

Новий тесть Молявчин Бутрим був колись полковим осавулою при чернигівському полковникови Небабі, ще за Богдана Хмельницького; але, пробувши осавулою років зо три, став військовим товаришем і, відібравши маєтність у чернигівському полку, клопотавсь тільки про те, щоб яко мога більше придба-

ти добра. Добре було йому, що полк чернигівський був з тих, що менше зазнавав пустошеня в ті невпокійні часи. За двайцять років Бутрим добре таки вже забогатїв, займаючи займанщини, — тодї сим звичайно богатились українські земельні власники. З свого села, що справдї йому належить, пан посилає було своїх пiдданий, сїмю або й дві, сїдати хутором або слободою, тодї займає собі до сього хутора лїсу, сіножати, лук, поля скільки схоче і скільки буде змога заняти; инодї зустрівши тут козака, що ще поперед його оселив ся, підпоїть його та й видурить у його поле за дешеву цїну; а як що помітить, що чоловік то не зубатий, то й так відбере і до своєї землї привластить. Так заводились нові селища. Ото-ж і Бутрим ширив ся таким способом, і на всї свої хутори добув полковницькі листи, затверджені в гетьманській канцелярії. Бутрим жив ладнаючи з усїма чернигівськими полковниками, дарма, що вони часто перемінялись, і новий полковник звичайно був ворогом скинутому: Бутрим з усїма однаково ладнав і приятелював. Та найкрасше жив він з Дуниним-Борковським, бо Дунина-Борковського жінка була рідною сестрою Бутримовій жінцї. Було в Бутрима чотири дочки: з їх дві вже пішли заміж, третя йшла тепер за сосницького сотника. Про

Бутрима сусіди думали, що він дуже мудрий у житейських справах, та й сам він се думав і любив людям ради давати. Як приїхав до його Молявка женихом доччиним, Бутрим натурчав йому голову, що його становище надзвичайне, дивне і всім завидне. Так швидко з рядовика став він сотником, та й яким іще! — Не таким, що козаки вибрали, а таким, що сам гетьман його настановив і приручив йому важну царську справу — доглядати за Дорошенком. Знатимуть про нього і в Москві. Та й почав Бутрим міркувати: от би добре було, коли-б Дорошенко сказав щось недобре про Москву, — се-ж могло стати ся; тоді-б сотник, довідавши ся, сповістив би гетьмана, а гетьман до Москви, — високо-б тоді піднявся Молявка. Зять не втерпів та й росказав тестеви, що вже так саме й стало ся, як хотів тесть, а Бутрим дуже похвалив Молявку за його вчинок, радив, одначе, поки що нікому не казати про сю справу, але пророкував. що з сього буде богато добра сосницькому сотникови. Молявчиха страшенно була рада, що син її бере жінку в такій панській сімї, в таких богатих та значних людий. Се, каже, не якісь там Куси! А згадавши Кусів, звичайно хрестилась і дякувала Богови, що він визволив її сина від них. Дуже щиро силкувалась тоді стара Молявчиха заприятелюва-

ти з панею Бутримовою, але та хоч і була з нею привітна, та разом з тим показувала, що вона висшого коліна і поводилась з Молявчихою згорда. Тоді на Вкраїні була така поведінка, що як хто забогатіє, то вже згорда поглядає на всякого, хто біднійший за його та гірше живе. Жінки виявляли се ще дужче ніж мужчини.

Бучне справили весіля в пана Молявки-Многопіняжного з панною Бутримівною, справили як прадідівський звичай велів — зі старостами, дружками, боярами, з усім весільним порядком — так, як тепер по селах справляють весіля, а тоді справляли і по найзначнійших панських домах. Весільні люде були з родичів сусідних значних товаришів, що позїздили ся до Бутримів на їх запросини. В панському дворі не можна було всім поміститись ся, — через те на якийсь час кількох посполитих підданих примушено перейти до сусідів, а в їх хатах поселили ся гості. А про те всі піддані були на панському сьвяті: на панському дворі поставляно було столи і за ними шанували народ горілкою й свининою. Гуляли аж три днї і за сей час богато минуло ся годованих кабанів, баранів, курей, гусей, індичок, з ранку й до вечера різала музика, і в господї, і в дворі тупотїли танцьовники, а в ночи на втїху гостям і народови палено ко-

льористі огні. Як минуло пять день, почали розїздитись гості, тільки найближчі родичі, що були в весільній справі, ті зоставали ся, аж поки поїде молода. Батько й мати впакували “скриньку” молодої, а та скринька то шість великих скринь з посагом: там були жіночі вбори, сукні, кунтуші, плахти, кожушки, сорочки, пошивки, ковдри, завіси, накритя, намиста, срібний посуд, шкатули з усякими клейнотами, — усе, що тоді звичайно бувало в домашньому богатстві у значних людей, Усьому тому писав ся реєстр, бо коли дочка вмирала бездітною, то посаг вертав ся її бать кам. Бутрим дав дочці й зятеви лист на даро визну-маєток, але той лист так написав, що дочка ставала зовсім хазяйкою своєму маєткови хиба аж тоді, як батько помре; а за свого житя обачний батько таки зоставляв собі спромогу порядкувати доччиним маєтком, та й саму її з чоловіком не випускати з своєї волї.

Прийшов день, що вже треба було молодим їхати. Перед панський рундук підїхали сани з будкою. Молоді з Молявчихою вийшли зовсім одягнені на дорогу, батько й мати молодої, стоючи з образом, благословили їх в-останнє, а молоді вклонились їм у землю. Тоді які ще були в Бутримів весільні гості, стоючи круг молодих, заспівали жалїбної пі-

снї, а в нїй співало ся про те, як дочка покидала батька й матїр, відїздячи в чужий далекий край. Під тую піснню Молявки посїдали в сани та й рушили в дорогу.

Пишно та бучно вїздив Молявка-Многопіняжний з молодою жінкою в Сосницю. Першу новину він почув, що Петра Дорошенка повезено до Москви. Згадав він пророкуванє Бутримове та й зрадїв: догадав ся, що все те зроблено через його донос, і тепер його знають у Москві, він догодив цареви і сподїваєть ся, що за те будуть до нього ласкаві гетьман і московський уряд. Але хорунжий, що був замість його наказним сотником, розказав йому иншу не таки вже гарну новину.

Ось що стало ся в Сосницї, поки Молявка їздив женити ся. Андрій Дорошенко їздив до гетьмана з доводами проти Росланця й Адамовича у двох із сотенним писарем Куликом. Сей Кулик з початку вже не вподобав Молявки. Бувши з Андрієм Дорошенком у Батуринї, він добре знав, що гетьман приймав Андрія надзвичайно ласкаво. Вернувши ся до Сосницї, він пустив між козаки таку думку, що можна було-б упрохати гетьмана дозволити вибрати сотника та й вибрати Андрія. А потому незабаром приїхав до Сосницї ґенеральний судія Домонтович по Петра Дорошенка і прилюдно казав, що до гетьмана

прийшов з Москви лист: на розвагу Дорошенкам сказано гетьманови давати Петровим Дорошенковим братам і родичам уряди в Війську Запорозькім, які гетьман хоче.

Петра Дорошенка повезено. Сотника Молявки-Многопіняжного не було. Писар здаючись на ґенерального судію Домонтовича слова, заходив ся дужче підюдити проти Молявки городового отамана Крука. Народилася ся в сього отамана дитина і батько запросив на хрестини чотирьох курінних отаманів з сусідних сіл. Кулик був кумом. На хрестинах випивши, збалакались гості про свого сотника; усім він не вподобав ся; з підлеглими людьми поводив ся непривітно й згорда; помічали, що любив свою кишеню, а найбільше усім був він гидкий через те, що не козаки його вибрали, як то вело ся з діда-прадіда, а настановлено його згори, не питаючись, чи хочуть, чи не хочуть його підвладні. Кулик вияснив, що воно через те тільки так стало-ся, що в Сосниці мав жити Петро Дорошенко то спочатку треба було разом і помочи йому, і догляду за ним. А тепер Петра Дорошенка в Сосниці вже нема, — тепер можна прохати гетьмана, щоби дозволив вибрати сотника так, як з діда-прадіда в військови вело ся; се тепер і гетьманови буде до вподоби. Усі згодились. Писар написав суплїку, отамани, що

були в Крука, попідписували і обіцяли прихилити до того діла й хорунжого. Але хорунжий обстоював за Молявку-Многопіняжного йому здавало ся, що настановлений з гетьманської руки сотник сидить так добре на свойому місці, що схитнеть ся хиба той, хто змірить ся зіпхнути його з того місця. Хоч Кулик і не сказав хоружому всього, що було в Крука, але хоружий сам про все пронюхав. Як Молявка вернув ся до Сосниці, хоружий росказав йому, що тут проти нього коїть ся.

Розлютував ся Молявка, скипів, а жінота— мати й жінка — обидві разом почали підмовляти його не попускати своїм ворогам. Сотник, не гаючи ся, звелїв покликати до себе отамана городового й сотенного писаря.

Згорда зустрів він покликаних, одною рукою в бік узявшись, другу заклавши за пояс що ним підперезаний був його кармазиновий жупан; не кивнув головою на їх низький поклін і так на них гримнув:

— Що се, я вам став негожий? Ви збираєтесь проміж себе та радитесь: кого собі сотником иншого обрати? Забули ви мабуть, що не ви мене вибрали, а сам ясновельможний гетьман мене над вами настановив без вашого відома? А хиба того не знаете, що коли проти мене йдете, то все одно, що проти самого гетьмана виступаете? А ви знаете,

що то є супинять ся проти нашого гетьмана? Петро Рославець не вам рівня, а що з ним стало ся! Знаєте ви, с..... сини, що я маленьку цидулу напишу до ясновельможного, так вас зашлють туди, де й ворони кісток ваших не знайдуть. Се все ти, Куличе! Твої се хірхулї! А ти, отамане Круку, як смів ти без мене курінних збирати!

— Пане сотнику! — сказав Крук, — я не збирав. У мене були гості, давні приятелї на хрестинах. Сього ще нїколи не бувало, щоб ми повинні були твоєї милости питати, чи можна нам до себе гостий кликати, а надто в такій справі, як хрестини. Твоєї милости тут не було. Не зоставляти-ж дітий наших нехрещених, дожидаючись поки волить вернути ся твоя милость!

А ви на своїх хрестинах про мене розмовляли, мене судили, як би мене з сотництва звести радили ся! Га? Кажи: так? були між вами такі речі? — питав сотник.

— Пане сотнику, — сказав городовий отаман, — я твоїй милости відповів і ще скажу: кликав я гостей на хрестини, а що там говорило ся, коли пилось та їлось, так ми тодї-ж і забулисьмо: підпилї були.

— Ось я гукну хлопцїв та ростягну вас оттут та киями добре одшмарую! — сказав сотник, де-далї все дужче роспалюючись. — Ви

не гадайте і не помишляйте, щоб мене вашою волею з сотництва звести. Я не такий сотник, як инші, що виберете самі та потім і коверзуєте, як хочете. Мене сам ясновельможний гетьман над вами наставив, а все через те, що мене знає і на мене більш спускаєть ся, як на всю вашу громаду. Мені гетьман дозволив писати просто до його власних рук, а инші сотники того не сміють, мусять через своїх полковників зсилати ся з гетьманом. Тільки я сам на всю Україну, один такий сотник, що до самого гетьмана просто пишу. От і знайте мене! Ти, Куличе, ск.... сине, пся кров, хлопська юха! Ти, ти всьому провідник, собачий сине!

Він ухопив Кулика за груди та й почав торсати. Своєю дужою рукою він нахилив Кулика так, що той поклонив ся йому аж у землю і казав:

— Пане вельможний! не гнївай ся! Твоя в усім воля, тільки я проти милости ні в чому не прошпетив ся; певне твоїй милости на мене щось наплетено.

— Знаю я вас, лукавих синів! — сказав сотник. — І ви-ж знайте мене, коли так! Змагати ся зо мною у вас сили не стане. Перш усі ви з вашими жінками й дітьми пропадете, на Сибір пійдете, ніж мене від себе проженете. За мене гетьман, а за гетьманом і сам цар. Ку-

ди-ж вам, чорнякам до мене? Пошліть козаків до курінних, щоб зїздили ся до мене віншувати мене з малженством і везли менї належитий ралець від себе і від своїх курінів. Чуєте?

— Чуємо, вельможний пане сотнику! — в один голос сказали отаман з писарем.

Під час сеї розмови мати й жінка стояли ззаду, радїючи з величности — перша синової, друга — чоловікової. Стара Молявчиха ще з піврóку до сього навіть і здумати-б собі не посміла, щоби її син так гримав на урядових людий, писарів та отаманів, а тепер довелось їй радїти, дивити ся, як її синови корять ся й покірно кланяють ся писарі й отамани. Бутримівна — та й зростала в такій сїмї, де їй змалку казано, що вона піде заміж за значного чоловіка, такого, що матиме право инших гнути й тиснути. То був ідеал людської гідности серед того кола, де зросла Бутримівна.

Вийшовши від Молявки, писар Кулик сказав до отамана Крука:

— Пане куме! Посилай козаків кликати курінних, як росказує пан сотник, а тим часом мерщій запрягаймо конї в санки та чухраймо до Батурина: подамо нашу суплїку гетьманови. Що буде, то нехай буде! А я сподїваюсь певне, що станеть ся по нашому. Поки зї-

дуть ся в Сосницю курінні, — ми тим часом вернемось. Тоді з гетьманської волї зберемо раду вибирати сотника.

Того-ж дня вони й поїхали з Сосниції.

Тямущий чоловік був писар Кулик. Чув він попереду, що гетьман Самойлович дуже вірить Мазепі, — отож до його просто й подав ся Кулик з Круком. Він подав йому до уваги, що козацька громада дуже ремствує на наставленого від гетьмана сотника Молявку і просить вернути їй давнє право вибирати сотників до своєї вподоби вільними голосами.

Мазепа відказав, що Самойлович і сам уже не дуже задоволений з сього сотника: докучний він чоловік, заводить клопіт з марними доносами, — он уже Петра Дорошенка через його доноси забрано. Одначе — додав Мазепа — Петрови Доорошенкови в Москві погано не буде, та ще й написано з Москви до гетьмана, щоби був ласкавий до його родичів.

— Так гетьманови не буде прикро, — сказали Кулик і Крук, — коли ми Андрія Дорошенка виберемо сотником?

Мазепа впевнив їх, що навпаки — гетьман буде з того дуже радий. Узявши від них суплїку, Мазепа пішов з нею до гетьмана. Того ще дня в ґенеральній канцелярії написано було від гетьмана листа, а листом дозволено сосничанам вибрати собі сотника, як показу-

ють їх права й вольности. Про Молявку-Многопіняжного в тому листі не згадувано зовсім, мов би його в Сосниці й не було. Мазепа сам віддав гетьманський лист суплікантам, а ті негайно поїхали назад.

Тим часом курінні отамани, на заклик розісланих до них козаків, почали зїздити ся до сотенного города; двоє з них поспіли вже й пана сотника відвідати й поздоровити і сповістити його про подарунки від своїх курінів і від себе особисто; дарували вони скотину, вулики бджіл, а від себе отамани попривозили молодим усякі срібні дрібнички. Але вони тільки сповістили про свої дари, а віддати нічого не встигли.

Вернули ся з Батурина Крук та Кулик. Зараз городовий отаман закликав попа, війта міського та тих курінних, що вже приїхали до Сосниці. Він оповістив усім, що буде рада з гетьманського наказу. Ударено в дзвін, загули тулумбаси.

Молявка і в голову собі не клав, що городовий отаман та сотенний писар насмілились їхати з суплікою просто до Батурина; навпаки Молявка думав, що налякав їх своїм гриманєм грізним, то вони, щоб запобігти знову його лаєки, поїхали з Сосниці збирати курінних щоби ті їхали поздоровляти сотника. Зостаючи ся спокійно в своїй господі, сотник по-

чув несподівано, як задзвонено в дзвони, забито в тулумбаси, — він послав козака довідати ся, що то дієть ся.

Вийшов козак з сосницького дому, трохи пройшов улицею та й опинив ся на майдані перед церквою. Там уже назбирала ся юрба людей. На швидку руч змостили якийсь високий поміст; на йому стояли Крук та Кулик, біля них курінні отамани й війт; і хоружий, Молявчин приятель і прихильник, стояв з ними та й держав сотенну корогву.

От як се сталось. Крук з Куликом, вертаючи ся з Батурина, випадком зустріли хоружого, — їхав конем; вони його припинили та й показали гетьманського листа; — він зараз побачив, що справа стоїть зовсім не так, як він думав. Він зрозумів, що Молявка-Многопіняжний зовсім не такий дужий та міцний, як показував себе. Через те хоружий відразу перемінив ся, не схотів і сповіщати свого колишнього приятеля, яке лихо на його насунуло, а став у всьому слухати ся отамана городового й писаря, з їх наказу взяв сотенний прапор й поспішив ся в раду.

Писар Кулик, розгорнувши гетьманського листа, читав перед народом:

— Иоан Самойлович, гетьман обох сторін Дніпра Войська його царського пресвітлого величества запорозького ознаймуєм сим о-

творчатим листом нашим гетьманським города Сосниці і всій Сосницькій сотні обивателям і всякого уряду людям, що ставши пред нами очевисто означеного города Сосниці отаман городовий Василь Крук і писар сотенний Іван Кулик іменем всіх отаманів і козаків і міщан й всього поспольства вишменованого города Сосниці і всеї Сосницької сотні суплікували нам, просячи, аби мисьмо дозволили їм по стародавним їх правам і вольностям войсковим обрати собі вольними голосами по своему ізлюбленію сотника, на що ми, глядючи на старожитні права і вольности Войська запорозького, їм на таковое обраніе дозволяем, варуючи еднак, аби по скончанії такового обранія нам для конечної нашої о том сентенції оний вибор за рукоприкладством їх доставлен бил через його милость вельможного пана полковника чернигівського, до которого регименту войськового Сосницькая сотня належить.”

Почувши таке, посланий Молявчин козак не вернув ся назад, а зостав ся дивитись, що далі буде.

— Андрій Дорошенко нехай буде сотником — гукнули отамани, а за ними й козаки.

— Андрій Дорошенко! — загукало міщанство й поспільство богато голосами.

Почувши Андрій Дорошенко дзвони й ту-

лумбаси, вийшов з дому, нічого того не знаючи і нічого не сподіваючись; він не став пробивати ся крізь натовп, а спинив ся біля церкви. Побачивши його, козаки юрбою кинулись до його, гукаючи вхопили його, потягли та й поставили на поміст: отамани накривали його своїми шапками, хоружий подав йому корогву; всі гукали: на сирно! на сирно!

Андрій Дорошенко почав був одмагати ся, казав, що він не достойний того, але Крук голосно оповістив, що так хоче вся громада, і він не сміє громадському присудови не корити ся.

Тоді козак, що Молявка послав, пішов з майдану та й приніс Молявці вість, що вже вибрано нового сотника.

— Як вони сміють! — скрикнув Молявка. За ним зарепетували так саме його мати й жінка. — То своя воля! То ошуканство! — гукав він, — то бунт проти зверхности. Я до гетьмана самого зараз поїду.

Коли се увійшов Кулик. Молявка сікнувсь був до його з кулаками, скреготів зубами зо злости, але писар обома руками припинив його і порадив поводити ся звичайнійше:

— Уже мось-пан не сотник, громада вибрала иншого сотника, Андрія Дорошенка.

— Що мені ваша громада! — репетував Молявка. — Я більший від усеї вашої нікчемної

громади. Сам гетьман мене наставив над вами, так сам гетьман, коли схоче, має мене звести, а не ви, шолудиві.

Кулик сказав, що в них є гетьманський лист що дозволяє вибрати нового сотника.

— Се лист підроблений, мальований! Сами його зложили, — репетував Молявка. — Геть ман такого листу не підпише. Покажи лист!

— Іди в раду до нового сотника, — він тобі лист покаже, — сказав Кулик.

— Не пійду в вашу мужичу чернячу раду. І вашого задріпаного Андрія Дорошенка знать я не хочу. Більший і сильнійший я від усіх вас. Пан гетьман мене наставив з царської волї, а се-ж усе одно, що й сам цар мене наставив. Я вас усіх!...

— Нічого ти нам не вдієш! — сказав Кулик. — Лучче тихенько та любенько покорись громадї, зречись сотницьких маєтків, поклонись новому сотникови, а потім вій ся собі туди, відкіля взяв ся, або куди схочеш, туди від нас і дївай ся!

— Чорти-б нехай задрали вашого обраного сотника і всіх вас! — репетував Молявка. — Поїду до самого гетьмана. Ви в мене знати-мете, бунтовники!...

— Нічого твоїй милости їхати до гетьмана, бо лист гетьманський явне указує гетьмансь-

ку волю над нами у сїй справі. А лист той у нас.

— Подай менї сюди сей лист! Коли сам своїми очима побачу, що ясновельможний мене скинув, тодї й покорюсь, — сказав нарештї сотник, схаменувшись.

— Добре, коли не хочеш іти до нас у раду, то ми тобі сюди принесемо лист, тільки не я сам принесу, бо ти ще вирвеш лист та зопсуєш його, а свідків не буде. А ми прийдемо до тебе громадою.

Сказавши те, Кулик вийшов. Молявка й сїмя його турбувались, не знаючи, що чинити. Мати ламала собі руки та взяла ся до звичайних своїх жалїв на долю, що все житя з неї та з сина її знущаєть ся; нї в чому їм не щастить, поманила їх доля великим добром, а тепер ось усе за вітром пішло. Жінка радила чоловікови їхати до чернигівського полковника та прохати, щоби він оступив ся за своїх родичів у гетьмана. Молявка бігав туди й сюди по хатї, хапав ся обома руками за голову та знизував плечима, аж корчив ся. Страшенно стурбований, не знав що почати, до чого брати ся.

Увійшли Кулик, Крук та Андрій Дорошенко.

— Доброго здоровля ласкавому панови добродієви! — сказав Андрій Дорошенко.

Так саме привитав і Крук.

— Ще не віншувалем твою милость на законному малженстві, — сказав Андрій Дорошенко. — Пошли, Боже, твоїй милости доброго здоровля і во всім щасливого поводженя на многая літа! Твоїй милости нехай відомо те буде, що прийшов до сосницької громади від ясновельможного пана гетьмана лист дозволяючий вольними голосами обрати сотника. По тому листу гетьманському отворчатому Сосницької сотнї громада вольними і тихими голосами єдиностойно обрала на уряд сотницький мене, Андрія Дорошенка. Волиш зобачити сей лист гетьманський — от він, пане бувший сотнику!

Він подав йому папір шанобливо.

Молявка взяв листа, прочитав його, вирячив з дива очи, тоді віддав назад листа і хвилини зо три мовчав. Мовчали й инші. Нарештї Молявка сам озвав ся.

— Поїду до вельможного пана його милости полковника чернигівського. Але-ж пане Андрію Дорошенку! Твоє сотництво може ще вилами на воді підписано. Бачу, що ви добули якийсь лист з гетьманської військової канцелярії. А вже пан полковник дізнаєть ся від гетьмана, як воно сталось таке.

Усі три: Дорошенко, Кулик та Крук бажали йому доброго й щасливого повоженя. Тогож

дня зібрав ся Молявка і на ніч поїхав з жінкою й з матїрю до Чернигова, а на великій скрині з жінчиним посагом наняв підводи.

Полковник Борковський тоді саме недавно вернув ся з Чигирина, де з осени стояв з своїм полком на залозї. Прийшли до нього Молявки. Довідавшись полковник від них що стало ся, зараз же звелїв запрягати сани і рушив скоро до Батурина а Молявцї звелїв дожидати ся в його.

Та не пощастило полковникови в гетьмана. Самойлович сказав йому, що настановив був у Сосницю сотника тільки через те, що треба було просто від гетьмана догляду за Петром Дорошенком. А тепер Петра Дорошенка покликано до Москви, доглядати вже нема за ким, то він, гетьман, не може ламати для Сосницької сотнї стародавні права Війська Запорозького і забороняти сосничанам вибирати за сотника кого схочуть. Він, гетьман, не винен, що сосничане не вибрали собі сього Молявки-Многопіняжного, а вибрали Андрія Дорошенка. Не згодити ся на Андрія нема в його ніякої рацїї, а надто, що й у Москві з того будуть задоволені.

Борковський прохав чимсь иншим нагородити Молявку. Самойлович одказав, що колись згодом він покаже йому свою ласку, як той чимсь її заробить. Борковський за се у-

злив ся на гетьмана. Прикро було пишному чернигівському полковникови, що гетьман у сій справі нічого не зробив на його просьбу: з того часу Борковський став ворогом гетьмана.

Молявки поїхали до Бутрима. Не дуже привитав і не радіючи приняв їх до себе сей пан. Та не було чого робити: не кидати-ж дочку без притулку. Стара Молявчиха не забарилась посварити ся з панею Бутримовою; що правда, скоро вона й покорилась їй, бо не мала де притулити ся; але з того часу житя її стало дуже мізерне, терпіла вона від Бутримихи до себе неповагу й погорду, а як бувала на самоті з сином, — гірко плакала, нарікаючи на долю і підбурювала сина проти тестя й тещі та й проти жінки. А жінка Молявчина, почуваючи перевагу батькову й свою через батька проти такого чоловіка, що зостаєть ся без влади над иншими, без богацтва, без ваги, почала поводити ся з чоловіком згорда та зпишна. Молявка все терпів, бо аби тільки озвав ся проти сварливої жінки — зараз за неї починають оступати ся тесть із тещею, зачіпають його ущипливими словами нагадують, що вони його годують, а в самого в його нічого нема, ще й жаліють образливо, що вони помилились, віддавши дочку за такого чоловіка.

Не живемо тут, а мучимо ся, — казав часом матері Молявка-Многопіняжний.

XIV.

Суплїку ту, що склали Чернигівцї на воєводу Чоглокова, відіслав Борковський до гетьмана, а гетьман негайно послав її до "Малороссійського Приказу". У той час Самойлович мав велику силу і віру в московського уряду, і цар Федір Олексієвіч увесь "Малороссійскій край держалъ", — так тодї казано,— "въ большомъ возлюбленіи". Чоглокова звелено забрати з воєводства. На прикінцї березїля приїхав Чоглоков до Москви; у його там на Арбатї був свій двір. Зараз же мусїв Чоглоков у Малороссійському Приказї давати хабарі і розтрусив більшу половину того, що встиг награбувати в Чернигові. Так звичайно робило ся тодї з царськими воєводами: їх посилано на воєводство, вони там дерли з людий, а як вертались до Москви, то їх цамих дерли по Приказах. Чоглоков тодї ще не знав,, тим самим він не одбуде, і послав до своєї Пахровської "вотчини", щоб привезено звідтіля красуню Ганну Чернигівку з її чоловіком, Ваською Чесноковим.

Як звелїв боярин, так і зроблено. Приїхав з "вотчини" до Москви Васька з Макаркою, привезли вони з собою й Ганну Кусївну.

Тоді в господі в Тимофія Васильовича Чоглокова діяло ся ось що.

У свему боярському кріслі сидів, розлягши ся, Тимофій Васильович. Перед ним стояв Васька Чесноков. Тимофій Васильович казав йому:

— Дак он що, любесенький ти мій Васютко. Ти приводити меш свою жінку до мене на ніч щоразу, як я звелю, а я тобі про те загадувати-му заздалегідь. Жити зудете ви в мене в окремій хаті в дворі і всяка страва у вас буде од мого харчу, убіратиму я вас краще за всїх слуг моїх і ласку до вас виявляти-ми, бо я вас не за чужих, а за своїх уважаю. Поживете років три або й чотрирі, а тоді я вас на волю пущу з чималою надгородою. Тільки, щоб цього, що проміж нас дієть ся, нїхто не знав, щоб тільки ви двоє та я про те знали, а инші, щоб і не догадувались.

— Це вже здай ся на мене, государю! — одказав Васька. — У мене все одно, що в яму закопано. Нїхто не довідаєть ся. Я з твоєї ласки до нехочу задоволений і поки живий не забуду того, що твоя государська милость менї робиш. Вже будь певний, государю, буде до смаку твоїй милостї молодичка, а я доглядатиму, щоб чиста була та щоб не гуляла.

— Я на тебе, Васютко, здаю ся, як на себе

самого, — сказав Чоглоков. — Ну, а як везено її, — не пробувала вона втечи?

— Вона — сказа Васютка — може і втеклаб, та одно, що дороги не знала в чужій землї, а друге, що ми з очий її не спускали. Тільки вже як у "вотчину" привезли та вінчатись привели, то дуже забришкала. Та отець Харитонїй на те не зважав: вона репетує — не хочу! — а він — Ісая ликуй! співа. Моторний піп! Їй бо, моторний! А тодї вже тиха, та покірна була, боялась, щоб її не бито; казала тільки нам: робіть зо мною, що хочете. Я ваша — каже — невільниця, я все одно, що в татарській неволї. І робить було все, що їй звелять. Тільки все нудьгувала та плакала часто: як на самотї останеть ся, так і рюмсає.

— Ну, в жіноти сльози всьо одно, що вода, — промовив Чоглоков. — Поживе, то звикне. І тут, у Москві, диви ся за нею, Васютко, так, щоб опріч наших людей у дворі нїхто її не знав.

— Страшно — сказав Васютка — щоб, поки звикне, часом не зарепетувала: я чужа жінка, мене силою з иншим повінчано! А тут який лихий чоловік підслуха та й однесе куди треба. Бою ся, що не довело ся менї за те одвічати перед твоєю государською милостею.

— А ти добре держи, та пильнуй дужче, то й не одвічатимеш, — сказав Чоглоков.

— Дивитимусь за нею гостро, як велить твоя боярська милость — сказав, уклоуивши ся, Васька.

— Сьогодня в вечері приведи до мене Ганну! — сказав Чоглоков.

— Приведу, государю, — сказав, уклонившись Васька.

У двірській хатї зібрала ся челядь вечеряти. Хоч пан і сказав, щоб Ганна й Васька жили в окремій хатї і їли з панського харчу, але був ще тільки перший день, як вони приїхали до Москви, — через те цю ніч вони ночували в гуртовій хатї. Ганна, убрана по московському з "кикою" на голові, скидала ся на московку і сидїла мовчки на лаві. "Холопи" та "холопки" цїкаво позирали на неї, шептались проміж себе про неї, а инші до неї озивались, але вона одказувала короткими словами, — її не розуміли, але всеж сміяли ся з її української мови.

Посїдали вечеряти. Ганна з Васьчиного наказу, сїла й собі і взяла ложку в руку.

— Ну, што, хахлачка, — сказав хтось, — скучно тебе небось безъ вашихъ вареничковъ? А?

Ганна присилувала себе всміхнути ся.

— Піди лиш до свого гетьмана, вареничків у його попроси, — сказав другий. — Он, ва-

шого гетьмана привезено, кажуть, та й держать на ланцюху, як собаку.

— Його держать, кажуть, на Грецькому дворі, — промовив хтось.

— На який час. А то поставлять окрему хату задля його, — одказав другий.

— А на Сибір хиба не пошлють його? — спитав хтось.

— На Сибір не пошлють — пояснив другий — адже він не нашого царя був холоп, а польський, чи турецький — чорт його зна, чий, тільки не наш: він здав ся нашому цареві в бран.

— Так, так — докинули инші — ну, то він не був непослушний для нашого царя, то й на Сибір його нема защо посилати, — держати-муть у Москві.

А коли він нашому цареві здав ся, то через щож його не зоставили там, де взято? — хтось спитав.

— Мабуть негодящий — догадав ся инший.

— Його там у своєму краю десь і поселили, та довідались, що дуріти хоче, — через те й привели сюди, — сказав Васька.

Ганна все мовчки слухала, усе добре взяла в голову, але спитати ся ні про що не посміла.

— А як його прозивають? — спитав хтось.

— Пйотра Дарашонак! — сказав Васька,

що жив недавно в Чернигові, — то й чував там се і те.

І Ганна згадала, що з малечку у неї в сїмї і серед знайомих людий часто казано це імя; знала вона, що й чоловік її, Молявка-Многопіняжний з козаками пішов у похід проти цього Дарашенка.

Холопи почали розмовляти про инше. Ганна не встрявала і сиділа мовчки замислена, як звичайно.

Як повечеряли, Васька вивів її в сїни, й сказав:

— Ганно! боярин кличе тебе до себе на ніч!

Ганна нїчого не відказала.

— А що, рада? — питав Васька.

— Цїлком не рада, — відказала Ганна. — Тільки те менї чудно: ставиш ся ти моїм чоловіком, а мене до иншого ведеш. Хиба така у вас віра?

— Така, коли хочеш знати, у нас віра, — відказав Васька, — щоб слухати панів своїх, та робити що пани звелять.

Ганна мовчки пішла слїдком за Ваською.

— Здорова була, дївко, — сказав Чоглоков, зоставши ся з Ганною на самотї, — здоров, чепурушко! Бачиш, знову ти зо мною. Не бійся мене, я не лютий звір, не з'їм.

Ганна не змагалась нїяк, у всьому слухала

ся, ні про що не говорила, тільки відказувала або — "не знаю", або — "як хочеш".

У ранці, як сходило сонце, а Тимофій Васильович ще спав добре, — Ганна вийшла від нього, не пішла в челядню, а попростувала до воріт з двору анвулицю. Був весняний ясний день. Москва вже прокинулась; народ метушив ся по вулицях. Денеде ще була грязь, але в богатьох місцях уже просихало. Ганна не знала куди їй подати ся: вона не була ще ні на одній московській вулиці, бо вчора її привезено просто в панський двір до Чоглокова. Навмання пішла вона ліворуч, тоді праворуч, ішла куди очі несуть, не знаючи куди прийде, раз-у-раз озираючись, чи не женуть ся за нею, не сміючи попитати нікого з тих що зустрічала. Вулиця, що по ній Ганна йшла, розходилась, — Ганна зважилась нарешті попитати в зустічної жінки, кудою йти на Грецький двір.

— Ах, голубко, — чую по мові, що ти не тутешня, — сказала їй жінка. — Мабуть уперше в Москві?

Уперше — відказала Ганна.

— Трудно, голубко, дуже трудно буває тут тому, хто вперше в Москві, поки звикне. Тобі на Грецький двір. Іди звідсіля ліворуч, а там, проминувши два провулки з правого боку, не йди туди, а буде третій, так саме

праворуч, дак ти туди йди, та все просто, просто, то й побачиш здалека дзвінницю величезну — Іван Великий зветь ся, так ти все йди, та на неї дивись, то й дійдеш до білого муру та й повернеш лїворуч, — там і спитаєш ся про Грецький двір: люди тобі покажуть.

Спасибі, тїтусю, — сказала Ганна та й пішла кудою сказано, раз-у-раз дивлючи ся на золочену баню Івана Великого, що блищала під проміннєм весняного ранїшнього сонця. Але серед плутаницї московських вулиць вона знаву зблукалась тай стала питати про Грецький двір у зустрічних мужиків. Цї мужики були не такі привітні та ласкаві, як та тїтка, що направила Ганну на грецький двір. Почувши українську мову, цї мужики почали глузувати з Ганни та передражнювати її.

— Да ти, видно, украинская ворона злетѣла въ Москву! А какая, чортъ ее не взялъ, красивая! Ходи съ нами добрыми молодцами во царевъ кабакъ! Мы тебя угостимъ!

— Не хочу! — відказала Ганна. — Я не піду з вами.

Один мужик ухопив її за стан.

— Геть! — скрикнула Ганна. — Кажу, не піду я з вами! Пустїть!

— Пустїть! — передражнювали її мужики, але Ганна вирвалась од їх.

Вона швидко пішла далї, боячись уже пи-

тати дороги; навчила її перша проба, що в Москві молодій гарненькій жінці небезпечно було розпитувати про дорогу в мущин. Пройшовши навмання кілька вулиць, вона зважилась нарешті спитати в якоїсь старої баби: де грецький двір. Баба показала, ща він був зараз біля неї.

Грецький двір був тоді на тому місці, де тепер Никольський монастир, званий грецьким і збудований на грецькому дворі саме коло того часу, як діялись описувані події. Біля воріт стояли на варті стрільці.

— Тут Грецький двір? — спитала Ганна.

— Тут. Кого тобі? — питали вартові.

— Гетьмана Петра Дорошенка.

— Не можна! — грізно гримнув вартовий. —Нащо тобі його. Он наш старший. Спитай його.

Він показав на стрілецького полуголову, що хдив двором. Ганна підійшла до нього, поклонила ся й сказала:

— Чи не можна, добродію, побачити гетьмана Дорошенка?

Полуголова неймовірно озирнув її й пробур чав:

— Перше: він уже не гетьман і звати так його не можна А друге: яке тобі до його діло? Ти Черкашенка (Москалі звали Українців Черкасами), чи що?

— Еге, — відказала Ганна.

— Не велено без дозволу від Приказу пускати до його нікого, опріче тих, що на Малороссійському дворі черкаси в псольстві приїхали, — сказав полуголова. — Ти з їхніх чи що?

— Я його родичка, — сказала Ганна.

— Что ето такоѐ: родичка? — казав полуголова. — Радня йому пріходїшь ся, что-лї?

— Еге, — сказала Ганна.

— Добре, я сам поведу тебе до його, — відказав полуголова.

Петра Дарашенка, як привезено його в Москву, то поселено на Грецькому дворі і був він так — мов би гість, мов би й невільник. Уже його кликано до царя, цїлував він царську руку, "думний дяк" (чиновник) перед самим царем проказав прощення всїм "винамъ і провинностямъ"; після того йому сказано було, що він зостанеть ся в Москві, аж до кінця війни з Турками на пораду про всякі військові справи. З того часу він жив на Грецькому дворі, його справдї кликано в Приказ разів зо три, довідувались од його про татарські й турецькі шляхи, пр те, як обороняти Чигирин, і таке инше.

А одначе біля його житла стояло на вартї по черзї по двайцятеро стрільцїв з полуголовами. Нарештї, в останні перед цим днї покли-

кано його до “думного дяка” Ларіона Іванова і той сказав йому, щб він подав суплїку про те, щоб привезено йому до Москви жінку його. Дорошенка обняв страх.

— То великий государ хоче зоставити мене тут зовсїм? — спитав він.

— Цього великий государ не велїв, — одказав дяк. — Але тобі звелено жити в Москві аж доки вщухне війна з бусурменами, а поки вона буде, — того не можна сказати. Чоловікові окремо од жінки жити не гдить ся.

Дводилось Петрові Дорошенкові крити ся. Написав він зо слів думного дяка суплїку, щоб привезен йому жінку. Дожидаючи нелюбої жінки і не знаючи яка йому доля судилась, Дорошенко мучив ся, мов степовий орел у неволї. Безмірно остогидла йому тодї ця Москва. Сподївав ся він з упокоєм дожидати віку свого після свого житя неспокійного на його любій Українї, серед рідного народу на волї, а його держать у Московщинї та ще й у неволї, хоч не кажуть йому, що він у неволї.

У цей то час стрілецький полуголова привів до його Ганну Кусівну.

Дорошенко ходив, широко ступаючи, по хатї туди й сюди, як звичайно, дуже стурбований. Полуголова, ввійшовши з Ганною, сказав:

— Петре Дерефієвичу! Оця жінка хоче бачити твою милость. Каже вона: родичка твоїй милості.

— Я не знаю цієї жінки, — сказав Дорошенко, подивившись на Ганну. А тоді озвав ся до неї питаючи: — Яка ти мені родичка?

— Я така тобі родичка, як усі наші люди тобі родичі, — сказала Ганна. — Ясновельможний гетьмане! Вислухай мене, Я прийшла до твоєї милости за порадою. Поможи мені, бідоласі!

— Я не гетьман, — сказав Дорошенко, — навіть не полковник, жадного уряду не маю. Я просто вязень у Москві. Чим я тобі поможу? Я сам бідний. Усі статки-маєтки свої покинув у Чигирині та в Сосниці.

— Я не гроший прийшла прохати, — сказала Кусівна, — хоч я така вбога, що й хліба шматка не маю на чужі стороні, а прийшла до твоєї милости за порадою. Вислухай мене, пане, дай мені порадоньку, бідній нещасній сироті, ні до кого мені повернути ся, пригорнути ся на чужій чужині, тільки до своїх людей.

Та й упала до ніг Дорошенкові, слізьми заливаючи ся. З голови з неї спала “кіра”. Ганна спершу засоромилась, що стала простоволоса, але не зважилась знву надіти на голову

огидного, силоміць надїтого московського вбрання.

І через щось згадав Дорошенко, як перед ним палучи валялись бідолашні Українці, як він їх оддавав сотнями в неволю Туркам та Татарам. Не жаль їхйому було тоді, бо думав він тоді не про окремих людей, а про ввесь рідний край, йому він хотїв добути волї й незалежности. А тепер йому жалко стало невідомої жінки, що лежала в його ногах.

— Устань, молодице, — промовив він, — і кажи звідки ти?

— З Чернигова, — відказала Ганна, — козацького роду, з батька Кусівна. У Петрівку торік віддали мене заміж, владика позволив повінчати, а мій молодий у той же день пійшов у поход; а я ввечері пійшла по воду до річки Стрижня; в потайнику мене вхоплено, очі й рот завязано і притягнено до воєводи, а воєвода знасилував мене і відослав зі своїми людьми у свою вотчину під Москву і там наказав мене силою повінчати з своїм чоловіком, а потім, приїхавши сам до Москви, звелїв мене привезти, хче, щоб я жила з тим його чоловіком, з яким мене силою повінчано, а йому самому стала підложницею.

— А твій перший чоловік живий ще? — спитав Дорошенко.

— Не знаю, ясновельможний пане, чи він

ще живий, — одказала Ганна. — Його звуть Яцко Молявка-Многопіняжний. Його в похо-д погнали, а мене вхоплено, і з тієї пори я про його не чула.

— Молявка-Многопіняжний! — згукнув Дорошенко. — Я твого чоловіка добре знаю. Він тепер уже сотником у Сосниції. Казав він менї, що в його жінку вкрадено та й віддано за иншого, казав! Якуж я тобі, молодице, пораду дам? Іди, молодице, до думного дяка, Ларіона Іванова і все йому повідай, як отсе менї вповіла. Я ось тобі цидулу напишу до його.

Він пішов до другої світлиці. Ганна дожидала ся стоючи, спустивш иочи до долу. Дорошенко вийшов, оддав їй написану цидулу і сказав полуголові:

— Кажіть одвести сю женщину до Ларіона Іванова в Приказ. А тобі молодице, на: от, скільки здолаю, стільки помагаю.

Він подав їй кілька срібних гроший, винїс з другого покою чорну шовкову хустку і дав їй, сказавши, що це їй на голову, щоб не брати більше московської кіки.

XV.

Привели стрільцї Ганну Кусівну до думного дяка Ларіона Іванова, що був тоді в При-

казї. Се був плечистий чоловік, сороклїтний, зі здоровим обличем, з червоним од доброго випиваня носом, та з маленькою рудо-червоною борідкоѴ. Прочитавши Дорошенкову цидулу, звелїв укликати Ганну.

— Ми з тобою чепурушко бачимо ся вперше, — сказав він до неї, — а здаеть ся, я тебе вже знаю. Чи не ти тасама, що було писано од гетьмана до нас через суплїку від полковника Борковського і всїх чернигівських усякої ранґи обивателїв на царського воеводу Чеглокова, між иншими його поганими дїлами, що він наслав якусь жінку чужу в свою вотчину тай повінчано її там удруге з його чоловіком?

Ганна розказала йому все, що з нею дїяло ся, так саме, як і Дорошенкови.

— Хто тебе зна, — сказав думний дяк, — який у тебе чоловік законний, коли ти з двома вінчалась і з другим чоловіком тодї, коли перший був живий. Се вже не наше дїло, а церковне. Я тебе відошлю до Патріяршого Приказу.

— Мене знасилували, на вік осоромили, — ридаючи казала Ганна.

Думний дяк не зовсїм зрозумів те, що вона сказала, але зрозумів що вона жалїеть ся на Чогловкова, і сказав:

— Гаразд; ми його спитаємо. А ти, жінко, прийди сюди завтра.

— А деж я буду? — сказала Ганна. — Я до його в двір не вернусь, лутше в річку кинусь.

— Побудеш тут, у Приказї. Я звелю дати тобі притулок, — сказав думний дяк і звелїв одвести її в низший поверч, де були кімнати призначені для тих, кого треба була передержати який час у Приказї.

Другого дня в ранцї приведено Ганну перед думного дяка. Вона побачила тут свого лиходія Чоглокова, зблїдла і затрусилась.

— Ну, Тимофію Васильовичу, — сказав до Чоглокова Ларіон Іванов, — ось жінка жалїєть ся на тебе. — Та й переказав те, що чув од Ганни. — Що скажеш на це? Знаєш ти цю жінку? — питав він на прикінцї Чоглокова.

— Знаю, — сказав Чоглоков. — Тільки не так було як вона каже. Ця жінка набріхує на мене нїсенїтницю. Вона вперше прийшла до мене з моїм чоловіком Ваською Чесновським і обоє стали прохати в мене дозволу повінчатись. Вона тодї була вбрана по дївочому. Я дозволив, тай не було нїчого такого, через що я мав би не дозволити. Мій холоп, Васька Чесноков, тодї випрохав ся в мене до дому в нашу вотчину під Москвою, і я відпустив його; він поїхав у купі з цією жінкою і повіз од мене лист до попа моєї вотчини, а

той піп, бачивши, що обоє женять ся охотою, повінчав їх. А як мене з Чернигова з воєводства взято, я приїхав до Москви, тай звелїв Ваську з жінкою привести до себе в двір менї на службу, а не задля сороміцького дїла, як вона бреше. А вчора вранцї ця жінка втїкла з мого двору, ще й покрала дещо і тепер набріхує на мене таке, що чесному, богобойному чоловікови й здумати страшно.

— Мене повінчали, я не дївка була, а замужня; вони мене по злодїйськи вхопили, зна силували і за иншого силоміць повінчали — замужню! — голосила Ганна.

— Спитай її пане, — сказав Чоглоков, — коли її повінчано вперше і де?

— У церкві св. Спаса,— сказала Ганна, — в той саме день, як виступали козаки в поход

— А який тодї був день? — спитав Чоглоков — Тодї була Петрівка. Скажи, пане думний дяче: хиба православний закон позволяє вінчати в Петрівку?

— Ну, молодице, що скажеш? — спитав Ларіон Іванов Ганну. — Чи правду сей пан каже? Була тодї Петрівка?

Ганна стала поясняти, що владика позволив вінчатись у піст. Але вона говорила по українськи, то думний дяк моргав бровами, знизував плечима, поглядаючи питально на Чоглокова, а тодї сказав Ганнї:

— Не розберу я щось що ти кажеш, молодице. Се дїло не наше, церковне. Іди собі, я тебе покличу йк треба буде.

Ганна поклонила ся в землю і ридаючи стала прохати милосердя й жалю до своєї тяжкої долї, але Ларіон Іванович, місто відповіди подав знак і Ганну виведено. Думний дяк сказав Чоглокову, що він по його згодом пришле, а тепер у його инше нагальне дїло.

Проминув день, Ларіон Іванов знову покликав Чоглокова.

— А де, Тимофію Васильовичу, твоя вотчина? здаєть ся на пахрі?

— На Пахрі, — сказав Чоглоков.

А скільки там землї, сїножатї, лїса, й робочих мужиків та двораків? — питав Ларіон Іванов.

Чоглоков розказав усе про що в його питано.

— А скільки товару, чи є вівцї, бджоли, чи є сад при дворі, город, стодола, скільки скирт хлїба?

Чоглоков і на се одказав, додавши, що всього не згадає, а є в його на все те реєстер.

— Гаразд, — сказав думний дяк. — Продай менї половину своєї вотчини по реєстру.

Чоглокова мов громом ударено тими словами. Він почав щось плести, сам не знаючи

що, але з його слів так виходило, що він продавати свого маєтку не хоче.

— Ну, як хочеш, — сказав думний дяк. — Ти йому хазяїн і власник. Я тільки тобі сказав, що хотів би: купив би в тебе, колиб ти продав, а не хочеш — як хочеш. Я не силую.

Кільки хвилин обидва мовчали. Тимофієві Васильовичу було дуже ніяково. Він розумів чого хоче думний дяк. Од зловісної мовчанки Ларіонової Тимофі Васильовича то мов жаром припікало, то мов снїгом пза шкурою сипало.

— Ну, бувай здоров! — сказав нарештї Ларіон Іванов.

Дуже стурбований, Чоглоков вийшов од нього.

Минув тиждень. Чоглоков турбував ся страшенно. Ще не давно, тільки вернув ся з Чернигова, пошанував він Лароіна Іванова купою гроший та й підячим Малороссійського Приказу не трохи дав, то в його мало вже що й остало ся з того, що встиг він нагарбати сбі в Чернигові на воєводстві. А тепер він бачив що його хочуть обдерти з усього. Татякнув Ларіон Іванов, тай замовк, не кличе його більше. Хоч би вже покликав та сказав — що він з ним зробить, коли Чоглоков не віддасть йому половини свого маєтку.

Минуло ще кілька тяжких днї для Тимофія

Васильовича. Мумав він і те і се, міркував і так і сяк. Нічого не міг придумати. Коли се так через яких десять днів після того, як говорили про ту продаж половини маєтку, кличуть його знову в Малороссійський Приказ.

Став очевисто Тимофій Васильович перед Ларіоном Івановим.

Ларіон Іванов, сидячи за своїми паперами, сказав тимофієві Васильовичу, як він увійшов до його:

— А що, пане, колишній чернигівський воєводо, кепська наша справа. Як то ми виправдаємо ся од жалоби, що прислав на твою милость чернигівський полковник од усього чернигівського полку, та від города Чернигова війта й бурмистрів і райців та й усього міщанства й поспільства? Як ти про се думаєш, пане колишній воєводо?

— Ларіоне Івановичу, батечку рідний! — промовив крізь сльози Чоглоков, — яж твоїй милості поклонив ся і пошанував тебе чим міг. Нехайже все в память піде.

— Е, ні, голубе Тимофію Васильовичу! — сказав Ларіон Іванов. — Ми тебе забрали з Чернигова тільки на те, щоб нам, на місці, не робити над тобою слідства. Булоб тобі гірше, колиб ми зоставили тебе в Чернигові, а новому воєводі звелілиб слідство над тобою робити. Новому воєводі схотілось би пока-

зати: от такі погані воєводи поперед його там були, а він не такий, і таких справ поганих од його сподївати ся не можна. Тебе, голубчика, може там і до тюрми замкнулиб, а ті Чернигівцї, як би почали їх допитувати, мабуть би твою милость не виправдали. Та й ся справа, от з сїєю жінкою, що у нас тут у низу сидить. Бачиш, чернигівський полковник написав про якусь там у їх жінку Білобочиху, наче вона, при свідках — полковій стар шинї — казала, що ти її підмовляв привести до тебе Ганну Кусівну задля перелюбного дїла. А тодї ся Ганна пропала не знать куди і опинилась у твоїй вотчинї віддана за твого кріпака, і ото, бачиш, що на тебе говорить. Ми почнемо пра се слїдство. Та ще й те: у чернигівській суплїцї пишеть ся, що нїби твої стрільцї ходили по міщанських та козацьких дворах та підмовляли жінок та дївок тобі на сороміцьке дїло. І про се пішлемо в Чернигів допитати, бо се тулить ся до справи про сю жінку Ганну. А що скажуть про се в Чернигові — ти краще знаєш. Борони Боже, як скажуть що недоброго, — тодї тобі, Тимофію Васильовичу, буде здорово погано. Про все доведеть ся великому государеві доповісти. То щоб твоїй милостї не довелось їхати в далекі сибірські городи, та ще може й не воєводою, а понизують у дїти боярські, або й

ще низше. Он ще за боярина Матвієва як він нашим Приказом порядкував, то що стало ся з Дьомкою Многогрішним. Він гетьман був, вищий за тебе, воєводу. І нїчого він такого як ти не робив.

— Голубчику, Ларіоне Івановичу, батечку рідний! Твоя воля й сила. Не занапасти! помилуй! — зарепетував Чоглоков та й упав думному дякові в ноги.

Ларіон Іванов сказав:

— Устань Тимофію Васильовичу! Самому тільки великому государеві годить ся кланятись до землї, а яж не великий государь твій, а тільки дяк його царського величества.

Тимофій Васильович устав та все плакав; він стояв перед думним дяком, не знаючи що йому робити. Ларіон Іванов казав далї:

— Ти, голубчику Тимофію Васильовичу, не дурний і знаєш, як на світї між людьми ведеть ся. Усї ми, грішні, охочі добро робити найбільше тому, хто нам його робить. На тому, добродїю, увесь світ стоїть і тим держить ся, що ми оден одному допомагаємо, один одному догожаємо і коли ми до людей добрі, то й люди до нас добрі. Ти злякав ся слїдства над собою і просиш мене, щоб я заступив ся за тебе; а я того разу, коли не забув, просив твою милость, щоб ти зволив ся продати менї половину своєї пархововської вотчини. Одначе

ти на моє прохання не пристав і ласки до мене невиявив. А тепер ось просиш мене про свою справу. То як же на твою думку: і менї зробити з тобою так як ти зі мною зробив: не пристати на твоє прохання?

— Голубчику, батечку рідний! Змилосердь ся! Аджеж то половина мого родового маєтку! — голосив Чоглоков.

— На се я тобі так скажу, любий мій Тимофію Васильовичу, — сказав думний дяк. — Ти чоловік письменний і певне доводилось тобі читати, що в святому письмі сказано: Лучче калїкою війти в царство небесне, нїж з усїма цїлими членами укинутому бути в пекло огненне. От і ти тепер зроби так, як се премудре слово велить. Лучче тобі, мій дорогенький, утратити половину свого маєтку та й жити зі спокоєм на другій його половинї, нїж маючи обидві половини, піти туди де козам роги правлять. Однак же не володїти-меш своїм маєтком, достанеть ся він комусь иншому з твого роду, а то може ще й на великого государя заберуть. А як що почнеть ся над тобою гостре слїдство по правдї, дак тодї вже ти лиха не минеш. Се вже й тепер я бачу, та й ти сам, Тимофію Васильовичу, ще красше за мене се бачиш і знаєш.
та й ударив ся об поли руками. — Бери, тільки визволь!

— Подай реєстер усього твого добра, — сказав думний дяк. — Напиши купчий запис, запиши його в “Помѣстном Приказѣ” і менї пристав в купі з реєстром. Та не важ ся, Тимофію Васильовичу мене піддурити. Гляди, щоб у купчому записї було записано точнїсїнько половину всього маєтку, що є в реєстрі. Я подивлю ся, зрівняю, і коли виявить ся, що чогось не стає, то й купчого запису не треба менї. Не візьму!

— Та коли вже так, то чи не можно, — сказав Чоглоков, — вернути сю жінку до її чоловіка в мій двір, та щоб уже на тому й край усьому!

— Е, дуже вже ти ласий! — одказав Ларіон Іванов. — Буде з тебе й того, Тимофію Васильовичу, що сам цїлий підеш. Треба так робити справу, щоб і тобі не дати пропасти і правди не поламати. Ми так постановимо. Що жінка та на воєводу казала, того нїякими доводами не довела, та й чернигівську суплїку, на того воєводу писану, нїчим не доведено; а воєвода, оповідаючи, сказав, що все те на його по дурному вигадали Чернигівцї зі злоби на те, що він, воєвода, дбаючи про царське добро, не потурав їхнїм лихим дїлам; то ми, великий государь, звелїли далї слїдства над воєводою не робити, бо нема нїяких доводів, а жінку Ганну за те, що двомужниця,

одіслати на духовний суд у Патріярший Приказ. От воно й буде так, як кажуть: і кози цілі і вовки не голодні.

— А як що, — сказав Чоглоков, — та жінка почне в Патріяршому Приказі казати на мене те саме, що й тут? Тоді мене в Патріярший Приказ покличуть.

— Ми, — сказав тоді думний дяк, — тут, у Малоросійському Приказі іменем царським тебе виправдаємо і від тієї Ганниної справи зовсім одрізнимо. Через слова тієї жінки можуть покликати до Патріяршого Приказу не тебе, а того чоловіка, що з нею вінчав ся, бо в їх обох одна духовна справа. А ти заздалегідь того свого чоловіка поклич та добре його настрахавши, накажи, щоб, як покличуть його в Патріярший Приказ, тебе до справи не плутав і нічого про тебе не смів там говорити, щоб і не згадував. А ти тут нам напиши, що дозволив свойому чоловікові вінчати ся з Ганною, ніяк не знаючи, що Ганна з ким иншим була вже повінчана, бо сама Ганна тобі сього не казала і ти думав, що вона дівка, бо й ходилаж вона по дівочому. А колиб навіть хто инший і казав тобі, що її повінчано в Петрівку, т ти такій дурниці не поняв віри, знаючи, що по закону нашому православному в піст вінчати не вільно. Тут у нас у Мало-

россійському Приказї, оце все напишеш і нам зоставиш. Та й годї.

Поклонив ся Чоглоков думному дякові Ларіонові Івановичу, ще раз назвав його доброчинцем, ратівником, батьком рідним. Тогож дня написав він свою відповідь для слїдства так, як навчив його думний дяк, а за тиждень принїс Ларіону Іванову купчий запис на половину свого парховського маєтку і реєстер усього свого добра, що належало до того маєтку. Ларіон Іванов переглянув і те й се, перевірив чи все записано й сказав:

— Спасибі тобі, доброчинцю мій! По веснї пічну господу будувати в новій купленій вотчинї. Жити мемо з тобою по приятельському як добрим сусїдам годить ся.

Тимчасом Ганна жила в низу в Малоросійському Приказї, годуючись тим убогим харчем, що видавав ся на арештантів, та ще до того прохала сторожів купувати їй дещо за ті гроші, що дав їй Дорошенко. Кілька днїв сидїл з нею кілька волоцюг Українцїв, узятих в Москві, — їх одсилано назад на Вкраїну. Вони були з Полтавського полку і сидїли в приказї недовго, а Ганна й рада була, що швидко вони зникли, бо один почав був докучати їй своїм залицянєм. Як їх забрано, Ганна зостала ся сама; її покликано тодї в приказ, дано їй ще три рублї дрібними копій-

ками і сказано, що й це від Дорошенка, бо він був у приказі за своїм ділом та розпитував ся про Ганну. Як одведено Ганну знову до тюрми, вона щиро молила ся за свого доброчинця, що не забував її і допомагав їй.

Скінчивши справу з Чоглоковим, думний дяк звелів привести перед себе Ганну і сказав піддячому прочитати їй присуд, а в йому написано було так: що жінка Ганна жаліла ся на воєводи Чоглокова, того ніякими доводами не дведено, — через те й справа про це в Малороссійському Приказі кінчить ся, а жінка Ганна посилаєть ся до найсвятійшого патріярха, щоб судити її духовним судом за те, що вона незаконно вдруге заміж пішла.

Стрільці повели Ганну до патріяршого Приказу.

У господі в Чоглокова ось що ділялось: Тимофій Васильович покликав до себе холопів своїх Вську та Макарку та й сказав їм:

— Ну, хлопці! Дуже мені погано з цією проклятою хохлушою. Видрав у мене думний дяк половину пахровської вотчини. Нема що робити! Нахваляв ся лихий, що знову про мене слідство робити пічнуть. Я дав йому купчий запис. Та й на тому ще не край. Хохлушу звелів одвести до Патріяршого Приказу на духовний суд: там слідство робити-муть про те, що вона за двома чоловіками. Може й вас

покличуть Глядіть же, мене туди нїяк не плутайте! Ти, Васько, на одному стань та й кажи: нїякого загаду про слюб свій од государя свого не чув. Сам до його в купі з Ганною приходив просити дозволу повінчатись, не знавши того, щоб вона з ким иншим була повінчана.

— За це вже государю не турбуй ся. як велипш, так і казати-му, — одказав Васька.

— І про те. що як стане вона казати, наче пан її зґвалтував і велїв тобі водити до його на ніч, то ти в одно кажи: я цього не знаю і від мого государя нїчого такого не чув, — сказав Чглоков. — Про це в Патріяршому При казї сїдства робити не будуть, бо від цієї обмови мене вже в Малоросійському Приказї виправдано. Дак ти і своїми словами до того не призводь. Та й ти, Макарко, дивись!

— Моя справа з заду, — сказав Макарка. — Коли Васька на мене не скаже, то мене може й не покличуть. А покличуть, та питати-муть, то я в одно з Ваською казати-му.

— Воно, — казав Чоглоков, — вашому братчикові, хлопові, коли ви що на нас, ваших государів, кажете, то віри не ймуть. Та всеж ви мене нїяким робом не смійте ганьбити. А то — виж сами знаєте — моя воля зробити вам потім що схочу.

Як Васька з Макаркою були вже сами, Васька сказав товаришеві:

— А государь злякавсь та й здорово! Чи то-ж дурниця: половину вотчини збув! Кепська справа. Гляди, що як притиснуть його, то й другоЇ збудеть ся. То й нам мабуть уже не йому доведеть ся холопами бути. Продасть і нас. Хай, чорт Їх бери, кличуть нас до Патріяршого приказу, хай допитують. Стояти мемо за свого государя поки змоги й сили, ну, а там то вже своя шкура за всяку иншу дороща, хоч би й за государську!

XVI.

Патріярхові Йоакимові Савелову — було в той час між шістьдесятьма а сЇдесятьма роками, але він був дуже жвавий і невсипуще дЇяльний. Як на свій час то був то чоловік учений; вчив ся він в киЇвській колеґії і дуже ЇЇ й досЇ поважав; але це не шкодило йому бути гострим і невблаганим ворогом західного впливу, що проймав усю духову освіту на УкраЇнЇ; патріярх думав, що цей вплив шкодив "русской" церкві. Патріярх Йоаким писав дуже богато, писав і з двох боків обороняв свою церкву; і проти західного впливу, що йшов через КиЇв, і проти старовірського розколу, що вчинив яс в МосковщинЇ. Одначе,

не вважаючи на всї свої вчені й лїтературні справи, Йоаким не занедбував порядкуваня церковними справами, але сам особисто всього пильнував і так дуже, як нїхто з його попередників, не виймаючи й самого Никона. Нїхто з патріярхів не обмежив так самоволю архирейську, завівши коло архиреїв обовязкові ради з духовних осіб задля порядкуваня справами й задля суду; це було й задля патріяршої єпархії, але патріярх на те не зважав: він був такий діяльний та уважний до всього, що мало йому треба було допомоги й поради від духовних осіб. У Патріяршому Приказї сидїли призначені від патріярха архимандрит та двоє протопопів, кликано виборних духовних старших — "попівських старост", але всї вони власне мало робили за патріярха, — навпаки, він богато за них робив. Ще як був суд над духовенством, то цї помічники патріярхови щось таки важили: допити робили, розшукували, присуди постановляли; птріярх сам перевіряв усю їх попередню роботу і сам уже клав найостатнїйше рішенє. А в таких справах, де не духовних, а свідських людей ставляно на суд, — ті духовні, що сидїли в Патріяршому Приказї, мало до чого й торкались, а все робив дяк та й підносив патріярхові. Найстаршим дяком у Патріяршому Приказї був тодї Іван Родиво-

нович Калїтін, підтоптаний пан, з круглою, трохи просивою борідкою, на лїта було йому років з пятдесять; у справах був вельми тямущий, добре говорив і писав. Патріярх надзвичайно йому вірив, вважав його за розумного, дуже чесного, не грошелюбивого чоловіка, патріярхові цїлком прихильного. Та й усї уважали дяка за рзумного чоловіка; щож до його чесноти та не грошелюбивости, то нїхто не міг би показати, що з цього чи з того чоловіка Калїтін узяв хабара якого; але богато людей тільки плечима знизувало, довідуючись, що від деяких справ була патріярховому дякові велика користь, і не можна було зрозуміти як він це робив.

Як приведено до Патріяршого Приказу Ганну Кусівну, Калїтін, недавно тільки того дня прийшовши на службу, сидїв з товаришем своїм, другим дяком Леонтієм Савичем Скворцовим, — він його любив і боронив. Перш нїж покликали приведену до Приказу жінку, Калїтін прочитав що про неї написано з Малороссійського Приказу; там виложено було коротко всю справу з Ганною й Чоглоковим.

— Диви ся лиш, Леонтію Савичу, — сказав Калїтін Скворцову, — яку вкраїнську птицю прислано до нас. Тільки обскублено, та не її, а мабуть когось иншого через неї.

Скворцов був ще не такий досвідчений у справах, через те й не догадавсь од разу про все, що вже зрозумів Іван Родивонович. Прочитавши папери, Скворцов глянув на товариша питаючи очима. Калїтїн засміяв ся.

— Тямущий дуже чоловік думний дяк! — сказав Калїтїн. — Обстриг барана, а шкуру ще нам покинув. Дарма, і за те спасибі.

— Звісно, — сказав Скворцов, — поживив ся коло воїводи і захистив його добре. Усе укрив, хоч денеде хвостики видно. Та нам нї з якого боку коло його заходити ся не можна. Чистий звсїм став. Хиба покуту яку накинути, та й то не на його.

— Покинуто, — сказав Калїтїн, — покинуто й нам тоненьку ниточку, — обережненько ще можна за неї вхопити ся. Подивись лиш дуще в папір! Бач, повінчано жінку в друге з холопом воєводиним, сам воєвода правий і кликати його сюди нїяк не сміємо; але холопа того на допит поцупимо. А хиба хлоп так і стояти ме за свого государя? А тож! Не дуже стояти-ме як над собою самим лихо побачить.

— А можна часом, — сказав Скворцов, — налякати воєводу патріярхом, що мовляв сам патріярх доповість про справу великому цареві государеві, щоб слїдство наново зробити.

— Можно й так. Правда, — сказав Калїтїн. А то ще глян: здасть ся нам 54 артикул статуту про холопський суд.

Калїтїн звелїв покликати Ганну.

“Ваша правда!” закликав бурмістер і перервав історію пйоходу проти Неґрів. “Товпа вже розходить ся. Навіть дивно, що так швидко.”

“Нїчого дивного!” сказав спокійно ґубернатор і запалив нову папіроску. “Пан Рошельвес післав їх до дому. Чи я вам зараз сього не казав?” І знов подав бурмістрови папіросницю. Той симразом не відмовив.

— Молодичко! — сказав він до неї. — Ти відразу з двома чоловіками стала. Один живий, а ти з другим звінчалась.

— Повінчали силоміць, — почала була Ганна.

— Так, — перепинив її Калїтїн — силоміць. Ти це казала в Малоросcійському Приказї. Дак ти й тепер кажеш, що не хотїла йти за другого, а тебе силоміць повінчано?

— Силоміць, — сказала Ганна.

— І не хочеж жити з другим своїм чоловіком, холопом Чоглокова?

— Не хтїла й не хочу! — відказала Ганна.

— І хочеш вернути ся до першого свого чоловіка?

— Хочу. Я тільки його самого за чоловіка собі вважаю.

— Доведеть ся тобі, молодичко, — сказав дяк, — пожити у нас в Москві. — Чи є в тебе який притулок і чи маєш за що їсти й пити? Може є в тебе в Москві родичі або знаймі добрі люди?

— Нікого немає, — відказала Ганна.

— То коли в тебе нема тут нікого знайомого, то може хочеш — я тебе візьму до себе в двір на роботу? Ти, молодице, не бій ся, не подумай чого недоброго. Я чоловік жонатий, жінка й діти в мене, поганої думки в мене нема. Поживеш у мене поки твоя справа скінчить ся. От посидь там у калавурні, а як будемо розходитись до дому, дак я тебе з собою візьму, то й поїдеш до мене в двір.

Ганну одведено. Увійшли в приказ архимандрит та протопопа, що там сиділи. Колітін подав їм кілька паперів, коротко розказуючи про що вони. Серед того був і про Ганну папір. Духовні не дуже його зважили.

Після півдня почали розходитись. Дяк Калітін звелів покликати Ганну й сказав їй:

— Забірай свою худобу та й іди зо мною.

— У мене нічого немає, — сказала заплакавши Ганна. — Я втікла в чім стояла. І сорочку одну третій тиждень ношу.

— Та миж хрещені люди, — сказав Калі-

тїн, — і свойому братові по Христї Ісусові, хрещеній людині по всяк час Христа ради можемо подати.

Калїтїн поїхав до своєї господи, що була в Білому городї за Неглинною. Він повіз із собою Ганну і приїхавши до дому, передав її своїй жінці, лїтній панї лїт більше як сорок, звелїв їй представити до якого дїла приведену жінку та й розказав, що це нещасна безпритульна сирота, мусить прожити кільки часу в Москві, і коли дати їй притулок, то це буде добре боговгодне дїло. Калїтїна — почала було до неї ласкаво озивати ся, та відразуж не зрозуміла кількох українських висловів і глянула на чоловіка, мов питаючи що це

— Хохлачка, — сказав Калїтїн, — у їх мова одмінна проти нашої московської, але у всьому иншому народ добрий, щирий і віри однїєї з нами.

Калїтїна одіслала Ганну в дворову мильню, подарувала їй чисту, хоч не зовсїм нову й цїлу, білизну і приставила її доглядати корів.

На третїй день після того як Ганна стала в Калїтїна, покликано до Патріяршого Приказу на допит холопів Чоглокова — Ваську й Макарку. Пан іще раз проказав їм свою науку — нїяк не плутати його в справу. Веська

перехрестив ся й забожив ся, що й слова не скаже на шкоду свойому панові.

Холопів приведено в Патріярший Приказ саме тоді, як зібрали ся духовні особи, що там засїдали. Васька та Макарка вклонили ся, торкаючи ся пальцями до долу і стояли дожидаючи допиту. Калїтїн підійшов до архимандрита під благословленя.

— Починай, Господи благослови! — промовив архимандрит.

Калїтїн одійшов, та й заговорив до холопів поважним та суворим голосом:

— Наш приказ найсвятїйшого патріярха богато чим зовсїм не такий, як инші прикази. По богатьох приказах про богато світських справ звелено не вірити тому, що кажуть холопи, не годить ся холопа й питати, бо холоп — невільний чоловік і чести на йому нема і безчестя за його не визначено йому; а в нас що до цього не так, бо тут розглядаємо справи духовні, а не світські.

— А про духовні справи, — сказав архимандрит, — говорить ся в святім Письмі: нѣсть Скиф ни Еллинъ, ни рабъ, ни свободъ. У церкві христовій рабові така сама честь, як і нерабові. Раба однаково хрещено, як і його пана, одним миром мировано, одно тїло й кров Христову приймає і на рабів такий саме вінець кладуть, як і на панів. Через те тут прий-

мають те, що каже холоп, так саме, як і те, що каже вільний чоловік. Заприсягніть ся перед хрестом та Евангелією, що будете говорити саму правду, як перед самим Богом на страшному і не лицеприятному його судилищі, аще же станете брехати, та правду ховати, та вигодувати, то зазнаєте кари від Бога на тому світі, а на цьому від святоі нашоі церкви — прокльону, і віддано вас буде світському судові на страшне катування.

— Чуєте? — питав грізно Калітін. — Слухайте, та беріть собі на ум!

Устав із свого місця протопопа, узяв згорнутий патрахіль, що лежав перед їм на столі, вийняв з йог хрест та Євангелію та й положив на церковному стільці, що стояв поперед того стола, що круг його сиділи духовні. Протопоп надів патрахіль. Обидва холопи, знявши два пальці правоі руки в гору, проказали слідком за попом присягу, тоді поцілували хрест та Євангелію. Протопопа загорнув хрест та Євангелію патрахіль та й сів на своє місце.

Дяк сказав до холопів:

— Хто з вас двох Василь, повінчаний з Ганною Кусівною, що зве себе жінкою козакові Молявці?

— Я, — сказав Васька.

— Я, сказав дяк, — буду тебе питати не на

те, щоб довідати ся від тебе про таке чого я не знаю. Питатиму я тебе про таке, що вже й без тебе знаю, а питати му тільки на те, щоб знати, чи правду чи неправду ти казати-меш. І коли ти почнеш плутати та брехати, то я зараз звелю одвести тебе до ката та й скажу йому, щоб він тебе з перу батогами, а там як будеш упертий, то й гарапіями покропив. Колиж правду казати-меш, то нічого не бійсь. Ти чоловік невільний, хоч що чвелить тобі пан твій, повинен був те робити, і хоч би й що не поправдї зробив з наказу панського, одвічатимеш за те не ти, а государь твій. Одказуй же по правдї!

— Питаю, — сказав він голосно, — як ти виходив сюди, кликав тебе государь твій і велїв тобі казати в Приказї, що він, твій государь, брати за жінку Ганну Кусівну тебе не неволив, а наче ти, Васько, з нею, Ганною, вдвох приходили до твого пана і прохали дозволити вам звінчатись? Так було? — кажи! Це тобі перше питання.

Васьва, вражений, глянув на Макарку, мов би хотїв очима в його запитати: хтож це йому розказав? хиба ти? адже тільки ти та й я це й чули. Та разом же згадав, що Макарака разом з ним в один час вийшов з двору. Нічого не тямлючи, вирячив ся він на дядька. Калїтін глузливо дивив ся на нього, та не ді-

ждавшись швидкої відповіди, знову тесаме спитав і додав:

— Тиж бачиш, що я вже все знаю, що в вас роблено й казано, хоч і не був у вас. То й нема чого брехати та вигадувати. Кажи правду, так було?

— Еге, так було — промовив Васька.

— Добре, що правду сказав, — казав Калїтїн. — Тепер я тобі казатиму, що ти попереду робив, та що з тобою робило ся. А ти, знаючи, що я вже все знаю, тільки кажи, що саме так було, як я тобі сказав.

І він почав допитувати, приладновуючи ся до того що розказувала Ганна і що було написано в папері з Малороссійського Приказу, нагадав, як у Чернигові вони, Васька з Маркою, ухопили Ганну в потайку і притягли до свого пана на воєводський двір. — Чи так було? Кажи по правдї! — спитав він.

— Так було, — відказав Васька.

— Ще хвалю за те, що правду кажеш, — сказав дяк. — Ти людина невільна, що ти робив з панського наказу, в тому провини для тебе нема нїякої. І св. Письмо каже: нѣсть рабъ болѣй господина своего. Пиши Ярмолаю, його слова! Чув, що він зробив з панського наказу? Пиши!

— Чув, — одказав Ярмолай та й заходив ся писати.

Перечасувавши, поки Ярмолай запише, Калїтїн казав далї:

— Государ твій велїв тобі в купі з Макаркою та з двома стрільцями везти Ганну в свою підмосковську вотчину на Пахрі, а там піп, слухаючись пана вашого, повінчав тебе з Ганною, хоч вона й кричала, що не хоче, що вже з иншим повінчана. А піп на те не зважав. І ти, з наказу государя твого, щоб Ганна не кричала, казав їй, що люто її битимеш і мучитимеш. Так було?

— Так було,— відказав Васька.

Калїтїн казав далї:

— А як Государя вашого взято з воєводства з Чернигова, то він, государь ваш, до Москви приїхавши, звелїв тобі Васьцї з Макаркою, ту Ганну привезти до його в двір на Арбатї, дак ви й зробили так, як пан звелїв. Чи так було?

— Так, — промовив Васька.

— Пиши, Ярмолаю! — сказав Калїтїн і питав далї: — А як ви приїхали до Москви, ваш пан звелїв тобі, Васьцї, доглядати за своєю жінкою Ганною та приводити до його, до твого пана, на ніч задля сороміцького дїла тодї, як він звелить. Дак ти її раз до його при водив. Чи так було? кажи!

Васька спинив ся, замулявсь, бо зрозумів, що надходить найстрашнїйше: доводить ся

сказати про свого пана таке, що панові не до вподоби буде. Калїтїн сказав:

— Я знаю чого ти став. Бо цього саме найдужше не велїв тобі пан казати; алеж ти й сам бачиш: я вже й без тебе все це знаю; то хоч ти крий ся, хоч бреши, а тим свойому панові нїякого добра не зробиш, тільки собі самому лиха добудеш. Бо тиж сам знаєш: батіг не ангел: душі не вийме, а правду витягне з тебе. Краще кажи усе по правдї, не даючи своєї спини під батіг.

— А моєму государеві що за те буде?

Дяк засміяв ся.

— Хочеш богато знати, — дуже вже розумний будеш, — одказав він. — Що буде?! Хиба ми тут твого государя судимо? Государя твого вже суджено там де треба, в Малоросcійському Приказї, та й виправдано. До нашого Патріяршого Приказу віддано на духовний суд жінку Ганну, то ми тебе й допитуємо, щоб знати: чия вона жінка: чи твоя чи кого иншого, і кому її треба віддати: чи тобі, чи тому козакові Молявцї, і чи винна вона, що її від живого чоловіка з иншим повінчано.Ось про що справа в найсвятїйшого патріярха, а до твого государя немає в нас нїякого дїла.

— Так, було, як кажеш, — промовив Васька.

— Тоб то, — казав далї Калїтїн: — пан твій не те тебе оженив, щоб ти йому свою жінку приводив на ліжко? Адже так?

— Так, — сказав Васька.

— Запиши, Ярмолаю! — сказав Калїтїн, та повернувши ся знову до тих, кого допитував, сказав:

— Далї нема чого й питати вас. Другого дня, як ти, Васько, приводив Ганну до пана, вона втекла, і ви вже її більше не бачили. Тебе, Васько, вже не питатиму. Добре зробив, що казав по правдї, не одбріхував ся. Тебе, Макарко, не довго питати му. Ти вдвох із Ваською силоміць ухопили Ганну в потайнику, у двох з Ваською возив її з Чернигова в парховську вотчину і на вінчанї був, а по тім, з панського наказу, у двох з Ваською привіз її в Москву.

— Так було, сказав Макарка.

— І пан при тобі звелїв Васьцї приводити її до його на ліжко задля соромíцького дїла? — питав дяк.

— Цього я не знаю, — сказав Макарка. — Менї такого не загадувано.

— Не тобі, а Васьцї загад був, тільки при тобі. Ти чув те разом із Ваською. Ти за те не винен. Не крий ся, бо чого тобі не за себе а за иншого муку терпіти, коли він, цей инший, уже й сам признавсь у всьому.

— Змилосердїть ся! — промовив переляканий Макарка. — Васька правду сказав про себе, то й я те скажу, що й Васька.

— Запиши, Ярмолаю, — сказав дяк, та й знову озвав ся до Васьки: — На прикінцї кажи: хочеш ти зоставити в себе Ганну за жінку, чи нехай її одішлють до першого чоловіка?

— Не хочу! — промовив зважливо Васька. — Силоміць мене пан оженив, а не своєю волею я з нею женив ся. Не треба менї її! Хай собі йде куди хоче.

— Пиши, Ярмолаю! — сказав дяк. — оце й усе, чого нам треба було.

Васька впав дякові в ноги, а за ним і Макарка.

— Батечки ріднесенькі! — сказав плачучи Васька. — Згляньте ся на нас бідних рабів, невільних людей! Наказали ми на государя свого, хоч і по правдї все говорили, тільки миж будемо в його волї, то він тепер нас закатує! Сховайте, оборонїть нас, голубчики, батечки рідненські.

— Добре робиш, що свого государя боїш ся, — сказав дяк. — раб повинен бояти ся свого пана та слухати ся його у всьому. Тільки над твоїм государем є ще вищий государь. Чи ти це знаєш?

— Та воно так, сказав Васька. — Я знаю,

що над усїма нашими государями є є один над усїх найвисший пан, батюшка государь, великий государь і має він над нашими государями таку волю, як вони, государі наші мають над нами, бідолашними сиротами. Та тільки сам добре знаєш, твоя милость, люде кажуть: до Бога високо, а до царя далеко, а государь наш до нас найблизший. До царя-батюшки нашому холопському рилу приступати не можно, про це й думати нам не годить ся, а свій государь як схоче, так з нас й шкуру зніме. Чи не можно, батечки рідненькі, умовити нашого государя, щоб нас не мучив, а поки з ласки вашої скажете йому про це, не одпускайте нас до його, а подержте десь в иншому місцї.

— А, так! — сказав дяк. — Горозд! Можно. Ви зостанетесь для допиту при нашому приказї поки ми поговоримо з вашим государем. Тимчасом поживете у нас у дворах, поробіть ся, а ми вас за те годувати мемо. Левонтію Са вичу! — сказав він до Скворцова — ти візьми до себе в двір Ваську, а я візьму Макарку. У мене тепер у дворї Ганна, дак їй бачити ся з Ваською не годить ся.

Так рішили дяки та й позабирали до себе холопів. Архимандрит слухаючи увесь допит, як він скінчив ся, промовив тільки: “Гаразд, добре! Боже благослови!”

Минуло після того тижнів зо два. Калїтін умисне одняв ся, бо хотів добре помучити Чоглокова страхом перед тим невідомим, що могло бути з ним. Він і не помилив ся. Побачивши Чоглоков, що холопи його не вернули ся з Приказу, почав турбувати ся і турбота ця щодня збільшала. Чуло його серце, що не дурно холопів не одпущено, що на його самого насуває якась нова хмара; як і всї такі люди, він був страхополох, а дожидати чогось лихого та невідомого, бул йому гірше нїж само лихо. Нарештї покликано й його до Патріяршого Приказу.

У Приказї позбирали ся всї — і духовні панотцї, і дякі і поддячі — всї були вже там. Ярмолай з каламарем та з перами сидїв біля вікна за своїм столиком.

Уведено Чоглокова.

Тільки Чоглоков поклонив ся, як годить ся, коли вже встає Калїтін, підходить благословити ся в архимандрита, тодї підступа до Чоглокова та й каже до його, ворушучи пальцями правої руки:

— Тимофію Васїлєв Чоглоков! Як тобі не сором, як тобі не гріх таке виробляти! Бога ти, видно, не боїш ся, людей добрих не соромиш ся! Ви пани на царській службі служите і посилає вас великий государь правди пильнувати, щоб нїде дужі малосилим, а богаті

бідним кривди не робили; вам треба царським імям сиріт боронити, а ти, лиходійнику, почав виробляяи таке беззаконство, що й згадувати сором! Та ще де! У чужих людей, в малороссійських городах! Як після цього черкаські люде (українське населенє) можуть бути царському величеству вірні і держатимуть ся Московської держави, коли до їх посилатимуть ся начальниками такі гультяї, беззаконники, розпусники, ґвалтовники, як твоя милость! Скажуть черкаські люди (зн. Українці): ми задля оборони единої восточної православної віри сами пішли своєю волею під державу до велукого государя, а до нас присилають з Московщини таких, що з ними гірш од Ляха й бусурмена чинять. Мабуть ти про Бога не думаеш і суда його страшного не боїш ся і не сподіваеш ся царського гніву над собою, все на своє богатство надієш ся, що здобув неправедним способом. То знай же: буде й на тебе суд! озвуть ся вовкову овечі сльози!

Чоглоков ніяк не сподівав ся такої зустрічі. Кільки хвилин він не міг і слова вимовити на відповідь; збентеживши ся, він тільки позирав турботно туди й сюди, мов шукаючи за щоб йому вхопити ся, захищаючись од такого несподіваного нападу. Калітін, спинивши ся на мить, знов почав таке саме гримати

на нього, нахваляючи ся карами. Нарештї Чоглоков, схаменувшись, зважив ся оборонити свою покривджену честь та й промовив:

— Шановний пане дяче Іване Родовиновичу! я твоїй милостї не підвладний і не знаю: з якої речі оце ти вигадав кликати мене сюди та завдавати менї сорома? я з тобою й говорити не хочу, а подам великому государеві на тебе суплїку за безчестя.

— Ти подаш на мене суплїку! — гукнув дяк, а тодї промовив до духовних панотцїв:

— Послухайте, коли ласка, чесні панотцї! І ти Левонтію Савичу! Він ще хоче подавати на нас суплїку за безчестя! Молодий ти ще розумом, хоч лїтами вже, здаєть ся, й дійшов. Хибаж ти не розумієш того, що коли тебе покликано до Патріяршого Приказу, то говорить з тобою тут не дяк, а сам найсвятїйший Патріярх через свого дяка.

— Дак отож подаю до уваги найсвятїйшому патріярхові, — сказав Чоглоков: — попереду треба сказати чим я завинив, щоб лаяти мене, а не лаяти за нїзащо, нї прощо!

— Ач, — скикнув зло сміючи ся Калїтїн, — як похуту з себе удає! Стрівай же, коли так: я тобі зараз покажу, чим ти завинив, щоб тебе лаяти.

Він підійшов до дверий, одчинив їх, та,

кивнувши туди комусь рукою, поступив ся, а дверми увійшла Ганна.

— Яка це жінка? знаєш ти її? — питав Калітін Чоглокова.

— Знаю, — відказав Чоглоков. — Це мого холопа, Васьки, жінка.

— Силоміць, через те, що поламано всякий закон божий та людський, стала вона жінкою йому з твого розбійницького заміру. Вона — жінка чернигівському козакові, Молявці. Ти це знав, ти на її вінчанні був, уподобалась її краса жіноча твоєму скотячому плотоугодію, ґвалтом зробив ти над нею сороміцьке діло, а тоді звелів повінчати її, замужню, з своїм холопом на те, щоб до себе на ліжко брати. Ось яка це жінка! Соромітник ти поганий, християнином звати ся ти не достойний!

— Це не правда! — сказав Чоглоков. — Ця жінка сама своєю волею пішла заміж за мого кріпака. А в Москву я звелів приїхати їй з чоловіком зовсім не задля якогось сороміцького діла, а щоб служила мені. Виж кликали того хлопа, що повінчаний з нею. Спитайте його при мені.

— Холоп усе холоп! — сказав Калітін. — Холоп і при государі свойому холоп і без його холоп. Чи одповідаєш в усьому за свого холопа?

— Одповідаю, — сказав Чоглоков, — що

він, у двох із цією ось жінкою, приходили до мене і прохали дозволу повінчатись.

— Ніколи сього було, — промовила Ганна.

— Калітін казав далі:

— А відповідаєш ти за свого холопа у всьому иншому? І в тому, чого сам не знаєш — одповідаєш ти за свого холопа? Як що на слідстві й на суді явить ся твій холоп винним у чому, — чи одповідаєш ти за свого холопа?

— Ні, — сказав Чоглоков — хай сам за себе одповідає, коли в чім винен.

— І ти за те не одповідаєш за свого холопа?

— Не одповідаю — сказав Чоглоков.

— Пиши, Ярмолаю, — сказав дяк до піддячого та й знову загомонів до Чоглокова: — Ну, дак твій холоп Васька сказав те саме, що й ця жінка: ніколи вони в двох не прохали тебе, а звелів ти своїм людям ґвалтом ухопити її тай повінчати на те, щоб жінку пускано до тебе на блудне діло.

— Коли холоп мій таке каже, він бреше! Холопові не можно вірити, коли він таку нісенітницю на свого государя каже, — промовив Чоглоков спалахнувши.

— Стривай лиш, не дуже бришкай!—сказав йому Калітін. — Можно йому вірити! У нас суд духовний, а не світський. тут і холопове свідченя приймаєть ся, бо й холоп такий

саме син церкві. Та й у світській справі можно вірити холопові, коли ти вже сказав, що за свого холопа не відповідаєш. Левонтію Савичу! прочитай лиш йому 54-й артикул Статуту про холопський суд.

Скворцов прочитав: "Коли одповідник скаже, що холоп сам за себе відповідає, то проти позовникової суплїки велїти холопові відмовляти і чи правий буде, чи винен — вірити холопові що нї почне на судї говорити".

— Це сюди не до речі! — скрикнув Чоглоков. — Це говорить ся про холопський суд, — от як би в холопському приказї суд був...

— Чи ти ба, який знавець на законах! — перепинив Калїтін. Кажуть же тобі, що тут духевний суд, тут холопські слова й без того приймають.

— Так і судїть собі свої духовні справи! — сказав сердитим голосом Чоглоков. — З якої речі ви мене сюди притягли та й обвинова-чуєте, що я дївку зґвалтував? Се до світського суду належить, а не до духовного.

— Брешеш! — сказав Калїтін. — Це блуд нее дїло, а всякий блуд караєть ся духовною карою.

— Це ще треба довести, що був блуд, — сказав Чоглоков! — а ви на мене не доведете.

— Доведено вже, — сказав дяк.

— Нї, не доведено, — сміло сперечав ся

Чоглоков, — і довести не можно і не ваше це діло. На донос цієї чернигівської жінки та на инші такі самі брехливі доноси від чернигівців уже роблено про мене слідство в тому Приказі, якому я через свою службу був підвладний. І діло вже рішено і мене виправдано. А духовного діла за мною ніякого нема. Та справа, що у вас є про цю жінку, що її з двома чоловіками повінчано, та справа до мене зовсім не торкаєть ся. Чого це ви на мене напали ся? Хто що зробив а я буду одвічати!

— А ти знаєш, — сказав архимандрит, — найсьвятійший патріярх є щирий і повсякчасний оборонець перед царем усім пригніченим та покривдженим, — отаким, як оця жінка. Тебе виправдано, кажеш, у Уразі; але по всіх приказах сидять люде, не янголї, а "подобострастніи человіци". Через недомисел людський можуть вони помолити ся і на неправе сказати, що праве. Над усіма Приказами є один голова—цар. А ввійти до царя найсьвятійшому патріярхои завсїгди вільно.

— І цареві великому государеві і найсьвятійшому патріярхові кажу я одно: не винен я, все на мене вигадано! — казав Чоглоков.

Дяк Калїтін, показуючи на Ганну, казав до Чоглокова:

— Оця жінка може говорити з великим государем і сама своїми устами роскаже йому

про все. Ти скажеш: де там їй до царя дійти: далеко й високо. Таки й правда: здаєть ся, хиба ж таки можно, щоб така проста жінка могла до велюкого государя, царя всієї Росії доступитись! От же найсьвятійший патріярх має таку силу, що через його вона може доступитись туди, куди і не приснилось би дійти. Таке з нею буде! Кажу тобі це іменем великого государя найсьвятійшого патріярха; коли самохіть не признаєш ся й не покаєш ся, як перед Богом, і не подаси суплїки, — в їй же треба тобі всі свої провини списати і зо скрухою в серці просити прощеня, — а станеш казати, що тебе виправдано і нема чого тобі каятись, — то за таку гордість зазнаєш ти великої прикрости й кари. З ласки своєї піде найсьвятійший патріярх до великого государя оборонцем за цю бідолашну жінку, а тоді, коли цар призволить, — і цю жінку поведуть туди і вона все роскаже великому государеві. Гляди, щоб тобі не було тоді дуже погано. По правдї тобі кажуть: не важ ся з найсьвятійшим патріярхом змагати ся! Поміркуй, а тоді приходи до нас та й подай суплїку. Може великий государ найсьвятійший патріярх положить на тебе ласку, бачивши твоє щире каянє, і накине на тебе покуту, та на тому й край, і тоді вже він не клопотати меть ся за цю жінку. Даєть ся тобі на це віл

найсьвятійшого патріярха тиждень. Щоб за цей час ти все рішив.

Чоглов не міг вже більше нічого казати. Він ураз побачив себе в такому надзвичайному становпщу, що ніколи й не думав, щоб міг у такому опинити ся. Блідий, як смерть, стояв він, мов вислухав смертний присуд.

Калїтін озвав ся до Ганни:

— Бідолашна жінко-чужоземко! Сирото беззахистна! Не журись! Єсть іще правий суд у царя великого государя. Уся земна гордість і неправда скорить ся перед ним!

Ганна не зрозуміла Калїтіна слів, але чулий голос, яким він говорив, так її вразив, що вона заридала.

Чоглоков низько поклонив ся і вийшов, страшенно збентежений.

Калїтін звелїв Ганнї йти в двір.

Як усї порозходили ся з Приказу, Калїтін зістав ся з Скворцовим. Скворцов сказав:

— Я напевне довідав ся: Ларіон Іванов таки видрав у цього гицля половину його вітчини на Пахрі по купчому запису.

— Та й я про це вже знаю, — відказав Калїтін. — Зістала ся друга половина та ще двір у Москві. Ми поділимо ся з тобою, як піп з причтом дїлить ся: менї дві третини, а тобі третину. А гицель зістнеть ся без нічого. Як заробив так і мати ме.

Тимофій Васильович Чоглоков почував себе в дуже скрутному безнадійному становищу. Попереду він хоч і втратив половину пахровського маєтку, так хоч друга половина зіставала ся. Тепер він був певний, що коли, боронь Боже, патріярх піде до царя говорити про чернигівську жінку, то з царського наказу зроблять над ним таке слідство, що й десятьма пахровськими маєтками не зарятуєш ся. "І нащо я, дурень, віддав половину своєї вітчини Ларіонові Іванову?" — став він думати. Але згодом роздумав ся: ні, однаково, — коли б не віддав, то в Малоросійському Приказї мене втоплено б. Одначе він, Ларіон Іванов, узяв з мене половину вітчини, щоб від лиха мене зарятувати. А лихо таки насува на мене. Піду порадити ся з ним. Коли вже обдер мене, так хай порадить як лихові запобігти. — Він пішов у Малоросійський Приказ до Ларіона Іванова.

Вперше його не пущено. Піддячий сказав йому, що в думного дяка тепер важні справи, то йому ніколи розмавляти з такими, що він їх не кликав до себе за ділом. Чоглоков прийшов другого дня. Йому сказано те, що й учора, але після того як він дав піддячому хабаря, його пущено до думного дяака та ще й так, що опинив ся він з ним на самотї.

— Чого треба? — питав ласкаво думний

дяк та пильно придивляв ся до Чоглокова, мов з роду його не бачив.

— Голубчику, батьку рідний! — загомонів благаючи Чоглоков. — Прийшов доброї поради від тебе почути. Зарятуй як знаєш. Я ж тобі половину своєї вітчини віддав, щоб від біди зарятуватись. Аж біда тая знов на мене насува.

— Ти, здаєть ся Чоглоков, — казав усе неприхильно дяк. — Я в тебе вітчину купив на Пахрі та й заплатив тобі готовими грішми, а ти менї купчий запис дав. Так що? Ти щось про цю вітчину

— Ти, голубчику, добре знаєш, як та чим заплатив ти менї за ту вітчину, — відказав Чоглоков. — Ти ж підняв ся зарятувати мене від лиха через той донос, що був на мене. За те й вітчину від мене взяв.

— Не памятаю, не чув, нїчого не знаю! — казав Ларіон Іванов. — За такі справи нїколи нї з кого не брав. У купчому записї стоїть, що я тобі готовими грішми заплатив.

— Еге, правда, — сказав Чоглоков, догадавши ся в чім сила і з досвіду знаючи, що не треба хабаря звати хабарем, а треба вдавати, мов то була ошибка, а не хабар. Бувши воїводою сам так робив.

— Так, так, — казав він далї, — продав твоїй милості за готові гроші; але ж ти, ба-

течку мій ріднесенькій,тоді казав мені, що за тую чернигівську жінку Ганну мені вже нічого не буде, тільки й зістала ся духовна справа про її шлюб; так ота одна справа й піде до Патріяршого Приказу, а моя вже тут скінчила ся. Я так і думав, аж воно инак стало ся.

Та й росказав йому про все, що було йому в Патріяршому Приказї.

— Цього можно було сподївати ся, — сказав думний дяк. — Бо й їм же їсти хочеть ся, як нам із тобою. А чого ж тобі від мене треба?

— Поради, батьківської поради, добродїю мій, — казав Чоглоков. — Що менї тут дїяти, що робити? Здавши ся на слово твоєї милости, я думав, що вже все скінчило ся і мене вже не займати муть.

— Та воно й скінчилось тут, — сказав дяк. —Малі були доводи в доносах на тебе, — через те й не велено няти віри тим доносам, а щоб тую жінку на духовний суд не посилали, того не сказано й тобі не обіцяно. Жінка враз за двома чоловіками, — це не нам розбирати, а найсьвятїйшому патріярхові. А ми найсьвятїйшому патріярхові наказувати нічого не можемо. Того, як тобі казано, що патріярх обіцяєть ся тій жінцї дійти до государя, я не знав і заздалегідь думати про те не міг. Його найсьвятїйшого, воля, і то правда що патріяр хові по всяк час вільно доступити ся до царя

і клопотати ся перед ним за всіх пригнічених та покривджених.

— Як же ти мене порадиш, батечку мй і ласкавцю? — спитав Чоглоков.

— Поєднай ся якось із дяком Калїтіном, хоч би тобі довело ся поклонити ся й другою половиною твоєї вітчини, — сказав засміявши ся Ларіон Іванов.

— А менї ж тодї в старцї йти? — з жалем спитав Чоглоков.

—У Москві швидче милостиню дадуть, нїж десь у Сибіру, — сказав дяк. — Коли найсьвятїйший патріярх обвиноватить тебе перед царем, то щоб часом тобі й спини не списали, а потім на Сибір у неволю не заслали. Та ще, гляди лиш, так буде, що анї в стільцї, анї в козаки, анї в мужики не запишуть, а просто до тюрми закинуть. Як подумаєш про те, що може стати ся з тобою, так і виходить: не весело по Москві ходити, милостини прохати, а ще гірше на Сибіру десь у тюрмі живому гнити. А в Москві може Бог пішле тобі якого доброго боярина, він візьме тебе до себе, а там помалу-малу та й знов в гору вибєш ся. Про те, через що ти з'убожів не знати муть, а кажемож: "бєдность не порок". Як на мою думку, нема тобі иншого способу — треба з Калїтіним поєднатись, хоч би довелось йому й половину вітчини віддати.

Чоглоков зарюмсав, зарепетував.

— Ну, а й баба з тебе! — глузливо сказав думний дяк.

— Батечку рідний! — казав Чоглоков, засоромившись та силкуючи ся перемогти ся. — А ти подумай, як би тобі так, як би в тебе все відразу віднимали.

— Не ручу ся, — сказав думний дяк, може зо мною колись ще й гірше що станеть ся. Хиба не бувало: чоловік живе в шані та в богатстві, а розгнївав ся на його цар — усе загинуло. Або й так бува: он за блаженної памяти царя Олексїя Михайловича з божого допусту зчинила ся в Москві колотнеча проти боярина Морозова та Траханіотова; які богатирі та могучі люде в нас були, а все за вітром пішло. Наші батьки й дїти розумнїйші за нас були та й вигадали таку приказку: "от суми да от тюрми никто на Руси не зарекай-ся". Те саме розумні люде й тепер кажуть. І я не ручу ся, не знаю що зо мною буде і де Бог дасть померти: Так і ти. Згадай, як ти воїводою був у Чернигові, хиба міг тодї думати, що це воїводство так тобі в знаки дасть ся! Тепер терпи! Чоловік ти, здаєть ся вчений, — про Лазаря й богача читав. Добре було богачеві на цьому сьвітї, та на тому припекло, а вбогому Лазареві дуже тяжко тут було, так там стало гарно.

— Моє останнє добро! — журив ся Чоглоков.

— Тіло дорожче за одежу, а душа дорожча за тіло, — сказав Ларіон Іванов. — Зможись, молись та кай ся в гріхах Богові. Вітчини твоєї жалко, та нема що робити, — доведеть ся з нею попрощати ся. Отака моя порада.

Чоглоков пішов від думного дяка тяжко зажурений. Усяково міркував Чоглоков. І те й се спадало йому на думку. А може — нехай буде як Бог дасть? — спитав сам себе, але зараз же сам і відказав: неможливо! Піде патріярх до царя клопотать ся про Ганну, а цар звелить люто покарати. Мене хто й зна куди зашлють, а вітчину таки заберуть на великого государя. І туди боляче, і сюди гаряче.

Він пішов до Патріяршого Приказу роспитати ся, де живе дяк Скворцов: з ним хотів він по переду поговорити, а до Калїтіна вдавати ся бояв ся: такого він йому залив тодї за шкуру сала. У Приказї йому сказано, що Скворцов уже приїхав до Приказу, а Калїтіна ще нема. Він увійшов до Скворцова, поклонив ся в землю та й став питати, що йому робити та як прихилити до себе Калїтіна, що так нахваляв ся на нього. Чи не можно якось злаcкавити його, щоб він не казав нїчого патріярхові, не направляв його клопотати ся за Ганну в царя. На диво Чоглокову, Скворцов

відразу натякнув йому про те, що казав думний дяк Ларіон Іванов, а саме, щоб віддати Калїтіну другу половину пахровської вітчини, ще й виявив, що він та Калїтін знають уже, що першу половину віддано в Малоросійському Приказї.

— Адже й ми патріярхови дяки, — сказав Скворцов, — не гірші від царських у Малоросійському Приказї: чим там поклонив ся, тим і в нас поклонись. А воно справдї, — все від Калїтіна залежить: патріярх дуже його любить і в усьому йому вірить. Як дяк Калїтін роскаже йому, так і зробить ся.

Зіставали ся ще сутки до того страшного терміну, що дав йому Калїтін на обмірковуванє. Увесь день ходив Чоглоков по своєму двору і почував, що вже в останнє ходить по йому хазяїном вітчини, звідки привожено йому всякий запас. Прийшов другий день. Чоглоков звелїв запрягти коней сїв у ридван та й казав думкою до своїх коней: Ох, горопашні мої коненята! не доведеть ся вже вам мене возити, а менї вами їздити; доведеть ся може з торбами попід тиню ходити по Москві.

Чоглоков у Патріяршому Приказї застав дяка Калїтіна в купі з Скворцовим, і піддячий Ярмолай сидїв за своїм столиком біля вікна.. Духовних панотцїв ще не було.

— Надумавсь? — спитав гостро Калїтін.

— Надумавсь, батечку рідненький, сказав Чоглоков та й упав до ніг дякові. — Кланяю ся тобі своєю останньою вітчиною на ріці Пахрі! Прийми з ласки своєї!

— Що? — гнївний сказав Калїтін. — Що я тобі таке здав ся? Щоб я правосудність продавав? Хиба менї з Юдою христопродавцем у рівнї стати, чи як? Хиба ти не бачив, дурню, що з тим Юдою зробилось: як на західному мурі в церкві намальовано пекло, а там той Юда на колїнах у сатани сидить та й держить у руках калитку з тими тридцятьма срібняками, що за Господа нашого від беззаконних архиреїв жидівських узяв? Так ти хочеш, щоб і менї таке було? Ах ти дурень, мужлан не вчений! Видно, як сам, воїводою в Чернигові бувши, грабував, дер з людей, так по собі й по всїх думаєш. Нї, нї! Не брав я ще нї з кого не по правдї й шага. Бач, вабить мене своєю вітчиною! Хиба менї душу віддати за твою прокляту вітчину, щоб ти подавив ся нею! Не на такого наскочив! По инших Приказах може й беруть подарунки, а в нашому Патріяршому Приказї про таке беззаконство нїхто й думати не посміє. А ти так зроби: напиши суплїку до найсьвятїйшого патріярха кир Іоакима, а в тій суплїцї спиши всї свої гріхи тяжкі: як не по правдї в Чернигові людей обдирав, як жінок та дївок

на блудне діло підмовляв, як Ганну звелів ухопити та силоміць віддав за свого холопа заміжню жінку, а все задля тої роскоші блудної, — нічого не сховай, ні в чому не збреши, усе вияви перед найсьвятійшим патріярхом, мов перед Богом на сповіді, і сам собі за кару віддай і свою вітчину на Пахрі, і свій двір на Арбаті в Москві, все, що маєш, віддай за гріхи свої на волю найсьвятійшому патріярхові, щоб з усім тим він зробив своєю мудрістю, як сам схоче, на добро святій соборній і апостольській церкві. От коли так зробиш, то то инша річ; найсьвятійший патріярх, бачучи твоє щире каянє, накине на тебе яку легку покуту церковну і простить тебе, не піде до великого государя клопотати ся про жінку Ганну, а звелить відіслати її до першого її чоловіка.

— У мене нічого не зістанеть ся, — сказав Чоглоков. — Як же мені жити тоді на світі? Що їсти?

— Добрі люде є на світі, — відказав Калїтін. — Не дадуть з голоду вмерти. Сподіваю ся, що й сам найсьвятійший патріярх з ласки своєї подасть тобі святу Христову милостиню. Ганьби на тобі не буде, бо що напишеш у суплїці, то те таємницею так і зістанеть ся, — все одно, що на сповіді попові росказав. Можеж знову вибити ся в гору, ще й воїво-

дою будеш та знаву забогатієш.

— Чи не можно хоч двір у Москві зіставити мені? — казав Чоглоков.

— А ніяк! — сказав зважливо Калїтін. — Словом божим кажу тобі: "не изидеши отсюду, дондеже воздаси послїднїй кодрант". І двір, і все, що в домі є, і всїх холопів своїх, що в дворі, — усе, все віддай! Не зроби, як Ананїя та Сапфира, що обіцяли ввесь маєток свій апостолам Христовим, та й затаїли, не все віддали, а за це святий Петро покарав їх: обоє відразу так і впали без духу. Так і ти не пробуй того робити, що вони. Он бачиш, з тебе треба було б справити гроші, щоб відіслати жінку Ганну до дому в Чернигів і на проїзд їй дати, та це вже ми якось сами з твоєї вітчини зберемо.

— Беріть! Що хочете, те й беріть! — сказав Чоглоков та й зaридав.

Калїтін звелїв Ярмолаєві написати суплїку, а Чоглоков мусів її підписати. Поки писано суплїку, Чоглоков сидів у кутку; видко було що хотів перемогти себе, але нїяк не міг і раз-у-раз хлипав. Тим часом прийшли та й посїдали духовні панотцї. Як суплїку написано, Калїтін, узявши її від Ярмолая покликав Чоглокова. У суплїцї грішник признав ся за всї свої лихі вчинки і казав, що про все це він каже патріярхові як перед Бо-

гом на сповіді. Чоглоков підписав ся тремтячою рукою.

Тоді Калїтін підійшов до архимандрита її протопови і пояснив, що Чоглоков подає суплїку до патріярха і каєть ся в усїх своїх гріхах, як перед Богом на сповіді, а через те цю суплїку не можно пришивати до инших паперів, а треба її запечатану подати до рук патріярхові.

— Гаразд, добре! Боже, благослови! — промовив архимандрит.

— Еге, — промовив Калїнін до Чоглокова, — всїх вас воївод треба б учити так, як ми тебе навчили. Та на лихо ти сам один тїльки до нас і попав ся. А по инших Приказах ваш братчик легко викручуєть ся. Ну, а як до нас хто з вас за церковну справу попадеть ся то вже ми роскопаємо всю вашу яму, де заховано ваше паскудство.

Калїтін після того пішов до патріярха, подав йому Чоглокова суплїку та й від себе просив до його ласки, зважаючи на те, що щиро каєть ся. Таке не часто трапляло ся. Іоким роспечатав суплїку, прочитав і сказав:

— Це син надзвичайний! Аще він подав нам таку суплїку, що в нїй як би на сповіді вся своя тайная повідає, то й ми приймаємо його суплїку яко сповідь і не будемо прохати царя великого государя, щоб знову над

ним слїдство робити і карати царським судом, хоч би того й треба було за його пакосні дїла. Церковну покуту накидаємо на него таку: два роки не причащати ся св. Тайн і що дня ходити до церкви, але першого року не входити до трапези з вірними, а стояти в притворі і зітхати до Бога, благаючи, щоб простив він гріхи його, а як мине рік може входити й стояти в трапезї з усїма вірними; як же мине й другий рік, — дозволяєть ся йому причащати ся святих страшних безсмертних животворящих Христових Тайн. Це йому в присуд уписати, але гріхів тих, що він каєть ся, у присудї не вписувати, бо він по щиростї покаяв ся, — це видно й з дїл його. А ту вітчину, що він за гріхи свої віддав на святу соборну і апостольську церкву, ми велимо записати до реєстру наших патріярших вітчин, призначених на роздаванє людям, що в нас служать; а до домових наших не записувати, бо нам духовним заборонено вже давно дбати нові вітчини, а роздавати тим, хто служить, за їх заслуги — можно.

Патріярх глянув в вічи Калїтіну, мов би хотїв спитати: чи не віддати її тобі? Але Калїтін стояв такий покірний, спустивши очі до долу, мов нїчого собі не бажаючи і зовсїм про себе не думаючи. Патріярх завсїгди був до його прихильний, а в цю мить він йому

надто вподобав ся.

— Ми тобі, Калїтін, давно нїчого не дарували, — сказав патріярх, трохи помовчавши та все дивлючись на його.

— Задовольнений дуже з ласки твоєї, всечесний пане, найсвятїйший владико, — сказав, кланяючись у пояс Калїтін. — Хоч малі й не значні мої заслуги і невеликий та нікчемний мій розум, одначе твоя святиня завсїгди безмірно був ласкавий до мене і до семі моєї і нинї, як і завсїгди, надію ся я на твоє благоутробіє, як тобі Господь Бог скаже і в серце твоє владичнє положить. Але зважившив ся б я прохати твоє святїйшество не про себе, а про товариша свого дьяка Скворцова. Його б якоюсь, хоч би невеликою благостинею від твого благоутробія, великий пане наш, найсвятїйший владико, розважити.

— Добре в тебе, Іване, серце, — сказав патріярх, — що ти не про себе, а про свого товариша просиш. Гаразд. Даруємо ми тобі, Іванові Калїтіну, ту вітчину, що подарував нам на святу церкву цей Чоглоков, а Леонтієві Скворцову хай буде той двір його в Москві, що він дарує в купі з вітчиною.

Калїтін упав до ніг патріярхові, а тодї підвівшись та стоючи навколїшках, поцїлував йому руку. Патріярх благословив його й казав далї:

— Архієпископові Лазареві Барановичеві написати від нас отецьку й братерську науку, щоб він у своїй епархії не попускав так робити і не дозволяв вінчати ся в ті дні, у які від святої східньої православної церкви піст показано. Через це чимало зла виника, як от і зараз приклад бачимо. Лицеміри вигадують усякі вимовки: вінчаня й шлюб не вважають за шлюб і блудне діло з того починаєть ся. Усе теє преосвященному Лазареві до уваги подавши, умовляти його, щоб він звичаїв латинських не додержував, хоч вони й укорінились там серед людей через те, що довго жили вони під чужовірним пановансм; йому, яко пастиреві доброму, а не наємникові треба дбати про словесні вівці свої і берегти їх, щоб не влазив до їх вовк латинський, що душу занапащає. Жону оную Ганну відіслати до її першого законного чоловіка вдруге заміж незаконо пішла за те ніякої церковної покути на неї не накидати бо то стало ся з неминучої неволї.

— Про священника пахринського, що вінчав незаконно Ганну, як звелиш, всечесний пане святий владико? — промовив Калїтін. — Треба б його покликати та в патріяршому дворі подержати в завісах із місяць.

— Ні, мало, — сказав патріярх. — Хоч йому й звелїв пан тії вітчини, а він таки пови-

нен був памятати, що в його є свій пан, архипастир. Хай посидить у залїзах у нас у глибці на хлїбі, на воді та на квасї не місяць, а чотири місяцї. Та й то хай ще дякує, що не велимо його озтригти за таке богопротивне дїло, вибачаючи йому тільки через те, що зробив він це зо страху й з малодушности. А жінцї тій, відсилаючи її до чоловіка, видати від нашої смиренности христфову милостиню на дорогу пятьдесять рублїв.

Прийшовши від патріярха до Приказу Калїтін казав до Скворцова:

— Хвала Богові! Стало ся все так, що кращого й хотїти не можно було. Найсьвятїйший подарував менї пахринську вітчину Чоглокова. Я й не прохав його, а він сам без мого проханя менї подарував. А я тобі кажу йому: я дуже задовольнений, про себе не прошу, а коли б твоя ласка була, найчеснїйший владико, подарував би ти що, як Бог тебе напутить, маєму товаришеві Леонтієві Скворцову, — а він на те: от, каже, хвалю, що не про себе, а про товариша просиш. Даю Скворцову той двір московський, що Чоглоков віддав. От тепер у тебе, Леонтію Савичу, буде свій дворок, своє кубелечко.

Скворцов, виявляючи радість, цїлував Калїтіна мов зовсїм забув, що обіцявсь йому третину Чоглокова вітчини, як що вона йому при

паде. Але казати про це товаришеві Скворцов не зосмілив ся: він був чоловік плохий і таки бояв ся Калїтіна.

— А все ж прикро! — сказав Калїтін. — Ларіон Іванов добре надполовинив маєтности цього ледацюги, а нам тільки недоідки зістали ся.

XVII.

Поки діяла ся справа в Патріяршому Приказї, Ганна жила в дворі в Калїтіна з иншою челядю в двірській хатї і робила своє діло: доглядала двох корів, доіла їх, порядкувала з молоком, підкидала коровам корму, чистила хлївець, де вони стояли; з нею коло того дїла ходила дївчина лїт пятнайцять, — її панї привчала бути корівницею. Калїтіна здивувалась, як Ганна, почавши доіти корів, припистила як звичайно на Вкраїнї, до їх телят, бо цього в Москві не роблють. Ганна розказала хазяйцї що через це телята краще ростимуть та набиратимуть ся сили, то й буде з їх гарна робоча скотина. Калїтіна досї думала, що можно дбати хиба про самих теличок, а не про бичків і страшенно здивувала ся довідавшись, що на Вкраїнї волами орють. Приручила хазяйка Ганнї й иншу роботу, а Ганна все робила дбайливо, як уміла, і Калїтіна була з неї дуже задоволена.

Так минули літні місяці 1677 року. У другій половині жовтня того року, вернувши ся, як звичайно з Приказу, Калїтін росказав жінці гарну їм обом новину. Найсвятійший патріярх з ласки своєї подарував їм з патріярших маєткі вітчину того ледаща, що покривдив жінку хохлачку, поселену в їх у дворі, а жінку саму звелїв патріярх відіслати до дому до першого чоловіка.

Покликали Ганну.

— Здорова, молодице! — сказав їй Калїтін.— Справа твоя, хвалити Бога, вже скінчила ся. Найсьвятійший патріярх ізвелїв скасувати навіки твоє вінчаня з Чоглокова холопом та й відпустити тебе до твого першого чоловіка, та ще найсьвятійший патріярх з ласки своєї звелїв видати тобі від його, найсьвятійшого, милостинї на дорогу пятьдесять рублїв. Завтра покличуть тебе в Приказ та й прочитають там присуд.

Ганна кинулась цілувати руки Калїтінові й Калїтіній, дякувала за хліб-сіль і прохала прощеня, коли може не змогла чим догодити, як жила в їх. Калїтіна похвалила її, що добра робітниця, і бажала їй щастя долї.

— Самій тобі їхати з хурманом буде може й нудно та й не годить ся — сказав Калїтін.— Ти б пішла на Малоросійський двір та довідалась би там, чи не їде хто з ваших земляків у

ваш край. То й ти б з ними доїхала.

Ганна послухала ся поради, але стала питати не про Малоросійський двір, а про той, де тепер живе Дорошенко: вона хотіла подякувати йому за те, що він перший зглянув ся на неї і допомагав їй у тяжкій пригоді. Вона довідалась, що цар подарував двір на житя Дорошенкові, і туди його й перенесено з Грецького двору.

Знайшла вона Дорошенка на новому дворі і пущено її до його. Петро Дорошенко приняв її ласкаво, як давню знакому, роспитав, як скінчила ся її справа та й сказав:

— Тобі як раз можно їхати з нашими людьми, що до мене приїздили від брата Андрія і незабаром виїздять назад у Сосницю. Тільки я тобі, молодице, новину скажу, може не дуже приймовну, та вже ж правди не сховаєш нігде. Чоловік твій Молявка, що Сотникував у Сосниці, оженив ся з иншою, з Бутримовою дочкою дівкою. Оттакий недобрий, не хотів підождати тебе!

Ганна спершу злбідла і хвилини дві-три стояла, мов до місця прикипіла, а тоді тяжко заплакала.

Дорошенко сказав:

— Жаль тебе, молодице, далебі дуже жаль! Одначе Господь заплатив твоєму невірникові. Тотюзї по заслузї. Уже Молявка не сотник

тепер. Ясновельможний скинув його і сотником вибрано брата мого Андрія. А Молявка живе у тестя свого Бутрима та й кажуть, що все не ладнає з своєю жінкою.

— Він проти мене нічим не винен, — сказала Ганна крізь сльози. — Як то було йому чекати мене, коли ніхто не знав, де я поділась, а до того, може і написано було і йому було читано, що я повінчана з иншим у Московщині. Запевне так було. Бог з ним. Мабуть така мені доля від него судилась.

— А вже ж так, правда, молодице, — сказав Дорошенко. — Бог чоловіка сотворив, Бог з чоловіком і чинить так як волить. На мене поглянь, молодице: що я був колись і що став! Був я гетьман, володів Україною, з царями-королями водив ся як з рівнею, а тепер на чужій стороні в пониженю в неволі... А в тебе, молодице, є батько й мати?

— Є — відказала Ганна, — або ліпше скажу: були, а тепер чи живі — не знаю.

— До їх їдь! — сказав Дорошенко. — Уже таки в свого роду лекше тобі жити буде. Боже тебе благослови! На тобі, молодице, від мене на дорогу.

Дорошенко подарував їй кілька карбованців. Ганна поцілувала йому руку.

Вислухавши в Приказї присуд про себе та відібравши подаровані їй від патріярха пять-

десять рублів, Ганна попрощала ся з Калїтіними; хазяйка подарувала їй у вузлику трошки одежі: то була хазяйська дяка за недовгу, та щиру службу і милостиня на вбозтво від семї Калїтіних. Добре було їм давати тую милостиню! Давали вони Ганнї крихту, а сами через Ганну стали багачами.

Прийшла Ганна зо своїм вузликом до Дорошенка, а відтіля поїхала з його людьми, що привозили в Москву Петрові Дорошенкові харч, а тепер, дещо покупивши в Москві, вертали ся до Андрія Дорошенка. Виїздючи з Москви, Ганна думкою кинула прокльоном на лиходія, що занапастив їй житя молоде.

Їдучи все далї на південь, не довідалась вона, що проклін бідолашної жінки скарав лиходія швидче, ніж можно було сподївать ся. Пограбовано його в Приказах так, що не зостало ся в його нїчого, вигнано з двору, — то й пішов Чоглоков тиняти ся по Москві: де день, де ніч. Почав з горя пити, пропиваючи тих трохи грошей, що зістали ся в його після грабунку. За місяць уже не було за що пити; одежа в його стала дрантям, і він у тому манатї тиняв ся раз-у-раз біля шинку, кланяв ся кождому, благаючи денежку на хліб, а як по правдї — на пропій. Прийшла зима, вдарили морози, у Чоглокова не було нї теплої хати, нї теплої одежі: безпритульний ночу-

вав він то по шинках, то на вулицях під церквами. Одного разу хтось із жалю дав йому трохи грошей. Чоглоков поперед сього довго нічого не їв і як випив горівки, то вона його так у зяла, що тільки він вийшов із шинку, — зараз упав, заснув на мерзлій землї та вже більше й не прокинувсь. В ранці його тіло знайдено й відвезено до вбогого дому, а там кинуто в гуртову яму в купу до инших трупів: то все були такі, що гинули з горівки і що дня в ранці збирано їх по Москві на вулицях. Не помянули раба божого Тимофія по християнському ті дьяки, що загарбали його вітчину: чого їм було довідувати ся про його долю, — вони й про смерть його навіть не почули.

XVIII.

Дорошенко добре знав козацьку натуру, що часто нема їй упину, як трапить ся козакові молода та ще й чепурна женщина. Тих, що приїхали з Сосниці, було четверо на двох підводах. Усе були вже під літами люде, але Петро Дорошенко, не цілком упевняючись на їх немолодий вік, покликав перед відїздом їх усіх та й гостро наказав, щоб вони поводили ся з Ганною шанобливо, як з чесною чужою жінкою, щоб не чеплялись до неї з жениханєм та й додав, що коли чининти муть инак-

ше, то брат його Андрій спише їм спини канчуками. Через те, ввесь час поки їхали, вони не докучали Ганні ні залицянєм, ні зайвими балачками. Вона поводила ся з товаришами подорожними так, що хоч і не копилила губи, але й не вкидалась в довгі розмови, не ховала ся з тим, що з нею було в Москві, як її про те питано, але відповідала коротко і так, щоб вони зрозуміли, що як менше будуть про це говорити, то їй то буде краще. Через те мала вона багато часу, щоб поринати в свої думки, а в неї думка думку побивала. Звісно, легко їй ставало на серці, як згадувала, що вже не побачить вона більше ні огидного Чоглокова, ні бридкого Васьки, що з чужого примусу неволив її мати його за свого чоловіка, не побачить вона більше ні дяків, ні сторожів по Приказах та й усіх тих москалів чужих їй людей. Безмірно гарними здають ся людині ті хвилини, як пощастить їй визволить ся від такого лиха та мук, що доводилось їх терпіти без певної надії збути ся їх. Але звістка, що чоловік її в друге оженив ся, відразу отруїла Ганні це щастє. І не хотіла Ганна, а зло на його таки залазило їй у добру тиху душу. — Він не кохав тебе, — на що ж сватав? — казав їй у душі голос того зла. — Коли б справді тебе любив, не одружив ся б так скоро з иншою. Він би шукав тебе, знай-

шов би твій слїд, він би, як твій шлюбний чоловік, довідав ся б яке лихо терпиш ти на чужинї далекій тай визволив би з біди свою дружину, хоч би й на край світа довело ся добивати ся! — Але згодом і серце й розум инший присуд казали її чоловікови: — А може ж він і шукав своєї жінки, може й на слїд її натрапив та довідав ся або й випис йому показано, що вона вже за иншого пішла в далекій Московщинї. Хто ж би йому тодї росказав, як то здїялось, що я, повінчавши ся з ним у Чернигові, та опинилась аж під Москвою, а там піп силоміць ізвінчав із москалем! По правдї треба судити: не він перший від живої жінки оженивсь, а мене першу від живого чоловіка повінчано. Він того не міг знати, що мене присилувано. Хиба ж йому шукати мене, з кимсь иншим у Московщинї повінчану? Хиба вже я така цяця? Коли в його така жінка, що від його відкинулась, то й він від неї відкинувсь. Та й як тяжко ж, Боже, як тяжко мабуть було йому, бідолашному, як він довідав ся, що я чиясь чужа жінка! Може через те, що так тяжко та сумно було, він і надумав ся швидче самому оженити ся. Ото й тепер, як верну ся до Чернигова, а він добре вже довідаєть ся, що я нїчим не винна, і з сто лицї мене післано до його, мого шлюбного чоловка, то жалїти ме і сам себе клясти ме —

нащо оженивсь! Та ще може й жінку свою зненавидить. Ох боронь, Боже й ти, Пресвята Богородице! Ні, ні! Не буду я йому в вічі лїзти; хай краще не знає де я й що зо мною дієть ся! Хай собі живе з тією що покохав, хай і вона вірно любить його. Пішли їм, Боже, щастя! А про мене хай зовсїм забуде!

Був осїнний час. Осїнь того року була тиха суха, й ясна, дощі йшли не часто; дорога була добра, гірша тільки по низинах. Їхали жваво швидко.

Осїнь у селян звичайно найвеселїйший час. Упорають хлїб, одбувають обжинки; скрізь піснї; в осени ж найбільше й весїлїв буває. Проїзджаючи селами часто наші подорожнї стрівали квітчасті весїльні поїзди — ішли й їхали, співаючи й гукаючи, а музика грала, додаючи веселости. Як уїхали в Гетьманщину, то в першому ж українському селї, що вони переїхали, побачила бідолашна жінка дружок — ішли вулицею з молодою й співали:

Молода Ганночка, що нахилить ся,—
Слїзоньками умиєть ся,
Що розігнеть ся, —
Рукавцем утреть ся.

Сумно стало Ганнї від такої зустрічі: згадувало ся їй її весїля: так дивно воно почало

ся, не дійшло до кінця, так несподівано й страшно розбило ся, а їй тільки й покинуло гірку долю слїзьми вмивати ся, як співано в весільній пісні.

Нарештї до Сосниці вони доїхали.

Сосницькому сотникові Андрієві Дорошенкові подано від брата Петра листа. Брат прохав його помогти Ганнї. Андрій зараз ізвелїв покликати її до себе. Поперед усього попитав ся її, чи добре з нею поводились люде, що везли її з Москви; тодї Андрій забалакав про її чоловіка, росказав про його житє в Сосниці, аж поки сосницька громада скинула його з сотництва, а сотником вибрала його, Андрія Дорошенка.

— А Молявка десь повіяв ся до своїх Бутримів! — сказав на при кінцї Андрій Дорошенко.

Дуже прикро було Ганнї чути все те про свого чоловіка, але не сміла й не могла вона нї в чому суперечити. Андрій Дорошенко подавав Ганнї до уваги, що її Молявка — зовсїм не гарна людина, і не варт за ним жалїти, коли він зазнав ся з иншою, не діждавши ся своєї шлюбної жінки і не знаючи де вона й що з нею дієть ся. Сидїв тут і сотенний писар та й почав був доводити, що архиєпископ не по правдї позволив Молявцї оженити ся знову від живої жінки, бо по закону це можно

тільки тоді, коли жінка не знати де єсть сїм років; він радив Ганнї позивати ся. Ганна досї все слухала, нїчого не казала, але тепер уперше озвала ся й промовила, що даремна тая ада: не буде вона силувати чоловіка жити з нею, коли він сам того не схоче. Андрій Дорошенко згодив ся з Ганною, але додав що добре б вона зробила, коли б таки пішла до архиєпископа та й узяла від його заздалегідь таке свідоцтво, що вона має право в друге заміж іти. Ганна на те нїчого не відказала.

Андрій Дорошенко у двох із жінкою, приголубив Ганну і приняв її за дорогого гостя, а другого дня в ранцї відіслав її підводою до Чернигова.

Наближив ся кінець листопаду. День був холодний, хмарний; сонечко то визирне часом із-за хмар, то знову за ними сховаєть ся. У такий день підвода, що взяла Ганну, в'їхала в Чернигів через стриженський міст та й повернула зараз берегом по над Стрижнем. Ганна проїхала нроз бічний ухід у той потайник, що в його в останнїй день свого житя дома пішла вона з відрами собі на лихо. Ганна несамохіть здрігнула ся. Трохи згодом підвода стала біля Кусового двору. Ганна злізла з воза, узяла свій вузлик та й пішла в двір. Серце в неї колотилось, ноги тремтїли; бояла ся вона: чи живі ще її батько й мати дорогі,